

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

INGEBORG CHRISTMAS-MØLLER

På fattighuset

Greve Hospital og andre fattighuse på landet
i 1700- og 1800-tallet

NATIONALMUSEET

INGEBORG CHRISTMAS-MØLLER

På fattighuset

Greve Hospital og andre fattighuse på landet
i 1700- og 1800-tallet

NATIONALMUSEET

Redaktion: Henning Dehn-Nielsen
Tilrettelæggelse: Ingeborg Christmas-Møller og Jens Lorentzen
Tryk: Andelsbogtrykkeriet i Odense
Copyright © Nationalmuseet, København 1978
ISBN 87-480-0180-5

Forsiden: Udsnit af maleri fra fattiggården i Fåborg malet af Jens Birkholm i 1904. Det viser på en stille, ydmyg måde beboernes forsagthed og afmagtsfølelse. Birkholm, der er en af vore få fattigmalere, var født i Fåborg. Han levede fra 1869–1915. Han er ikke særlig kendt, men har i adskillige malerier skildret de dårligst stillede vilkår. Han så sin kunst som et middel til at pege på og ændre disse menneskers livssituation.

Til bestyrerkonen
Anna

og fattighusdrengen
Edvard

med hjertelig tak for
gode ord og inspiration

Indholdsfortegnelse

Forherligelse og fortielse – et par ord om bogen.	side 9	<i>Mad og tøj.</i>	side 102
		<i>Vandforsyning og hygiejne.</i>	side 106
		<i>Hvordan med kærligheden?</i>	side 108
Indledning – om at være fattig.	side 11	Hvordan var synet på de fattige?	side 111
Hvor stammer oplysningerne fra?	side 15	Hvorfor blev man fattig?	side 114
Greve hospitals historie, 1710–1976.	side 23	Fattigdommen idag.	side 117
<i>Samfundet omkring Greve Hospital.</i>	side 23	– – –	
<i>Kildematerialet.</i>	side 25	Summary.	side 120
<i>Bygningen.</i>	side 27	Bilag: a. Reglement for Greve Hospital, 1738.	side 123
<i>Beboerne.</i>	side 36	b. Uddrag af folketællinger vedrørende Greve Hospital.	side 127
Andre fattige i Greve Sogn.	side 44	c. Undervisningsideer til lærere i folkeskolen, seminarier, studiekredse, på højskoler, HF og gymnasier.	side 129
Museet og fattighuset.	side 48	Trykte og utrykte kilder, fag-, skøn- og børnelitteratur. Her også fortegnelser over forfatterforkortelser.	side 162
Greve Hospital set i en større sammenhæng.	side 53	Museer og AV-midler.	side 166
<i>Om hospitaler på landet.</i>	side 53	Liste over illustrationer.	side 167
<i>Om fattighuse på landet.</i>	side 59	Sag- og stednavneregister.	side 170
<i>Om fattiggårde på landet.</i>	side 66		
<i>Børn i fattiggårde.</i>	side 78		
Mennesker omkring fattighusmiljøet.	side 86		
<i>Børnene.</i>	side 86		
<i>Kvinder.</i>	side 94		
Hvordan levede fattighus-beboerne?	side 100		
<i>Husenes tilstand, rumfordeling og indbo.</i>	side 100		

Forherligelse og fortielse

Disse to ord kunne være overskrift for megen historieskrivning. Forherligelsen af de kloge, de rige, dem, der har styret landet. – Fortielsen af de svage, de fattige, dem, der sled og bukkede under i stilhed.

De første ved vi meget om, – om de sidste forholdsvis lidt. Derfor og fordi de fattige udgjorde en langt større del af befolkningen, end det fremgår af historiebøgerne, er netop denne gruppe emnet for bogen her.

Fremstillingen behandler først og fremmest forholdene i 17–1800 tallet, men den føres enkelte steder op til nutiden. Det ville dog være godt, om læseren selv hele tiden sammenholder de skildrede tilstande med lignende forhold idag. – I arbejdet med social- og kulturhistorisk stof kan man altid finde spændende undtagelser og interessante detaljer. Sådanne særtilfælde vil bogen imidlertid ikke rumme mange af. I stedet vil der blive lagt vægt på de dominerende træk, – det generelle og typiske i udviklingen.

Bogen skal nærmest betragtes som en række essays, der indeholder oplysninger, overvejelser og spørgsmål. Nogle spørgsmål besvares, andre ikke. Nogle kan heller ikke umiddelbart besvares, fordi samfundet på det givne tidspunkt måske ønskede at sløre svarene. – Det vigtigste vil dog være at inspirere andre til at bruge bogen og til at gå videre med de ubesvarede spørgsmål.

De synspunkter, der fremlægges, er naturligvis subjektive og præget af nutidens forhold. Vi kan ikke frigøre os fra vor egen

tids erfaringer og opfattelser. Derfor er det også urealistisk at mene, at vi kan forstå den forgangne tid helt på dens egne præmisser.

Bogen tager sit udgangspunkt i en af Fri-landsmuseets kommende bygninger, Greve Hospital, og henvender sig derfor til museets gæster. Men derudover er den tænkt som læsning for historisk og socialt interesserede, og forhåbentlig er den også egnet som en slags arbejdsbog for lærere i skoler og i andre undervisningssammenhænge.

Bogen fremtræder som et en-persons-værk. Det er den ikke. Mange samtaler og diskussioner er blevet ført. Mange har hjulpet med oplysninger, vurderinger, inspiration og materiale. Derfor en hjertelig tak især til: Elisabeth Andersen, Margit Baad, Viola Christiansen, Wilhelm Christ- mas-Møller, Gertrud Holm Clausen, Ole Crumlin-Pedersen, Helle Denckert, Lars og Birte Friis, Lilli Friis, Ingrid Geiker, Bjarne Kildegård Hansen, Helle T. Hansen, Connie Hinsch, P. K. Hofmansen, Minna Krage- lund, Jens Lorentzen, Hans Jørgen Madsen, Anders R. Nielsen, Anna Petersen, Poul Petersen, Helle Ravn, Grete Rung, Mette Skougård, Randi Thuesen, Hugo Aarslev-Nielsen, medarbejderne ved Greve Lokalhistoriske Arkiv, Landsarkivet for Sjælland, Rigsarkivet og Slægtsgårdsarkivet samt beboerne i Greve Hospital.

Ingeborg Christmas-Møller
Roskilde, januar 1978.

Fig. 1. Hospitaler opstod i Danmark i middelalderen. Ordet kommer fra latin og betyder logi/herberg/gæstfrit sted. Hospitalerne, – først oprettet i byerne, – var stiftelser for syge, gamle og fattige, der her kunne få kost og logi. I løbet af 1600-tallet byggede store jordejere hospitaler på landet, og disse fungerede i praksis

som fattighuse. Billedet viser Katterød Hospital ved Fåborg i 1922. – I alt var der i Danmark omkring 1760 108 hospitaler, og heraf lå de 72 på landet (EMB, vedr. forkortelser se litteraturlisten). Senere kom flere til, bl.a. Katterød, oprettet i 1786. I dag kan man se hospitalet i frilandsmuseet »Den Fynske Landsby« i Odense.

Indledning

»Stine Bødkers havde forhen været en skikkelig og stræbsom kone, der efter sin mands død havde ernæret sig selv og mange børn ved redeligt arbejde i roe- og kartoffelmarkerne og overhovedet overalt hvor man havde brug for en stærk, bred ryg og et par rappe næver. Men siden forgangen høst da hun kvæstede sin hånd i et damptærskværk, og under den fortvivlede kamp for tilværelsen hun derefter havde måttet føre, var hun bestandig oftere tyet til fattigfolks store trøster, til brændevinens barmhjertighed. Fra det øjeblik, det blev hende klart, at hendes modstand var forgæves, at arbejdsanstalten tidlig eller sild ville blive hendes sidste asyl, slap alle tøjler hende af hænde . . .«.

(Henrik Pontoppidan: Fra hytterne. 1973. s. 11).

Stine blev herefter af sognet tvunget til at flytte på »kassen«, det vil sige at bo på fattiggården og understøttes af fattigvæsenet. Hendes situation – både menneskeligt og økonomisk – var virkelighed for mange, og vi er da heller ikke i tvivl om, at hun var fattig. Men hvad vil det generelt sige »at være fattig«? Og er der fattige i dagens Danmark?

Der er i dette århundrede sket så store forandringer, hvad angår de materielle forhold, at vi nok har meget svært ved at sætte os ind i, hvad der i tidligere tider var det normale og sædvanlige. Men når de mest elementære overlevelseskrav er opfyldt – såsom tilstrækkelig mad, tøj og husly – bliver fattigdom et relativt begreb. Rig eller fattig er noget man er i forhold til sine samtidige. Derfor kan vi heller ikke måle datidens materielle forhold med vore standarder. For de allerfleste mennesker dengang var godernes knaphed et væsentligt element i hverdagen. Vi må altså ikke forveksle *knaphed* og *fattigdom*. En gi-

ven periodes større eller mindre knaphed på materielle goder er bestemt af den pågældende tids og det pågældende samfunds tekniske og økonomiske udviklingsgrad. Fattigdom derimod er et udtryk for godernes ulige fordeling. Begrebet fattigdom indeholder derfor et element af lav social status. Fattige mennesker er i særlig grad afmægtige i forhold til deres egen skæbne. De har færre valgmuligheder og mindre herredømme over deres eget liv end gennemsnittet. De fattige er sociale tabere, hvis kendetegn ikke blot er økonomisk underprivilegering, men også et kulturelt efterslæb. Mangelen på materielle goder er een side af fattigdommen. Jo mere velbjerget et samfund bliver, jo mere knapheden bliver formindsket, d.v.s. på jo højere materielt niveau fattigdommen giver sig udslag, des mere vil sandsynligvis de ikke-materielle fremfor de materielle sider af fattigdommen blive de umiddelbart fremtrædende. – Allerede i den periode, der her behandles, kan dette iagttages, og i det sidste afsnit vil netop disse forhold blive omtalt.

De fattige på landet, der i 17–1800-tallet især kom fra husmands- og daglejer-gruppen, kan inddeles i tre grupper: 1. de bofaste, der mere eller mindre måtte leve af hjælp fra sognets fattigvæsen, og som boede til leje eller i egen hytte, 2. beboere i hospital, fattighus eller fattiggård, 3. det omvandrende proletariat. Jeg vil først og fremmest beskæftige mig med gruppe 2 i 17–1800-tallet og kun mere perifert omtale gruppe 1 og 3 samt forholdene i 1900-tallet. Med hensyn til nærmere forklaring af ordene

Fig. 2. Fattighuse på landet kunne opstå på flere måder: 1. bygget til formålet efter lovpåbud. 2. ved at fattige, der fik hjælp af sognet døde. Så overtog sognet deres huse og satte andre fattige ind. 3. andre bygninger, som f.eks. Vallensved fattighus, der her er fotograferet i 1970. Bygningen, der ligger i Sorø amt, var opført

som skole i 1724, men blev senere fattighus med boliger. – I 1879 var der 1631 fattighuse på landet s. 373). I disse huse fik fattiglemmerne husly og minimum af penge eller naturalier. Der var ingen densregler som i fattiggårdene.

hospital, fattighus og -gård henvises til billedteksterne. Begrebet almisselem var en almindelig betegnelse for folk, der mere eller mindre var nødt til at leve af fattighjælp fra sognet. Fattiglemmer eller »lemmer« dækker det samme. Fattighuset og senere fattiggården var en del af den offentlige fattighjælp på landet, – hospitalerne en væsentlig del af den private fattighjælp.

Som begrundelse for at tage emnet op er anført den ringe opmærksomhed de dårligst stillede samfundsgrupper hidtil har fået. Hvor mange fattige var der da i 17–1800-tallet? Det er svært at få overblik over. Men ser vi bort fra krig, pest, dyrtid, misvækst og

lignende, kan vi rundtom finde oplysning om antallet af fattige på landet. De følgen eksempler er så vidt muligt tal fra landstrikterne, og det er for det meste omtrent ge tal. De nøjagtigt opgive talstørrelser fattige er de af myndighederne registrere fattige, d.v.s. dem, der har fået fattighjæl Som vi senere skal se, var det et mindretal fattige, der fik denne hjælp.

På landet på Sjælland udgjorde det omvændren proletariat ca. 10 % i 1600-tallet. (Gustav Bang: Kirkebogstudier. s. 27).

I hele landet var der omkring 1660 ca. 460.000 inbyggere. (Aksel Lassen: Fald og fremgang. s. 306

På landet på Sjælland var der i slutningen af 1700-tallet indenfor husmandsgruppen ca. 30–35.000 voksne, – af disse var de ca. 35 % så forarmede, at de ikke kunne klare sig selv. Hertil kommer så det omvarende proletariat.

Endvidere skriver Skrubbeltang s. 260: »Naar Westenholtz 1772 anslog Antallet af Betlere i hele landet til 61.712 (!), var dette Facit naturligvis ret vilkaarligt, men han havde Blik for Tiggerbørns haarde Lod og gav et rørende Billede deraf paa egne iagttagelser.«

(F. Skrubbeltang: Husmand og Inderste. s. 181 ff.).

Folketællingen 1801 giver følgende tal:

Indbyggere i hele landet ca. 930.000.

Landbefolkningen: 735.344.

Landbefolkningen fordelte sig således (voksne og børn):

Jordgodsejere 4.460

Gårdmænd 261.397

Husmænd med jord 142.980

Husmænd uden jord 76.917

Inderster [jordløse, der boede til leje] 22.828

Tjenestefolk 123.148

Daglejere 33.630

Almisselemmer 19.480

Hertil kommer så de ikke-registrerede fattige.

(H. C. Johansen: Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede. s. 191).

I en undersøgelse hævder B. Brinch, at tallene i folketællingen 1801 generelt er for lave, – især er en hel del af de dårligst stillede ikke talt med.

(Benny Brinch: Folketællingen 1801. Fortid og Nutid. 1973).

Fig. 3. Fattiggårde findes først fra 1860'erne på landet. Det var en gård ejet af sognet, – en forsørgelses- og arbejdsanstalt, hvor lemmerne ved deres arbejde skulle dels »opdrages«, dels indtjene det, de forbrugte. Fattiggårdene havde strenge ordensreglementer. – I 1885 kulminerede antallet af fattiggårde med ca. 375 (HJ) s.

289). Efter socialreformen i 1933 overtog aldershjemmene efterhånden en del af fattiggårdens og fattighusets funktioner. – Billedet viser fattiggården »Ørkildgård« i Svanninge, Svendborg amt, fotograferet i 1970, da den var husvildebolig.

I 1860 var der 1177 fattighuse på landet med ca. 9.000 beboere.

(Harald Jørgensen: Det offentlige fattigvæsens historiske udvikling i Danmark. s. 243).

I 1860 var der i hele landet ca. 1.6. mill. indbyggere. (Aksel Lassen: Fald og fremgang. s. 308).

Antallet af beboere i fattighuse på landet var i 1879: 10.413, og der var 1631 fattighuse.

Antallet af beboere i fattiggårde på landet var i 1879: 6.280.

(Falbe-Hansen og Scharling: Danmarks Statistik, V, s. 373 ff.).

I 1890 var det samlede antal fattigunderstøttede i landdistrikterne: 31.878, heraf modtog 12.718 hjælpen i offentlige anstalter.

(Harald Jørgensen: Det offentlige fattigvæsens historiske udvikling i Danmark. s. 313).

Det er ikke muligt at finde helt sammenlignelige tal. Tallene skal derfor – med de mangler og muligheder, de rummer – stå delvist ukommenterede. Det må dog atter understreges, at mange fattige ikke blev re-

gistrerede i de offentlige statistikker, – et begreb som »det omvandrede proletariat« er det således yderst vanskeligt at bestemme antallet af.

Da det kan synes svært at vurdere tallene, kan vi forsøgsvis sætte dem i forhold til antallet af arbejdsløse idag. Af en befolkning på fem mill. udgør de arbejdsløse i januar 1978 ca. 200.000, det svarer til 4 %. I 1879 var der 16.693 registrerede fattige på landet, svarende til 1,16 % af landbefolkningen. Lægges dertil alle de fattige udenfor fattigvæsenet samt byernes fattige, kommer vi hurtigt op over 4 % af befolkningen.

Denne bog handler især om de registrerede fattige, der modtog hjælp fra det offentlige. Med udgangspunkt i Greve Hospital, der snart vil genopstå på Frilandsmuseet, berettes om de vilkår, man mødte som almisselem i hospitaler, og andre fattighuse samt i fattiggårde. – Hvordan så fattighusene og hospitalerne ud? – hvem boede i dem? – og hvorfor blev nogle fattige? Det er spørgsmål, der vil blive besvaret i det følgende.

Hvor stammer oplysningerne fra?

Vel findes der kildemateriale, der fortæller om de dårligst stillede i samfundet, men der findes blot forholdsvis langt flere kilder om andre samfundsgrupper. Det har derfor været nødvendigt at foretage et større opsøgende arbejde for at fremskaffe det materiale, der præsenteres her.

De skriftlige kilder. Der findes en del utrykt materiale f.eks. fra fattigvæsenet, og blandt faglitteraturen bør bøger som Harald Jørgensens store undersøgelse over det offentlige fattigvæsens udvikling i Danmark og Jens Engbergs om undertrykkelsen af de laveste samfundsgrupper i 17–1800-tallet, fremhæves (se endvidere litteraturlisten). Derudover er der skønlitteratur, beretninger og sange. Men hvorfor så forholdsvis lidt?

Fordi man generelt ikke interesserede sig for de fattige, og det er der ikke noget mærkeligt i. Kun når de ved deres tiggeri blev til for megen besvær, blev der lavet love og reglementer om dem. Når det var strengt nødvendigt at give dem hjælp, når de skulle være soldater, skulle presses for en smule skat, eller når de døde, blev de registreret i myndighedernes papirer. Historikerne levnede dem heller ikke megen plads, de interesserede sig overvejende for »store« begivenheder og »betydningsfulde« personer. Først i slutningen af 1800-tallet ændredes billedet lidt. Folk med socialt engagement begyndte da at skrive om livsvilkårene blandt de dårligst stillede. Lidt indenfor faglitteraturen, mere indenfor skønlitteraturen og mest i den begyndende arbejderbevægelses publikationer. Men i skolebøgerne eksisterede de fattige fortsat kun i moraliserende småhistorier.

Og da de fattige sjældent selv kunne skrive og læse, var det præsten, embedsmanden eller forfatteren, der skrev. Det var altid andre, der formulerede sig for dem, tænkte på deres vegne, – andre, der skrev om dem.

Johanne Louise Heiberg skrev f.eks. i »Et liv genoplevet i erindringen« II, (1891), at hun på en ferie i 1840'erne i Nordsjælland en dag stødte på en kone ved navn Ane. Hun sad og rent bogstaveligt rådnede op i en ussel faldefærdig hytte, uden mad, uden medicin, uden pleje til de blodige sår, der dækkede hendes ben, kun holdt i live, fordi forpagterfruen kunne presse et par skillinger ud af det hør, som Ane under store smerter måtte spinde. Ane var 64 år, og hun fortalte følgende om sin ungdom:

»Så blev jeg da gift og skulle have et Barn. Da kom en Dag Herregaardsmadammen i Endrup til mig og sagde: »Hør Ane, vi ere begge to paa de samme Veie. Du er stærk, jeg er svag og kan ikke amme mit Barn. Vil du være Amme for mit Barn, naar det kommer til Verden, giver jeg dig en høi Betaling, men paa det Vilkaar, at du giver dig eget Barn fra dig.« Se, det var haarde Ord at høre paa. »Du skal ikke svare mig strax« sagde hun, »betænk dig paa det og sig mig Besked.« Ja, jeg tænkte og tænkte; jeg sagde hundrede Gange nei, men Tiden kom nærmere og nærmere; Fattigdom er en haard Gjæst. Manden mente, at det Hele jo ikke var saa vigtig en Sag, jeg kunne jo være lige god Moder til Barnet for det. Madammen gjorde større og større Tilbud, og jeg blev mere og mere ulykkelig over, hvad jeg skulle beslutte. Min stakkels Dreng kom til Verden før hendes, og lidt fik jeg da Lov til at beholde ham. Ja, De maa tro, at jeg mangan en Nat gik paa Gulvet og vred mine Hænder, naar jeg saae paa Drengen. Men Enden blev da, at jeg maatte give ham fra mig; jeg maatte nægte ham min sunde Mælk, for at en Anden kunde faae dem.« (s. 278–79).

Sådanne beretninger er der ikke mange af. De må efterspores ved et møjsommeligt arbejde, trækkes ud af en iøvrigt helt anden sammenhæng. En konsekvens af dette og af den generelle mangel på interesse for de dårligst stillede er, at en så vigtig og daglig anvendt litteratur-gruppe som skolernes historiebøger stadig i yderst ringe omfang fortæller om fattige. Burde skoleelever ikke i højere grad få indblik i ALLE samfundsgruppers levevilkår, så der ikke bruges så forholdsvis megen plads på stof af den art, som følgende citat fra en af de nyeste og meget anvendte historiebøger giver:

»Det varede imidlertid ikke længe før Kristian 7. var fuldkommen ligeglad med sin unge dronning. I stedet levede han et vildt liv rundt om i Københavns værste kroer og knejper. Han drak sig fra vid og sans og for ved nattetide rundt og lavede ballade med sine rå kammerater. Når folk vågnede af deres søde søvn og hørte skrig og skrål gennem gaderne, vidste de, at det var den enevældige konge af Guds nåde, der var i slagsmål med sine egne nattevægtere. Ofte var han med til at knuse ruder og vælte lygtepæle, men nattevægterne kunne naturligvis ikke gøre ham noget. De måtte tit følge ham hjem til slottet på den tid, hvor pæne borgere begyndte at vågne op til dagens arbejde.« (Knud Andersen: Historie for 5. klasse, 1975, s. 123).

Bogen omtaler ikke situationen for de ca. 19.000 fattiglemmer omkring 1800 eller fortæller om vilkårene for de dårligst stillede iøvrigt. Den lægger derimod vægt på store mænds indsats og adfærd i øvrigt. Ville det ikke være væsentligt også at bringe beretninger som den om Ane?

På trods af de forhold, der ovenfor er peget på, findes der som nævnt utrykt kilde-materiale i form af fattigvæsenets protokoller m.v. Og blandt Dansk Folkemindesamlings tusinder af beretninger er fundet enkelte, der fortæller om forholdene i fattighuse og -gårde. Ligeledes er fundet nogle få skildringer mellem de mange, mange beretninger i Nationalmuseets Beretningsarkiv, (NEU). Men få har interesseret sig for at

SPISEREGLEMENT

§ 1

Opsynsmanden eller Fabrikmesteren er tillige Oeconom ved Stiftelsen, og haver at forsyne alle de Individder, over hvilke Bestyrelsen meddeler ham Fortegnelse, med det Fornødne til deres Ophold og efter den Taxt, om hvilken han med Bestyrelsen haver truffet Overenskomst.

§ 2

Hvert individ erhoder:

OM MORGENEN før Arbejdet begynder: 1/2 Pot varmt Øl.

OM AFTENEN efter fuldendt Arbejde. Ligesaa.

OM FORMIDDAGEN gives 1/4 Times Frihed for Arbejde til deri at spise Frokost.

OM EFTERMIDDAGEN gives Ligeledes 1/4 Times Frihed til deri at spise Mellemmad eller Vesperkost.

OM MIDDAGEN spises stedse Kl. 11 1/2 og erholdt hvert individ:

SØNDAG: 1 Pot fersk Suppe og 5 Lod Kjød uden Been med Kartoffler og Grønt.

MANDAG: Torsk og Kartoffler med Sennep og Smør eller: (naar Torsk er for dyr) Velling og Kartoffler.

TIRSDAG: 1 Pot Ærter og 4 Lod Flesk uden Been.

ONSDAG: Grød og Torsk eller: Grød og Kartoffler samt 1/2 Pot Øl.

TORS DAG: 1 Pot Hvidkaalssuppe og 5 Lod saltet Kjød.

FREDAG: 1 Pot Kaal eller Ærter og 4 Lod Flesk.

LØVERDAG: Grød og Finker samt 1/2 Pot Øl. – Hver Løverdags erhoder desuden hvert Individ 7 Pund Brød.

Saaledes vedtaget i det fornede Møde af Fattig-commissionen og Bestyrelsen for Arbejdsanstalten d. 4. Dec. 1838.

(11 underskrifter).

Fig. 4. Et eksempel på skriftlige kilder er dette spisereglement fra Fattig- og Arbejdsanstalten i Svendborg, 1838. Det er fra en by, da det er svært at finde tilsvarende kilder fra landet. Derudover kan man spørge: har beboerne virkelig fået den mad, der her omtales? Love og reglementer er teori, praksis ofte noget andet. – 1 lod er ca. 20 gr., 1 pot ca. 1 liter.

samle disse oplysninger, og få fattige har magtet at fortælle om deres armod og ringe liv.

Går vi videre til de materielle kilder f.eks. bygninger og museumsgenstande, ser det heller ikke lyst ud. Ganske vist eksisterer der stadig fattighuse og -gårde, men oftest er de ombygget til det ukendelige, og møbler, tøj

og husgeråd har vi praktisk taget intet tilbage af.

Det skyldes flere forhold. Når så få fattighuse er bevaret, hænger det sammen med, at husene tidligere gennemgående var i meget dårlig stand. Det var en almindelig opfattelse, at fattige altid havde boet usselt, så hvorfor ændre på det. De fattige selv magtede ikke at holde husene, de havde nok at gøre med at holde skindet på næsen, og sognet var kun forpligtet til at skaffe husly, ikke nødvendigvis lunt og tørt husly. Når vi kommer op i dette århundrede, følte pæne sognerådsmedlemmer ofte, at fattighusene var en skamplet på deres sogn. Mange steder skyndte man sig derfor at rive dem ned, da man byggede alderdomshjem efter socialreformen i 1933.

Men var der da ikke museer, der inden da havde nået at samle genstande fra disse huse eller tænkte på at bevare dem? Svaret er stort set nej. Museerne interesserede sig siden deres oprettelse i sidste halvdel af 1800-tallet for andre ting. De samlede og samler hovedsagelig stadig genstande til belysning af helt andre samfundsgruppers levevilkår samt til illustration af f.eks. den tekniske udvikling og stilhistorie.

For ikke at være uretfærdig bør man dog nævne, at fattige ejede meget lidt, og at dét, de ejede, blev betragtet som værdiløst, som usselt ragelse. F.eks. skriver pastor Mellerup, Greve, i fattigprotokollen i 1830'erne ved to fattige menneskers død: »hendes Efterladenskaber vare saaledes, at man snarest muligt maatte berøve dem Dagens Lys.«, . . . »hans Efterladenskaber vare saaledes, at man snarest muligt nedgravede dem.« (Ant. s. 220). Eller som en udtalelse videregivet af den nu afdøde museumsmand i Herning, H. P. Hansen: »Hun efterlod sig en særk. Liget blev begravet i den.«

Det lidt de havde, blev brugt op. Det blev genanvendt og til sidst udnyttet som brændsel. Og hvad angår det omvandrede

proletariat, så ejede de faktisk intet ud over de klude, de gik i.

På trods heraf så *har* fattige haft forskellige brugsting – det ser man af skifter, d.v.s. dødsbo-optegnelser, og af auktionslister. Når der så rent faktisk ikke findes noget på museerne, må forklaringen først og fremmest være manglende interesse samt prioritering af andre ting fra museumsfolkernes side. Sammenfattende må man da spørge: Opfattedes og opfattes de dårligst stillede samfundsgruppers ejendele ikke som bevaringsværdige vidnesbyrd? Opfattes deres tilværelse ikke som kultur?

Svaret må i det store og hele blive et »nej«. Vort kulturbegreb var og er nok stadig alt for snævert knyttet til de herskende samfundsgruppers aktivitet, levemåde og ideer. Vi synes ikke rigtig at have forstået, at en given kultur er alle samfundsgruppers værk. Om ikke andet så har de fattige bidraget til den fælles kultur ved at være ofre for udbytningen. Herved er nemlig muliggjort det overskud, åndeligt og materielt, som vi har fået overleveret fra fortiden. Det kan bl.a. ses i form af slotte, herregårde, borgerhuse, bøndergårde og museumssamlinger. – Iøvrigt ville en museal gengivelse af fattigdommen også være relevant og rimelig i det omfang, hvor man mener, at en given kultur bl.a. bør bedømmes på dens fordeling af goderne.

I min søgen efter kildemateriale fandt jeg det værdifuldt af inddrage *malerier og tegninger* og mente, at Statens Museum for Kunst måtte kunne hjælpe. Det kneb imidlertid, da museet ikke ejede kunstværker fra fattighus-miljøer, men kun et par forskønnede malerier af fattigfolk. Det er øjensynlig ikke et motiv, der har interesseret kunstmuseerne og kunstkøberne. I sin bog om fattigmaleren Jens Birkholm (se forsiden) antyder Hans Helge Madsen da også, at man i Fåborg – Birkholms hjemby – ikke brød sig om hans dystre malerier fra byens fattig-

Fig. 5. Det er uhyre vanskeligt at finde ting fra hverdagslivet blandt fattige. Vi har derimod enkelte genstande, der fortæller om myndighedernes sanktioner overfor dem. Det var i 15–1700 tallet forbudt at tigge uden tiggerbrev eller -tegn. Disse tegn blev udstedt til få nødlidende, og dem har vi nogle af. – Det var den enlige mor forbudt at klare sig ved prostitution. Ikke nok var det en hån at være fattig, nogle blev også hårdt straffet derfor. På billedet ses en kag (korset) til afstraffelse af bl.a. skøger. De fik 27 slag af ni forskellige ris, d.v.s. tre slag med hvert. Billedet er en rekonstruktion, optaget på Nationalmuseet i 1973.

gård. Det er ikke rart at blive konfronteret med det, man er medansvarlig for. – Den kunsthistoriske fotografisamling på Charlottenborg har dog enkelte fotografier af relevante malerier, og i Det Kgl. Biblioteks Billedsamling findes også nogle.

De fleste af de relativt få malerier og tegninger fra 17–1800-tallet, der viser, hvordan fattige levede, er imidlertid fra bymiljøer eller fra udlandet, og generelt er kun få af dem historisk pålidelige. Ofte har kunstneren nemlig bygget videre på motivet, har forskønnet og romantiseret det. De i bogen

gengivne malerier skønnes dog at være troværdige i de kulturhistoriske oplysninger, de videregiver. Især er Fr. Vermehrens billeder anvendt, og her støtter jeg mig til Marianne Zenius' undersøgelse af hans produktion (se litt.listen). Vermehren malede i midten af 1800-tallet en del billeder af forsømte og fattige huse og gårde. Det skyldes ikke et socialt engagement, men derimod, at sådanne bygninger gav specielle lys- og skyggevirkninger, som fascinerede Vermehren meget. (MZ s. 90–92. Litteraturforkortelser findes i litteraturlisten s. 162).

I slutningen af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet præger den voksende arbejderbevægelse også kunsten, og vi får malerier som Jens Birkholms, og der må også være andre, men hvor er de?

I forlængelse af dette efterforskningsarbejde melder sig spørgsmål som: opfattedes kun blomster, natur, adel, borger og bonde som inspirerende motiver for »ægte« kunst? – Hvad prioriterer kunstmuseerne i deres indkøbs- og udstillingspolitik? Når jeg spørger, er grunden, at der faktisk findes fattigmalere, f.eks. Carl V. Meyer, han findes blot ikke på vore kunstmuseer. Kan grunden være, at nogle finkulturelle æstetiske standarder helt har afledt opmærksomheden fra det sociale engagements egenværdi i det kunstneriske arbejde? Malerier, som andre genstande, er kilder til deres samtid, og en ensidig æstetisk og teknisk målestok i museumspolitikken er derfor næppe tilfredsstillende.

Endelig er der fra slutningen af 1800-tallet *fotografier*, der er en meget værdifuld kildegruppe. Det er muligt at finde fotografier, der omkring århundredskiftet interesserede sig for sociale forhold. Det så man i udstillingen »Sociale billeder« på Københavns Bymuseum i 1977, og det kan ses i bogen »Sociale tabere omkring år 1900« af Axel Bolvig. Men de fleste af disse fotografier gengiver bymiljøer.

Fig. 6. I sin bog »Jens Birkholms to byer« har Hans Helge Madsen trukket fattigmaleren Birkholm frem fra glemselens mørke. En anden fattigmaler, der fortjener at huskes, er Carl V. Meyer (1870–1938). Fra ca. 1900–1930 har vi fra hans hånd en række meget sigende malerier, der viser fattige miljøer i byen og på landet. Billedet her, der er dårligt gengivet, fordi det er reproduceret fra bogen »Fattigmaleren Carl V. Meyer« af Svend Rindholt, har Meyer kaldt: Arbejdsløs (Giv os i Dag det daglige Brød). Det er malet i 1912. – I 1924 udtalte Meyer til en avis: »Man har sagt, at jeg var en »graa« Maler, – naaar jeg har malet en fattig Mand, kan jeg da ikke give ham spraglede Klæder og røde Kinder. Han skal være graat, – det er Sjælstilstanden, jeg vil male.« (Rindholt, s. 8). Se også s. 71 her.

Fig. 7. Mette Østergård fra Mosbjerg i Midtjylland har ganske vist ladet sig fotografere omkring 1900 i al sin armød. Men sådanne billeder er yderst sjældne, i hvert fald fra landdistrikterne. Huset var på nord- og østsiden af græstørv, loftet var af rafter, gran og birkestammer,

og indboet bestod af en seng, et bord og et par stole. Mette står i sin hverdagsdragt, vel den eneste påklædning hun havde, – i modsætning til de fint iklædte personer på næste billede.

Fig. 8. At lade sig fotografere har givetvis været luksus for fattige. Men fotografen Søren Bay tog i årene fra 1899 og flere årtier frem – betalt af portør J. P. Petersen, Fårevejle – nogle billeder af fattige familier i Ods-herred. Ser vi på disse billeder, er personerne imidlertid som regel renvaskede, nystroøgne og måske i lånt tøj? Sådanne fotografier giver derfor et skævt billede af virkeligheden i personernes tilværelse. – Her ses Erik Jensens enke Inger fra Ordrup ved Fårevejle sammen med sin familie. Billedet er taget af Bay i begyndelsen af vort århundrede.

Fig. 9. Idag er antallet af fotografier visende sociale forhold af en helt anden størrelse, men stadig er de menneskelige hensyn fotografen må tage de samme. Dette ses meget fint virkeliggjort i Jacob Holdts bog »Amerikanske billeder«. Med forsigtig ydmyghed, respekt og følelse er det lykkedes Holdt at fastholde og gengive de store sociale modsætninger i 1970'ernes amerikanske samfund. Billederne viser et velhavende og et fattigt hjem omkring tv-apparatet.

Yderligere må det påpeges, at det kan være problematisk at fotografere disse miljøer, idet fotografen – ligesom også ofte maleren – kan virke som en påtrængende udefrakommende, der let kan ydmyge personerne ved netop at ønske at fastholde det fortvivlede og håbløse i deres hverdag, – i deres tilværelse som sådan.

Dette afsnit sluttet med et eksempel på kildegruppen *sange, digte og viser*. I 1832

havde nogle borgere i Haderslev indrettet et spisehus for fattige, og denne begivenhed blev grundigt kommenteret i følgende vise:

Det kogte Sup det var saa klar,
Kartoflerne de vare saa rar, [sjælden]
De Klumper har de reent forglemt,
Gid deres Siel maat blive beklemt.

De skal kuns tage dem lidt i Agt,
Thi fattige Folk er ei forsagt.
De skal snart høre et underligt Spil,
De snart ham paa Pelsen komme vil.

Pastor Laurrup er den første Mand,
Vi hannem jo vel træffe kan,
For Suppen har han kogt saa tynd,
Vi snart kan slaa ham døv og blind.

Borgmesteren vil vi spare lidt,
Vi tro dog ei han er saa skidt,
Han under os lidt Brød dertil,
Derfor vi ham vil spare lidt.

Forstander Møller er ogsaa med,
Han fattige Folk jo vil besvær,
Vi skal jo nok faa Karlen fat,
Om det skuld ogsaa ske ved Nat.

og de to sidste vers:

Nei her er Øvrighed i Bye,
Det var at ønske der kom ny,
fordi de gjør slet ingen Ret,
derfor vi kalder dem saa slet.

Den vise er endet, den er ikke næt,
Den som har digt den er ei Stodeert,
Den er nu om all Herrer i Byen,
Gid alle deres Rumper var sammensyet.

Visen blev offentliggjort i Sønderjysk Månedsskrift i 1961 af pastor Hejselbjerg Paulsen, der kalder den »en røst fra det dybe, fra de sociale lag, som levede i usselhed og under eksistensminimum, født af hadet, gennemglødet af hævnens lava, Det er også et stykke hjemstavnhistorie, tilmed et meget sjældent og derfor værdifuldt historisk dokument, som peger mod helt andre sider af tilværelsen og historien end de gennemtærskede.« (EKM, s. 9 f.).

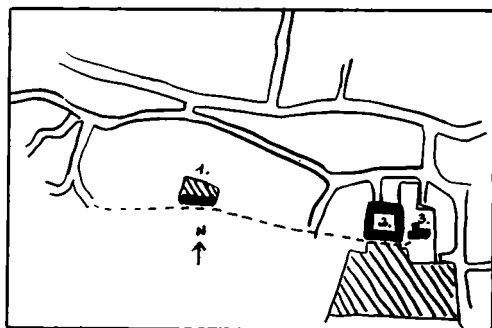
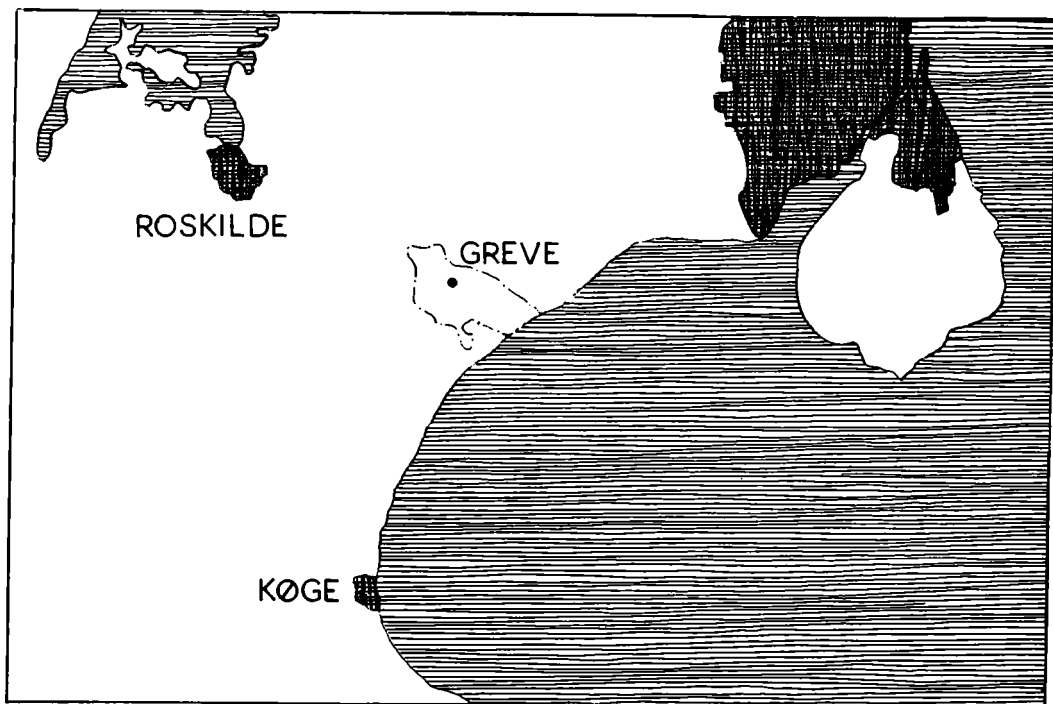

Fig. 10. Landsbyen Greve – det mærkelige navn betyder »fordybning« – ligger på Sjælland. Oversigtskortet viser Greve sogns udstrækning. I fundatsen kaldes byens hospital: Greve og Kildebrønde Hospital, men for nemheds skyld benævnes det Greve Hospital. – I 1976 flyttedes hospitalet til Frilandsmuseet, men fra 1710–1976 lå det som vist i den sydlige udkant af landsbyen. Fra hospitalet gik en sti gennem præstegårdshaven, så man fra stuerne kunne kontrollere, at fattiglemmerne gik i kirke hver søndag. 1: hospitalet med have. 2: Præstegården med have. 3: kirken.

Greve Hospitals historie 1710–1976

Samfundet omkring Greve Hospital

Greve Hospital blev oprettet i 1710. Det daværende danske samfund var ikke alene materielt fattigere end vores dages. Det var også langt mere statisk, d.v.s. forandringer indtraf langsommere, sådan at det samfund et menneske døde bort fra, ikke var så forskelligt fra det, han eller hun var blevet født ind i.

Også dengang kunne man dog mærke forskel på gode og dårlige tider, og den tilstand, der livet igennem for de allerfleste var kendetegnet af den yderste knaphed, kunne i onde år hurtigt slå over i den bitreste nød. I sidste tredjedel af 1700-tallet under storhandlens tid, den florissante periode, var tiderne gode, og de københavnske købmænd blev hovedrige. Og lidt af denne velstand nåede vel også samfundets bund. Men efter krigen mod England, Københavns bombardement, statsbankerotten 1813 og tabet af Norge i 1814, kom der, hvad vi idag kalder ulvetider. Det var dengang Poul Martin Møller under en Kinarejse i 1820 skrev »Rosen blusser alt i Danas Have«, med det bekendte omkvæd »Danmark er et lidet fattigt Land«. Den optimistiske linje: »har dog Brød til alle Mand« må stå for forfatterens egen regning og skyldes nok mest dennes ukendskab til virkeligheden i samfundets bund.

Politisk og økonomisk havde landet fået et knæk, som det tog år at forvinde, men hen mod århundredets midte gik det atter fremad, – for dele af befolkningen. Den store kornsalgperiode var gode tider for landbruget, hvilket vil sige for godsejere og bønder. Thi de socialt dårligst stillede på landet fik

det faktisk ringere i disse år. Landboreformerne omkring 1790 havde nemlig ført til en proletarisering af husmænd og daglejere. De udgjorde henved halvdelen af landbefolkningen, og det var fra disse grupper, at fattighusenes beboere rekrutteredes.

I århundredets sidste tredjedel indtraf yderligere et opsving for godsejere og bønder. Andelsbevægelsen voksede frem efter en krise for kornsalget og den deraf følgende omstilling til animalsk produktion. I byerne begyndte industrialiseringen, og for det danske samfund som helhed slog pengeøkonomien igennem omkring 1900.

I 17–1800-tallet levede de fleste fattige udenfor fattighusene og hospitalerne, men alle var de i deres forsøg på at opretholde livet afhængige af og overvåget af det lokale fattigvæsen. Her sad præsten, godsejeren og 3–4 af de såkaldt »bedste« bønder, og deres normer og syn på de fattige var afgørende for, hvordan de administrerede hjælpen. Udgangspunktet for fattighjælpen var lovene af 1708 og 1803. Hvem kunne ifølge dem få underhold? Hvad kunne man få? Hvilke økonomiske muligheder var der for at føre lovene ud i livet, og hvilke forpligtelser og indskrænkninger i modtagerens personlige frihed medførte hjælpen?

1708-loven var et forsøg på at komme tiggeriet til livs for at beskytte de bedrestillede mod de fattiges evige plagerier (KP s. 17). Tiggeriet blev forbudt, og hvert sogn fik pligt til at underholde sine fattige. Men der var ingen faste indtægter til fattigvæsenet, bl.a. derfor fungerede hjælpen ikke, og tiggeriet fortsatte.

I 1803 søgte man at sikre indtægter til fattigvæsenet, og de fattige blev inddelt i tre grupper efter deres arbejdsuelighed: a. gamle og syge, der ikke kunne klare sig, b. fader- og moderløse børn, eller børn hvis forældre ikke kunne klare opdragelse/pasning af børnene, c. enkeltpersoner eller familier, der af forskellige grunde ikke kunne klare sig. Man søgte at sondre mellem værdigt trængende, hvis nød var uforskyldt, og dem, der selv var skyld i fattigdommen. De trængende skulle have forskellige former for hjælp, men de fleste undersøgelser viser, at sognene generelt ikke levede op til lovens ord.

Historikeren Erik Arup har hævdet, at landbrugets historie er nøglen til forståelse af Danmarks historie. Denne opfattelse har måske særlig gyldighed for en stor del af den periode, vi her beskæftiger os med. Årene fra midten af 1800-tallet til slutningen af 1920'erne kan karakteriseres som bøndernes storhedstid.

Den første forudsætning herfor blev skabt med landboreformerne i slutningen af 1700-tallet. Bondens personlige frigørelse fra stavnsbåndet efterfulgtes af en gradvis erhvervelse af ejendomsret til den jord, han i århundreder havde dyrket. Skolereformen i 1814 var en anden vigtig forudsætning. Provisorietidens politiske, andelstidens økonomiske og grundtvigianismens kulturelle frigørelse førte dernæst bondestanden frem til at være en af de herskende grupper i samfundet.

I landet som helhed var bøndernes position vel aldrig uantastet af andre befolkningsgrupper, men i landdistrikterne var de sammen med godsejerne enerådende. Og dette mærkede de fattige. Vel var den stedlige præst indtil 1867 den tilsynsførende med fattigvæsenet, men bønderne var i flertal og efter 1867 sad de alene på pengekasen i sognerådet. Det var deres ideologi og barmhjerthighed, der bestemte, hvad en fattig kunne

gøre sig håb om at få i hjælp. Liberalismen var bøndernes ideologi, og på landet i Danmark smeltede liberalismen – dybt påvirket af Grundtvigs lære – sammen med en optimistisk, lys, glad og noget overfladisk kristendom. Hele rækken af danske sange med grøde i sorten muld og sprøde klokkeklemt fra den nærværende gavltakkede udtrykker denne tro på bøndernes ret og Vorherres velsignelse af deres gerning. »Enhver er sin egen lykkes smed«, var ikke et tilfældigt mundheld, men den skinbarlige sandhed for de selvbevidste bønder. Økonomisk foretagsomhed, Grundtvigs ord og social ubarmhjerthighed smeltede for dem sammen i een treenighed.

Men for de upriviligerede på landet, husmændene og landarbejderne, gik det som nævnt ikke fremad i 1800-tallet. Økonomisk blev deres stilling forringet set på baggrund af bøndernes fremgang, og retsligt var de yderst ringe stillet. Det samme gælder selve gruppen af fattige, hvilket en hel række af love og bestemmelser vidner om. Nok var der gode hensigter i loven af 1803, men den gennemhulledes snart. I 1808 mistede de fattige, der modtog hjælp, således råderetten over de få ejendele, de måtte have. I 1810 blev de frataget retten til selv at bestemme opholdssted, (altså 22 år efter, at stavnsbåndet blev ophævet for bønderne). I 1824 fratoges de retten til at gifte sig uden tilladelse. Og grundloven i 1849 gav ikke stemmeret til fattige. Andre bestemmelser vidner også om stramning. For at kunne få fattighjælp skulle man have haft ophold i sognet i mindst tre år, i 1839 blev dette øget til fem år. Det medførte det såkaldte »fordrivelsessystem«, som senere vil blive omtalt.

Et karakteristisk eksempel på sognenes behandling af de fattige er følgende beslutninger fra et møde holdt i Årup præstegård på Fyn i 1842. Præsten og de tilstedeværende bønder vedtog da:

1. Angående fattiglem Mikkel Andersen blev der med gårdmand i Torslev Jens Madsen truffet den aftale, at han i året 1843 vil beholde Mikkel Andersen i kost og pleje og forsyning med klæder for betalingen 2 tønder rug, 3 tønder byg og 10 rigsbankdaler, der betales ham i årets første og sidste kvartal – halvt i hvert.
2. Lars Alsbjerg mødte og begærede på aftægtsgårdmand Lars Thybo og hustrus vegne understøttelse af fattigvæsenet til disse, nemlig 6 tønder korn. Proprietær Hastrup har lovet at stille disses ejendele til sognets disposition, hvis de skulle opnå almisse. Indtil videre agtes ikke på denne begæring. Kun Hastrups tilbud toges til efterretning.
3. De fattige, der var tilstede, blev afhørt. Hjort Christensen begærede som i fjor i understøttelse 1 tønde rug og 1 tønde byg. Maren Vase begærede til sit barn 3 skæpper rug og 3 skæpper byg.
4. Sogneforstanderne Niels Christensen og Niels Nielsen befuldmægtigedes til at foretage i de første 14 dage af januar en ny registrering af samtlige fattiges ejendele i sognet og derefter indlevere do-

kumenterne til sognepræsten. Ejendele ville derefter blive tinglyst som tilhørende kommunen. (OVK s. 32)

I slutningen af århundredet blev de fattiges retsmæssige og sociale stilling yderligere forringet gennem tvangsindlæggelser på fattiggårde, ved disse anstalters strenge reglementer og på grund af den sociale deklasering, der fulgte med »indlæggelsen«. Ganske vist var der en begyndende social forståelse hos enkelte læger, et socialt engagement hos enkelte forfattere, og arbejderbevægelsen og husmandsbevægelsen pegede i højere og højere grad på godernes ulige fordeling og de sociale urimeligheder. Men ude i sognene var det stadig bønderne, der sad i sognerådene, og de skar de sociale ydelser ned til det mindst mulige.

Det er på baggrund af denne historiske udvikling og disse forhold, at de følgende sider om Greve Hospital skal læses.

Kildematerialet

»Naa Far han Fæstede sej som Røgter paa Sallerop Gaard nede ved Køng og vi 3 Minste Børn kom ned ved Køng hos Fars Søster men Fasters Mand var saa For-druggen og di hade mange Børn selv, det var om Sommeren saa Far han Boede ude paa Marken sammen med Køerne det var et Hus med Jul under som di kunne spenne Heste for; der var en Brædeseng et lille Bord og et Bræt at side paa der var han Dag og Nat og om Middagen løb jeg og min Søster Marie over hos Far for at faa Mad. Men Far han Rejste saa derfra om November saa kunne vi ikke være der hos Faster saa kom vi 4 paa Køng Fattiggaard. Om Aftenen blev vi 4 lagt paa Gulvet ved siden af Verandre og Dagen efter blev vi saa delt ud Drengene hos di Gamle Mend og Pigerne hos di Gamle Koner. Der var mange Mennesker Saavestugen var meget stor der stod en stor Stolpe mit i Stugen til at bære Loftet det var en 2 Etages Bygning der er noget af den inu vi laa obbe hos de Gamle der var Halm i Sengene og di laa 2 Sammen og det var Brædeseng og det skete at den ene Døde ved siden af den anden og vi havde saa mange Lus men saa blev Sengene lavet mindre saa laa de en i ver Seng og der blev lavet Madresser med Haggelse i dem men det blev ju aldri

Fornyet men dem der var Ægtefolk hade et lille Værelse nede i Kellereen.«
(Sofus Wesselhoffs erindringer fra 1880'erne).

Sådan kunne det opleves at blive fattiglem. Desværre findes der ingen tilsvarende beretninger fra Greve Hospital, men jeg vil i dette kapitel, dels ved at følge bygningens historie, dels gennem oplysninger fra arkivalier og beretninger, give et billede af de skiftende beboere og rammerne for deres tilværelse.

Hedeboegnen, trekanten mellem København, Roskilde og Køge, er en af landets frugtbareste. Det er et fladt område med ganske lidt skov, hvor jorden i 1700-tallet bl.a. ejedes af herregårdene Gjeddesdal og Benzonsdal samt af Københavns Universitet og Roskilde Domkirke. I løbet af 1800-tallet overtog bønderne en del af jorden som en følge af landboreformerne, men stadig var

egnen præget af godserne. – Idag er selve Greve kommune en tæt bebygget udflytter-kommune, og kulturlandskabet er totalt ændret. Det gamle landsogn er nærmest blevet en forstad til København. Men gennem alle årene har hospitalet ligget i udkanten af Greve by og har fungeret som fattighus. I de seneste årtier dog som en slags pensionistbolig og til tider også som husvildebolig.

Hospitalet, der var en stiftelse, blev oprettet i 1710. Det fremgår af fundatsen fra 1738, at det var ægteparret Margrethe Gjedde og Holger Vind fra Gjeddesdal m.m., der af kirketienden fra godsets kirker skænkede 3500 Rigsdaler, så der af renterne kunne opføres et hospital. Renterne skulle endvidere anvendes til hospitalets vedligeholdelse og beboernes underhold. Godset afgav jord til grunden, men hospitalet skulle hvert år betale leje af jorden til Gjeddesdal. Det økonomiske grundlag for oprettelsen af hospitalet var – som i andre lignende tilfælde – således kommet fra kirketienden. Men denne tiende var igen skabt gennem det arbejde og de naturalier, der mere eller mindre tvungent var presset ud af fæsterne under godset. Det vil i virkeligheden sige, at det var familierne i fæstegård og fæstehus, der selv betalte hospitalet.

I 1700-tallet var præsten ene om at administrere det offentlige fattigvæsen på landet. Men fra 1803 oprettedes fattigkommissioner, hvis medlemmer foruden præsten var den lokale godsjer og 3–4 bønder. Kommissionerne afløstes af sogneforstanderskabet i 1841, og i 1867 overgik administrationen af fattighjælpen til sognerådene. Samtidig mistede præsten sin status som født medlem. Hospitalerne derimod var private institutioner, og af fundatsen til Greve Hospital (se bilaget) fremgår det, at det var præsten, der skulle administrere renterne og uddele kvartalspenge til hospitalslemmerne. Han skulle også årligt føre en protokol med en »Efterret-

ning om Hospitalets Bygning, af hvor mange Fag og Værelser det bestaar, og af hvad Beskaffenhed, Hospitalets Inventarium af Kakkelovne, Borde, Bænke, Senge=Steder ere af . . .«. Protokollen skulle endvidere indeholde regnskabet samt årlige opgørelser over kapitalen og oversigter over beboernes navne og alder. Regnskabet skulle hvert år sendes til godkendelse hos Stiftsøvrigheden i Roskilde.

På den baggrund stiger ens forventninger til de oplysninger, der måtte være i protokollen. Men hidtil har det ikke været muligt at finde den egentlige protokol, og noget tyder på, at den aldrig har eksisteret. For perioden 1710–1784 findes udover fundatsen ingen arkivalier bevaret. Og først fra 1812 er der i Landsarkivet for Sjælland regelmæssigt førte regnskaber. Jeg skriver udtrykkelig »regnskaber«, for de øvrige oplysninger, som fundatsen nævner også forudsattes nedskrevet, er enten ikke noteret eller er kun undtagelsesvis ført i yderst kortfattet form. Man kan selvfølgelig også forestille sig, at de manglende papirer er gået tabt.

Idag har vi derfor følgende utrykt materiale til belysning af bygningens og beboernes historie: regnskaber for årene 1785–87, 1798, 1800, 1806, 1810, 1812–71 (med bilag), 1872–73, 1880–1975 (fra 1967–75 med bilag). I forbindelse med regnskabet for årene 1812–1871 er der enkelte år oplysninger om hospitalets indretning og bygningens tilstand. Derudover findes der lidt korrespondance mellem præsten og Stiftsøvrigheden i Roskilde, en brandtaxation (brandforsikringsvurdering) fra 1807 og en gentagelse heraf fra 1856 samt kirkebøger og folketællinger. Endvidere en enkelt auktionsliste fra et dødsbo og nogle oplysninger i fattigvæsenets protokoller. Disse papirer samt det trykte materiale og interviews danner grundlag for beskrivelsen af Greve Hospitals historie.

Fig. 11. Sådan så sydsiden af Greve Hospital ud en sommerdag i 1975, men hvordan så bygningen ud i 1710 og århundrederne igennem?

1710 – 1846

Der spørges i billedteksten, hvordan Greve Hospital så ud gennem årene. Dette spørgsmål vil først blive besvaret ud fra arkivaliernes oplysninger om husets ydre, om grundplanen og indretningen. Senere omtales de oplysninger, museets håndværkere og arkitekt fandt frem til under selve nedtagningen af bygningen før flytningen.

De ældste oplysninger om grundplanen har vi i fundatsen fra 1738, hvor der står, at husets havde syv stuer. Næste oplysning findes i brandtaxationen fra 1807. Den beretter følgende:

»Stuehuset 22 Fag lang, $9\frac{1}{2}$ Alen dyb, bygget af egetømmer under sadt i fod og fyrre overtømmer, lerede vægge og straaatag, indrettet til 7 værelser med Loft overalt, fornødne vinduer og døre, 7 jern bilægger kakkelovne samt 4 skorstene 880.
Forsvarlig mod ildsfare og ej forhen forsikret de anordnede brandredskaber forefundne.«

Det ses, at bindingsværket var af egetømmer, »sadt i fod« d.v.s. at stolperne i væggene var tappet ned i en fodrem, et vandret tømmerstykke, der lå ovenpå syldstenene (grundstenene), (se fig. 20). Tagkonstruktionen var som sædvanlig af fyrretræ. Et fag er feltet mellem to vægstolper, og det måler på Greve Hospital ca. 1,50 m. 1 alen er 62,8 cm.

Fra 1812–36 står der i forbindelse med det årlige regnskab blot om hospitalets tilstand og inventar:

»At Greve- og Kildebrønde Hospitals Bygning er i forsvarlig Stand og dets Inventarium er tilstede bevidnes.«

Og i årene 1837–46 det samme, dog med denne tilføjelse:

»Inventaret bestaar af 7 Jernkakkelovne, nemlig een til hver af Hospitalets Stuer, ligesaa mange Loftsstiger«

Sammenfattes disse oplysninger fra 1710–1846 får vi et hus på 22 fag, d.v.s. ca. 34 m langt og ca. 5,90 m bredt, bygget i eg og fyr med lerklinede vægge og stråtag, med 4 skorstene og 7 rum med hver sin billæggerovn. – Bygningens tilstand og vedligeholdelse skulle ifølge brandtaxationen fra 1807 være nogenlunde, og umiddelbart skulle man mene – efter de gentagne forsikringer i regnskabet fra 1812 og fremefter, – at bygningen var i god stand. Men ser man nærmere efter i regnskabet gennemhulles denne formodning, idet udvendige og indvendige vægge samt døre og vinduer overhovedet ikke er repareret i de 34 år fra 1812–46. Det lyder usandsynligt, men er der sket reparationer, er de ikke opført i regnskabet. Det fortæller kun, at der nu og da er foretaget reparationer på tag og skorstene.

Det må have stormet meget i pastor Mellerups embedsperiode, for tit står der: istandsættelse efter storm eller regn, eller uddybet som her: »trede af Skorstenene er ved Storm og Regn saaledes beskadiget, at de nødvendigt maa opsættes som nye, idet mindste fra Loftet af« (1817). 1833: »at opføre af Nyt en faldefærdig Skorsten«, og i 1841: »for at opføre 3 Skorstene eftersom de gamle var ubrugelige . . .«. – Skorstene står ved almindelig vedligeholdelse op mod 100 år og bliver ikke sådan lige ubrugelige. Mellerup har tilsyneladende i en stor del af sin embedsperiode ikke interesseret sig for hospitalet, ja, det var først, når dele af taget var fløjet af eller en skorsten faldet ned, at han foretog sig noget. Dette stemmer også overens med vurderingen i billedteksten.

Fig. 12. Frantz Daniel Mellerup var præst i Greve fra 1796–1847. Han var ifølge loven den, der i praksis administrerede sognets fattigvæsen, men interesserede sig mere for den »store« politik. Han var provst, havde flere ordner og var medlem af amtsrådet, og som det hedder i Wibergs Præstehistorie så »blev han ikke anseet allevegne for nogen særdeles paalidelig mand; man fandt ham mere høflig og velvillig opad og til Siden end nedad.«

Ovenfor er givet et indtryk af husets udseende indtil 1846. Men hvorfor stoppe her? Fordi Greve fik en ny præst i 1847, og det var nærmest en revolution for hospitalet. Ligeså overset det havde været, ligeså megen opmærksomhed fik det nu.

Ved regnskaberne findes et brev fra 1858, hvor den nye præst, van Wylich, beder Stiftsøvrigheden i Roskilde om tilladelse til at fortsætte hovedreparationen på hospitalet, »for at jeg maa kunne fortsætte, hvad jeg har begyndt og forvandle den Bygning som jeg ved mit Embeds Tiltrædelse forefandt som en Røverkule til et anstændigt og reenligt Bedehus.«.

Og den nye præst var åbenbart straks gået til værket. I 1850 skulle amtmændene indberette oplysninger om hospitaler og fattighuses tilstand til Indenrigsministeriet, og her står om Greve Hospital »aldeles restaureret de 2 sidste Aar.« (RA, IM 1. Dept. C 1021, skabssager), og i regnskaberne bekræftes dette detaljeret. I 1847 hedder det:

»Greve-Kildebrønde Hospital har i Aaret 1847 modtaget en Hovedreparation paa Tømmer- og Muurværk og Tag, nye Winduer ere indsatte i hele den sydlige Side og Winduer og Yderdørre ere bleve malede. Inventaret er bleven forøget med 6 Bibler, een Loftsstige, Bænke i Bedestuen og et Stueuhr i Læserens Værelse.«

Det overraskende i citatet er, at der står både: en bedestue og »læserens« værelse. Læseren var en slags opsynsmand, der ifølge fundatsen havde bolig i hospitalet. Det er første gang bedestuen nævnes. Er der nu

Fig. 13. Mellerup efterfulgtes i 1847 af Peter William van Wylich, der indtil 1877 var præst i Greve. Han var tidligere lærer, og Wilh. Birkedal giver denne karakteristisk af ham som lærer: »En dygtig og hæderlig Lærer, men slem til at bruge Spanskrøret«. I Greve gik van Wylich for at være en mild og venlig person.

otte stuer, og hvor lå i givet fald bedestuen? Mere herom senere.

Efter reparationen på sydfacaden i 1847 og istandsættelsen af nordsiden (se fig. 14) i 1848 fortsætter det gennemgribende reparationsarbejde. 1851 opføres to nye skorste-ne. 1857 sørger van Wylich for brolægning. 1859 lægges 56 kvadratalen nyt loft, og der indsættes fem nye bjælker. 1862 kommer en ny brønd, og vinduerne males udvendig to gange. 1865 opføres den østre gavl i grundmur. Endvidere er der hvert år udgifter til almindelig vedligeholdelse.

Hertil kom forbedringer i inventaret. Fra 1853 og fremefter vedlægger van Wylich hvert år regnskabet en inventarliste. Den første ser således ud:

»Inventarielliste:

- 7 Jernkakkellovne (Bilæggere)
- 7 Loftsstiger een til hvert Værelse
- 2 Bænke i Bedestuen
- 1 Stueuhr i Læserens Værelse
- 6 Bibler
- 1 Eksemplar af Balslevs Trøste-bog for Gamle og Syge
- 1 laaset Tavle«. [til indsamling af penge i kirken]

Listen er nogle år uændret, nogle år med nye tilføjelser som køb af gudelige småskrifter, salmebøger og Luthers huspostil. Af dette litterære tilbud fornemmes nogle opbyggelige hensigter. Derudover indkøbes i 1861 fem brænde-komfurer (hvorfor ikke syv?). Dette må have været noget af en sensation på landet på dette tidspunkt.

Når vi skal konkludere for årene 1847–77, van Wylichs embedsperiode, må vi slå fast, at huset sættes gennemgribende istand og vedligeholdes hvert år. I 1877 fremtræder det med grundmuret sydfacade og østgavl,

Fig. 14. Desværre findes der hverken fotografier eller tegninger af Greve Hospital fra 1800-tallet, men dette fotografi af nordsiden – taget i 1966 – kan måske alligevel give en fornemmelse af huset for ca. 100 år siden.

de øvrige vægge var bindingsværk. Fra 1858 nævnes okker i regnskabet, – var bygningen tidligere hvidkalket? 1848 bruges græstørv til mønningen på stråtaget, i 1867 anvendes halm. 1847–49 blev døre og sandsynligvis også vinduer malet i farven »Steencouleur« (grå).

Med hensyn til indretningen er der nu otte rum; seks til fattiglemmerne, et til læseren og en bedestue. Der er fem komfurer og to åbne ildsteder, syv bilæggerovne, to bænke i bedestuen og et stueur i læserens værelse. – Det er unægtelig store ændringer siden Mellerups tid, og bygningens tilstand var efter 1860 da også så god, at den har været noget helt usædvanligt for tiden. Det må derfor være forholdene i Mellerups tid, der interesserer os mest, fordi de i højere grad er typiske for tilstanden i landets hospitaler og fattighuse som sådan (herom senere).

Se bort fra de nye skorstene og læg istedet mærke til de lave døre og de mindste af vinduerne. Bindingsværket i nordsiden går tilbage til 1710.

Fig. 15. Tørvehuset blev opført på et stykke jord efter sigende afgivet af nabogården, fordi dens beboere ikke brød sig om at se hospitalslemmerne forrette deres nødtørft i det fri. Huset blev bygget lige overfor hospitalets sydfacade, så stien gik mellem tørvehuset og hospitalet. Huset var grundmuret med tagpap på taget, og det indeholdt både tørverum og lokum. Opført 1897.

talets sydfacade, så stien gik mellem tørvehuset og hospitalet. Huset var grundmuret med tagpap på taget, og det indeholdt både tørverum og lokum. Opført 1897.

1877 – 1976

I denne periode bliver regnskaberne mere og mere kortfattet og uden bilag – med undtagelse af de sidste otte år. Det er derfor svært at se, hvad der ligger bag en relativ stor tømmerregning som f.eks. den på 154,30 kr. i 1896. – Men lidt kan vi dog følge udviklingen. 1882 nævnes første gang udgifter til kragetræer på taget, i årene 1885–1910 købes syv almindelige kakkellovne, 1892 og 1895 lægges gulv, men på hvor stort et areal? Og 1897 opføres et tørvehus.

I 1915 findes første gang udgifter til tapet, og i 1936 bekostede sognerådet en udendørs vandhane ved hospitalet. Elektricitet fik bygningen i 1940'erne. I løbet af dette århundrede blev endvidere to af lejlighederne slået sammen, og det var bl.a. denne større lejlighed, der i perioder blev anvendt til husvilde.

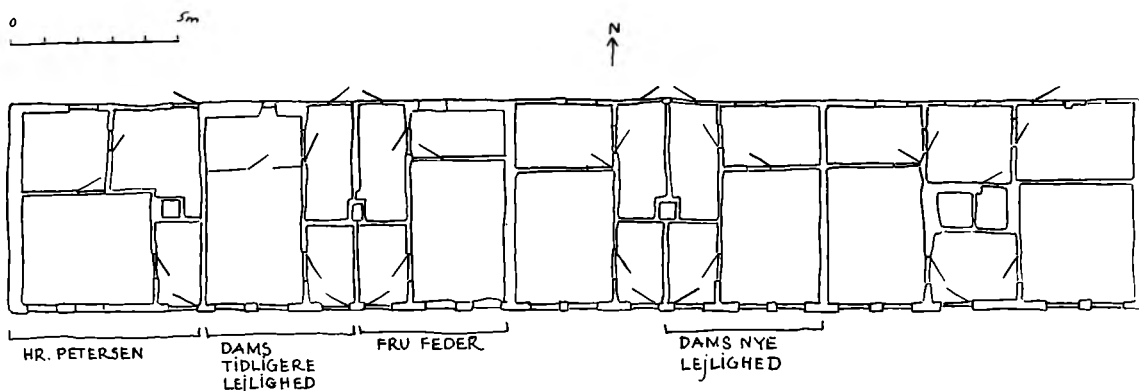

Fig. 16. Dette er en groft skitseret grundplan af Greve Hospital, således som det så ud i 1976 lige før nedtagningen. Der var fire skorstene, seks »lejligheder« med ialt tyve rum (÷ forstuer). Gulvene var af træ, mursten eller cement. Tre af de gamle skorstene var væk, men i

den fjerde (mod øst), ses endnu delvis de to gamle ildsteder. Går man ind af dørene i sydfacaden, kommer man ind i forstuerne. Det er anført, hvilke beboere, der boede hvor i 1975.

Fig. 18. I 1807 opregnede brandtaksationen ialt 7 stuer. Dette billede fra 1974 viser imidlertid, at den enkelte stue er blevet delt af en tværvæg, så man fra stuen nu kigger ind i et lille sovekammer. Alle stuerne havde i 1974 sådanne tværvægge med et lille kammer bag.

Disse tværvægge var som hovedregel ret simple og bygget i sidste halvdel af 1800-tallet, men regnskabet fortæller ikke hvornår. Dette er hr. Dams gamle lejlighed, jvf. fig. 16.

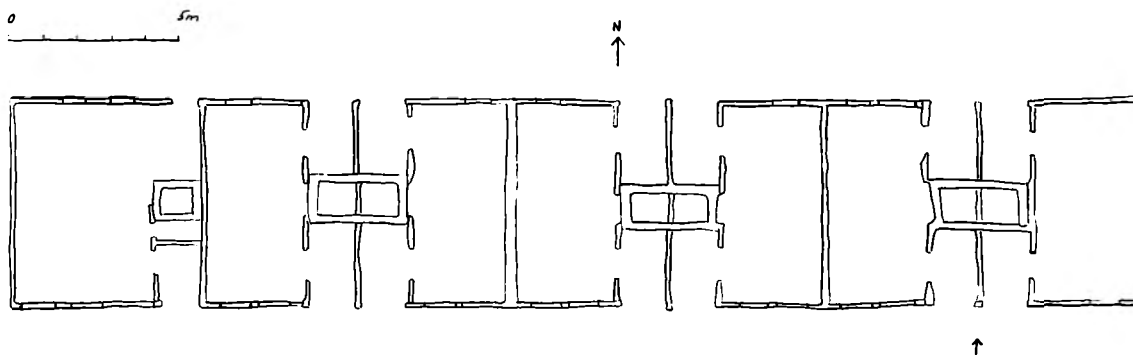
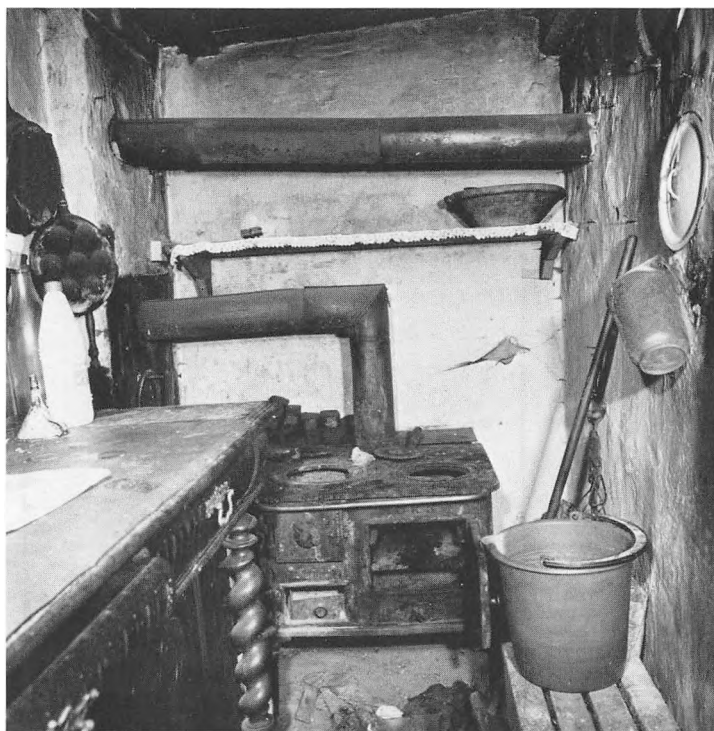

Fig. 17. Da museet fjernede gulvene kom denne grundplan frem. Her ses de syv gamle ildsteder, og den oprindelige rumfordeling fra 1710–1846 træder også frem: til hver stue hørte en forstue, hvor man stod, når man lavede mad på det åbne ildsted. Bag ildstedet og med dør ud mod nord var det rum, der mest tænkeligt har været tørverum. Lejligheden mod vest var den

største, og det er sandsynligvis læserens bolig. Det var her, van Wylich i 1847 lod indrette en bedestue, men nøjagtig hvor er ikke klarlagt. Det er heller ikke helt sikkert, hvor væggen mellem tørverummet og stuen var, derfor er den ikke markeret. – Også denne grundplan er en foreløbig skitse.

Fig. 19. I 1861 købtes 5 komfurer, men hvor blev de stillet op? I de åbne ildsteder eller bag disse i tørverummet? Det ved vi ikke, men på et eller andet tidspunkt er køkkenfunktionen flyttet til tørverummet, således som

det ses på billedet her. Lidt trangt har det været, men det har da været i brug indtil 1974. Dette er hr. Dams gamle lejlighed jvf. fig. 16.

Greve Hospital anno 1976

Efter gennemgangen af arkivalierne og præsentationen af grundplanerne (fig. 16 og 17) skal vi nu følge Frilandsmuseets arbejde med nedtagningen af bygningen.

De oplysninger, der dukkede op under dette spændende arbejde skal så sammenholdes med de historiske undersøgelser.

I 1976 blev hospitalet overdraget til Frilandsmuseet, og noget af det første museet da gjorde, var at sikre sig genstande, der kunne fortælle om tilværelsen i bygningen. I hospitalet var der en del indbo, lidt tekstiler og mange småting fra hverdagslivet, alt sammen fra dette århundrede. Alt blev foto-

graferet, og samtidig startedes en minutøs opmåling udvendig og indvendig. I forbindelse hermed og under selve nedtagningsarbejdet blev der dagligt skrevet rapporter over iagttagelser for at sikre et solidt grundlag for genopførelsen på museet.

Under nedtagningen af bygningen arbejdede to arkitekter og i perioder både maler, tækkemand, tømrer og arbejdsmænd på stedet. Maleren tog prøver af tapet og maling. Tækkeren fjernede den brugbare del af stråtaget, og de øvrige skilte huset ad stykke for stykke. Dette arbejde vises i de følgende billeder.

Fig. 20. Som ved nedtagning af andre bygninger til museet gennemfotograferedes alle stadier af arbejdet. I den fotografering nummereredes imidlertid alt træværk. På dette udsnit af nordfacaden har bindingsværk, døre og vinduer fået bogstav, G = Greve, et romertal, der markerer bindingsværksfagets nummer, og N = nord. – Trappestenen er selvfølgelig af nyere dato. Bemærk det meget kraftige bindingsværk, der er »sadt i fod«, d.v.s. tappet ned i fodremmen, der ses tydeligt fornedet t.v.

Fig. 21. Sideløbende med nummerings- og opmålingsarbejdet tog museets maler prøver af tapet og maling samt gjorde notater om farver i kalken under tapetet. Den var hvid, men enkelte steder også italiensk rød. Endvidere var der anvendt forskellige former for primitiv isolering som f.eks. her, hvor der var sat pap op under tapetet.

Fig. 22. Efterhånden som huset skilles, kommer overraskelser frem. Her ses f.eks. først rigtig den eneste bevarede af de ældre skorstene. Den er af soltørrede lersten, og den specielle facon skyldes, at piben samler

røgen fra to ildsteder. – Kigger man ind gennem døren, ser man faktisk lige ind i det venstre åbne ildsted. Se også næste billede. – Indgangsdøren til den østligste lejlighed t.h. er muret til på et eller andet tidspunkt.

Fig. 23. Samme skorsten som fig. 22, men af facade-muren er nu kun de nummererede syldesten (grundsten) i forgrunden tilbage. Brolægningen i forstuerne er kommet frem, og skorstenshameren ses løbende over både det åbne og det nu tilmurede ildsted. Inde i det sorte rum t.v. har mange kvinder tilberedt mad, – dem skal vi senere høre om. – Disse to billeder af den gamle skorsten er taget fra samme synsvinkel (på fig. 17 er synsretningen angivet med en pil).

Fig. 24. Der var meget, der skulle fjernes, før loftet blev så rent, at arkitekt B. Erhardt kunne arbejde. – Til hver stue hørte et loft. Adskillelsen mellem loftsrummene var markeret med primitive bræddevægge. T.h. ses et af de fire tagvinduer. I 1850 sattes fire nye op, og der har sandsynligvis altid kun været disse fire tagvinduer på sydsiden.

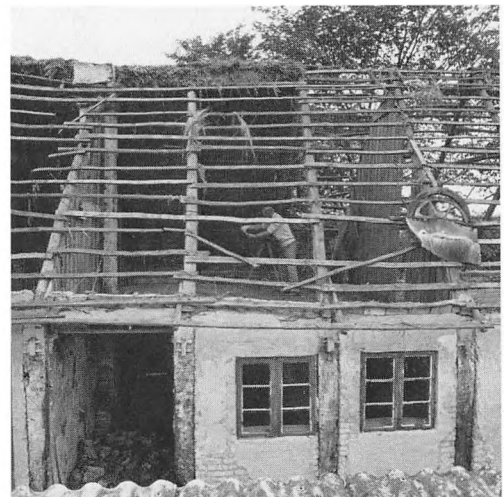
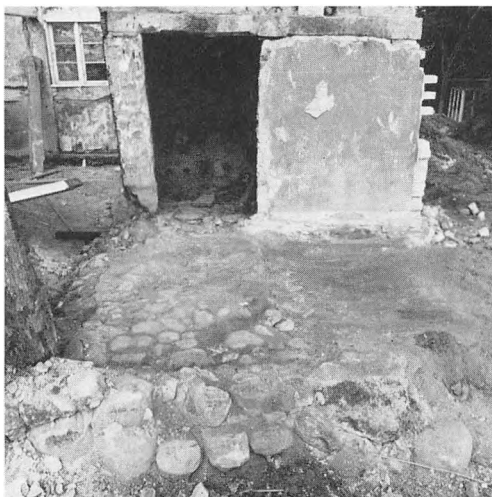

Fig. 25. Der blev gjort et stort arbejde, også efter at selve bygningen var fjernet. Her måles og fotograferes udgravninger omkring skorstenene, vægfundamenter og brolægning. Dette kan klarlægge eventuelle ændringer i grundplanen. Man fandt også frem til 2, nogle steder 3 lag lergulve. .

Sammenfattende kan foreløbig siges, at huset altid har bestået af 22 fag, at det fra 1850'erne delvist har været bygget i grundmur, samt at det før 1858 sandsynligvis altid har været hvidkalket. Dørene på sydsiden er fra dette århundrede, men på nordsiden var dørene i 1976 stadig så små, som de formodentlig var ved husets opførelse.

Beboernes historie

Greve Hospital synes umiddelbart stort, og vi skal derfor først se på, hvor mange der egentlig boede i huset. Fundatsen siger, at der i de seks værelser skulle være tolv hospitalslemmer, og i det syvende skulle læseren bo. Det giver tretten, – men hvad fortæller f.eks. folketællingerne om det antal, der rent faktisk levede i huset?

Nedenfor gengives en oversigt over udskrifter fra folketællinger på Rigsarkivet 1771–1921. Men inden da må folketællingernes brugbarhed som historiske kilder omtales. Den første folketælling er fra 1771, men den har kun tal fra Sjælland. Næste tælling er fra 1787, og så følger 1801, 1834, 1840 og derefter ca. hvert femte år. Det er tællinger over alle landets indbyggere, men

Med hensyn til rumfordelingen har der indtil 1847 været 7 stuer, 7 forstuer og 7 tørverum. I 1847 deles sandsynligvis den største stue (mod vest) i to: »læserens« rum og bedestuen, hvor fattiglemmerne hver morgen og aften skulle samles til bøn. I slutningen af 1800-tallet er også de andre stuer blevet delt af en tværvæg, og det må formodes, at sovefunktionerne herefter er foregået i de små kamre mod nord. Rummene har i 17–1800-tallet fortrinsvis været hvidkalkede. Lergulvene blev fra 1890'erne afløst af træ-, murstens- eller cementgulve.

Hermed er givet et indtryk af de ydre materielle rammer for livet i hospitalet, men de mennesker, der levede her, – hvem var de egentlig?

deres pålidelighed har været genstand for diskussion. Bl.a. har B. Brinch i en undersøgelse over folketællingen på Fur i 1801 påpeget, at en ret stor del af befolkningen ikke er talt med. Det gælder først og fremmest gamle, enlige mænd og især enlige kvinder, børn, soldater og tyende. Andre forfattere støtter Brinch i denne opfattelse. Med dette som kritisk ballast giver folketællingerne alligevel mange værdifulde oplysninger, og for Greves vedkommende er der ikke grund til tvivl: hospitalet er registreret særskilt under eget matrikelnummer, og beboerne står ud for hospitalet. Tallene synes at være troværdige, – måske mangler der dog nogle børn.

I bilaget er tre årgange af folketællinger skrevet helt ud med navne, alder o.s.v., det følgende skema giver derimod en oversigt over ca. 140 år. Af skemaet fremgår det, at Greve Hospital det meste af tiden har haft flere beboere end »normeret«, især indtil

midten af 1800-tallet. Måske har van Wylich derefter skåret antallet af beboere ned? Måske er nogle af de mulige beboere fra 1870'erne i stedet blevet placeret på den nærliggende fattiggård?

Oversigt over folketællingernes tal for Greve Hospital

år	personer ialt	aldersfordeling	kvinder over 14	heraf enker	heraf ugifte	piger u. 14	mænd over 14	heraf enkemænd	heraf ugifte	drengue u. 14
1771 ...	22	60-89	15	12	0	0	7	4	0	0
1787 ...	19	13-82	11	7	1	1	6	2	1	1
1801 ...	21	10-81	12	6	1	0	8	2	0	1
1834 ...	25	4-74	11	3	5	4	5	0	3	5
1840 ...	17	13-72	10	3	4	1	4	0	2	2
1845 ...	18	4-74	12	4	4	1	5	1	2	0
1850 ...	15	33-72	11	3	3	0	4	0	0	0
1855 ...	19	14-77	13	3	3	0	6	0	0	0
1860 ...	17	1-82	10	4	1	2	4	0	0	1
1870 ...	9	54-77	7	3	2	0	2	0	0	0
1880 ...	12	1-82	5	0	1+1	3	3	0	0	1
					fraskilt					
1890 ...	14	1-76	4	0	1	3	4	0	1	3
1901 ...	7	2-43	2	0	1	2	1	0	0	2
1906 ...	7 (9)	1-68	5 (1)	1	2	0	0 (1)	0	0	2
1911 ...	12	11-82	7	4	1	1	4	1	0	0
1916 ...	7	2-87	5	4	1	1	1	0	1	0
1921 ...	12 (14)	12-75	5 (1)	4	0	2	3 (1)	0	2	2

Skemaet er udarbejdet af Grete Rung, Helle Denckert og Ingeborg Christmas-Møller.

Tal i parentes på skemaet antyder usikkerhed i opstillingen i folketællingerne.

Hvem var disse mennesker? Af fundatsen fremgår det, at ejeren af Gjeddesdal havde ret til at besætte to pladser. Sandsynligvis har det været gamle, udslidte landarbejdere og husmænd samt deres koner, der fik disse pladser. De øvrige pladser blev besat således: præsten og hans medhjælperede udpegede tre af egnens fattigste, og heraf udvalgte stiftamtmanden og biskoppen een. En betingelse for optagelse var et sømmeligt og gudsfryg-

tigt levned, og det kunne jo nok være svært at dokumentere i sig selv, for hvor gik grænsen?

I praksis var nogle af beboerne i hospitalet fattiglemmer understøttet af sognet. I folketællingerne står der bl.a. »faar fattiges Penge« og »forsørges af Fattigvæsenet«. Dette bekræftes også ved læsning af fattigvæsenets protokoller samt i S. Sterms beskrivelse af Greve sogn fra 1836.

Derudover kan man i tællinger fra 1845 og frem se beboernes fødested, og det viser sig, at ca. halvdelen er født udenfor sognet. En del af disse er kommet til Greve gennem giftermål. – Man kan også få et billede af alder og køn. Der er tydeligst flest ældre, og da tællingstidspunktet fra 1801 var 1. februar, kan man gå ud fra at de fleste af børnene var hjemme, i hvert fald de, der ellers om sommeren ville være ude at tjene. Med hensyn til kønsfordelingen er tendensen også klar. Op mod halvdelen af alle beboere er voksne kvinder, og 2/3 af disse er enker eller ugifte. Dette forhold vil senere blive nærmere omtalt.

Folketællingen kan også give noget af forklaringen på, at netop disse mennesker havnede på hospitalet. Beboerne karakteriseres nemlig på forskellig måde, f.eks.: enke, husmand, enke efter fæstegårdmand eller fæstehusmand, et stakkels menneske, ugift, han er blind, meget sygelig, vanvittig, er svagelig men sælger hvedebrød, skilt fra manden, deres datter har slagtilfælde, arbejdsmand, dårligt begavet og syv børn med forskellige fædre, malkekone, håndarbejde, syerske, snedkersvend. – Det var de svageste i samfundet, der uanset alder levede i hospitalet. Især synes der at være mange ugifte kvinder og husmandsenker. Var fattighuse og hospitaler deres eneste overlevelsesmulighed?

Men når man nu var sluppet gennem biskestens og præstens nåleøje og rent faktisk boede i hospitalet, hvad var så det økonomiske grundlag for at opretholde livet? I fundatsen hedder det, at de voksne fattiglemmer fire gange om året, – nytår, påske, Sct. Hans og Mikkelsdag – fik udbetalt tre rigsdaler og to mark. Det var i 1738. I 1787-tællingen står der, at de fik tolv rigsdaler om året. I regnskabet for 1834 var afsat en rigsdaler og tre mark pr. fattiglem pr. kvartal, og i 1870 to rigsdaler pr. kvartal. Værdien af beløbene er naturligvis vanskelig

både at fastslå og sammenligne. Det er endvidere meget svært at vurdere, om disse penge var nok til livets opretholdelse. For hvad var nok, – for fattighusenken, for bondekonen, for fru på Gjeddesholm? Yderligere synes samme beløb at være blevet udbetalt, uanset om man var enlig, et ægtepar eller en hel familie. – Det udbetalte beløb skulle dække mad, tøj og brændsel, og visse år skulle der også betales ekstraskat. Det sidste ses af en korrespondence mellem præsten og Stiftsøvrigheden i Roskilde i 1790'erne. Brevvekslingen ender med, at skatten eftergives på grund af hospitalslemmernes dårlige økonomiske situation. Ekstraskatten på en rigsdaler om året skulle i perioden 1762–1812 betales af alle over tolv år. Det var i de samme år, det højtbesungne fremskridtsvenlige godsejerstyre gennemførte landboreformerne, og det er også disse år, historiebøgerne betegner som florissante. Men florissante kan de nu kun have været for de københavnske storkøbmænd, der i denne periode blev hovedrige.

For hospitalslemmerne var virkeligheden barsk. Selvom fundatsen omtalte, at der skulle udbetales kvartalspenge, var det ikke sikkert at de kom til udbetaling, for som der står: »Ved hver Uddeelse erkjendiger Præsten sig om nogen Forseelse, Uskikkelighed, Bøns eller anden Gudelig Øvelses Forsømmelse er begaaet af Lemmerne eller Læseren, som kunde fortiene Mulct [bøde], at den da kand tilbage holdes og Hospitalet til Indtægt føres.« (par. 5). Og i par. 10 står der, at hvis et fattiglem flere gange blev borte fra morgen- og aftenbønnen eller fra søndagsgudstjenesten, så røg også noget af kvartalspengene.

Der var altså sanktioner for ikke at være troende nok, og det gik åbenbart ud over mad og varme, hvis man ikke levede op til præstens målestok for den rette adfærd. Yderligere skulle præsten to gange om året inden uddelingen af kvartalspengene holde

14) Angaaende Bønnen i Hospitalet Morgen og Aften, som skal holdes om Morgen, Sommeren imellem 6 og 7, Vinteren 8 og 9, og om Aftenen, Sommeren imellem 7 og 8, Vinteren omtrent Klokken 4, da forfatter Præsten derom et skriftlig Reglement, baade om Psalmerne som hver Dag skal synges, hvilke Bøger af Bibelen skal læses som fandt være mest begribelige for Lemmerne, saa og de Bønner som skal læses, hvorefter Læseren sig stricte bør rette, og derudi intet paa egen Haand forandre, men have Tilsyn med Lemmerne, om nogen befindes forsømmelig eller uskikkelig, da strax for Præsten anmelde, og i det øvrige ikke understaae sig noget uden Præstens vidende at foranstalte i Hospitalet, eller at tilegne sig nogen Myndighed over Lemmerne, uden saavidt christelig Formaning fandt være, men være Præsten hørsømmelig i alt det, som angaaer Hospitalets Tjeneste.

Fig. 26. Det daglige opsyn med fattiglemmerne skulle varetages af »læseren«. Han fik 8 Rdl. om året og bolig i hospitalet, men skulle bl.a. hver dag lede andagten og morgen og aften læse bønner for beboerne samt kon-

trollere, at ingen af dem forsømte gudstjenesten om søndagen. Her ses et udsnit af fundatsen med nogle af reglerne for læseren. Fundatsen er gengivet i sin helhed s. 123ff.

»en kort Tale, paa et Quarteers Tiid, til alle Lemmerne, og formaner dem til at beviise deres Troes Frugter og Taknemmelighed til Gud i Taalmodighed indbyrdes, Kiærlighed og Enighed, Tienstagtighed, Bøn og anden Gudelig Øvelse, saa og da oplæser for dem de Leges [ifølge loven], som ere eller kand blive giorte for Hospitalet.« (par. 5).

Selvom dette er ord i en fundats, giver det alligevel et vist billede af hospitalslemmernes afhængighed af præsten. Og hvem ville ikke gerne have mad i gryden og brændsel under den?

Fundatsen rummer herudover en del regler for beboernes adfærd, og disse må i større eller mindre udstrækning have præget den daglige tilværelse. I alt har fundatsen 16 paragraffer, og heraf handler de 5 om administration og økonomi, 9 om opførsel og straf for overtrædelse af reglerne, og 3 om religiøse forhold.

Når et menneske flyttede ind i hospitalet, skulle vedkommende oplyse, hvad det medbragte af ejendele. Intet måtte skjules, idet hospitalet teoretisk straks overtog ejen-

domsretten til fattiglemmets ting, og i tilfælde af død havde ret til at sælge det efterladte. Derfor var det også ved dødsfald »læserens« pligt at holde opsyn med den dodes ting, og derfor står der i par. 11, at ingen af beboerne må »bortgive eller fordærve noget af deres udi Hospitalet indbragte Boehave, men snarere ved Arbeyd og Eliid det forbedre og formeere.« Ved dødsfald blev således den dodes ting optegnet og solgt på auktion. Jeg har desværre kun fundet en sådan auktionsliste, og den oplyser følgende:

»Auktionsforretning over Ellen Hansdatters Efterladenskaber. Hun døde som Lem i Greve og Kildebrønde Hospital den 10de Januar 1846. Auktionen holdtes den 18de Januar 1846.

	Rd.	M.	Sk.
1 grønt Skørt		1	
1 Do Do		3	
1 blaa Trøie			8

1 Do Do	8
1 trykket Forklæde	1 8
1 blaat Do	8
1 Do Do	4
1 ternet törklæde	4
1 Særk	1 8
1 Do	1
1 Do	1
1 Lagen	4
1 Do	1
1 Do	4
1 Stk. Wadmæl	3
1 Bulle	4
2 Hued	12
2 Do	12
3 Törklæder	8
14 Linn	8
1 Pose Klude	2
1 Do Do	2
1 Par Beenklæder	2

1 Syekurv	2
1 Pude	2
1 Dÿne	1
1 Do	2
1 Kiste	1
1 Bord	8
1 Stol	8
1 Grÿde	4
1 Krukke	4
1 Skaal	4
1 Bolle	4
<hr/>	
Sum. 5	8 ''

Auktionen indbragte 8 Rd., 3 M. og 7 Sk., og papiret er underskrevet af Mellerup og kirkesanger Fich.

Sammenlignet med de øvrige fundne dødsbo-optegnelser fra andre fattige på egen (se senere) har Ellen Hansdatter ejet ret mange tekstiler. De kan dog have været gamle og slidte og er da også vurderet ret lavt. Det eneste vi ellers ved om Ellen er, at hun er opført i folketællingen 1834 under hospitalet som ugift, 53 år, vanvittig og almisselem. I 1840 og 1845 er hun stadig op-

ført under hospitalet. Peger hendes beklædningsgenstande og kludene samt sykurven henimod, at hun syede lidt for andre? eller ligger der måske bag betegnelsen »vanvittig«, at hun direkte samlede på klude? Vi får det aldrig at vide, men med hensyn til hendes indbo vil jeg mene, det er forholdsvis typisk for hospitalslemmer.

Tilbage til de øvrige beboere. – Hvis no-

Fig. 27. Denne gabestok findes på Nationalmuseet og er her befolket med museets medarbejdere. Fra middelalderen og til midten af 1800-tallet brugtes gabestokken til afstraffelse af forbrydere og skøger. De blev spændt fast og derefter i timevis udstillet til almindelig beskuelse. Det er en sådan gabestok, fundatsen for Greve Hospital omtaler som straffemiddel.

Fig. 28. Gjeddesdal som det så ud i 1863. For hospitalslemmerne var Gjeddesdal stedet, de skulle sende deres tak for den nåde man herfra havde vist ved oprettelsen af hospitalet og den gavmilde uddeling af kvartalspenge. Det var et godt og økonomisk solidt funderet gods. Jorden var frugtbar. Der var kvæg i staldene, mad på

bordet og aldrig savnedes brænde til de store kakkelovne. Her gik fru Caroline eftermiddagsture i lystkoven for at adspire sig, og imens overvejede Herren nye indkøb af moderne landbrugsmaskiner. Her manglede ikke noget.

gen blev syge i hospitalet, skulle de raske hjælpe den syge. Hvis nogen ville være ude om natten, kunne det kun ske med skriftlig tilladelse fra præsten, og heraf skulle årsagen til fraværet fremgå. Man måtte endvidere ikke være »ulydig, liderlig eller uforligeligt med andre.« (par. 9). Skete dette, og man ikke lyttede til præstens formaninger om forbedring, blev man straffet med bøde. Hjalp det ikke blev man bortvist og fik samtidig straf i gabestokken eller lignende.

Det ovenfor nævnte er citeret fra fundatsen, og det er naturligvis svært at bedømme, i hvilken udstrækning disse regler er blevet overholdt. De enkelte præster har nok administreret reglerne forskelligt. Men ens for dem alle var, at Gjeddesdals ejeres øjne hvilede på dem, samt at de skulle stå til regnskab overfor provst og biskop, både med hensyn til økonomi og administration og

hvad angik de religiøse forhold i hospitalet. Pietismen har meget naturligt lagt sin klamme hånd også på livet i Greve Hospital.

Når vi kommer op i van Wylichs embedsperiode, 1847–77, har der tilsyneladende også været et religiøst pres på fattiglemmerne. Næsten årligt indkøbes opbyggelige og gudelige skrifter, og da sikkert kun et fåtal kunne læse, har beboerne nok mere eller mindre været tvangsindlagt til højtlesning af denne litteratur samt til anden religiøs udfoldelse.

Alt i alt synes der at være tale om en personlig og økonomisk kontrol med hospitalslemmerne, et religiøst pres samt sanktioner i form af fratagelse af det allernødvendigste til livets opretholdelse eller regulær straf. Indordnede man sig, var man sikret husly og et vist underhold samt fri begravelse »saa tarvelig som ske kand.«

Beboerne i dette århundrede

I 1900-tallet fortsatte hospitalet med at fungere som fattighus, men efterhånden blev det som antydning mere en slags pensionistbolig – og i perioder også husvildebolig. Den tidligere kontorchef i kommunen Hugo Aarslev-Nielsen, der siden 1930'erne har været engageret i kommunalt arbejde, karakteriserer beboerne således, »Der var tale om gamle, udslidte mennesker, gamle husmænd fra Gjeddesdal, arbejdsmænd, enlige, enker og ubemidlede.«

Det var fortsat præsten, der administrerede hospitalet, og pastor L. G. Jørgensen, der var præst i Greve fra 1947–75, fortæller, at økonomien var dårlig allerede i 1940'erne. Legatkapitalen var i begyndelsen af 50'erne

på 4.243 kr. og renterne kun på 95 kr. Beboerne måtte derfor selv betale maling og tapet samt lysregning. Af samme grund foreslog de selv i begyndelsen af 50'erne at betale en årlig husleje på 30 kr. Med hensyn til kvartalspengene udbetalte pastor Jørgensen 25 kr. pr. kvartal pr. person i 1947. Derefter ophørte udbetalingen.

Som et sidste led i beretningen om beboerne vil vi se på de tre personer, der boede i Greve Hospital i 1970'erne, indtil den ældste beboer døde i december 1975. De følgende billeder fra 1974 giver et indtryk af deres boligforhold. På grundplanen fig. 16 er vist hvilke lejligheder de enkelte boede i.

Fig. 29. Hospitalets ældste beboer i 1974 var Johannes Dam på 94 år. Han var nu og da syg, og så tog fru Feder sig af ham. Her ses begge i Dams nye lejlighed, som han efter et hospitalsophold lige var flyttet ind i. Han ville nødig væk fra Greve Hospital, og havde fået lov at blive der, så længe han levede. Dams gamle og nye lejlighed er vist på fig. 16.

Fig. 30. Der var ved nedtagningen af bygningen i 1976 ingen sanitære installationer, og altså heller ikke indlagt vand eller afløb fra vaskene. Beboerne måtte klare sig med klosetter og vandhanen udenfor. Her ses det lille kammer i Dams nye lejlighed, med et kig ud i køkkenet – det tidligere tørverum.

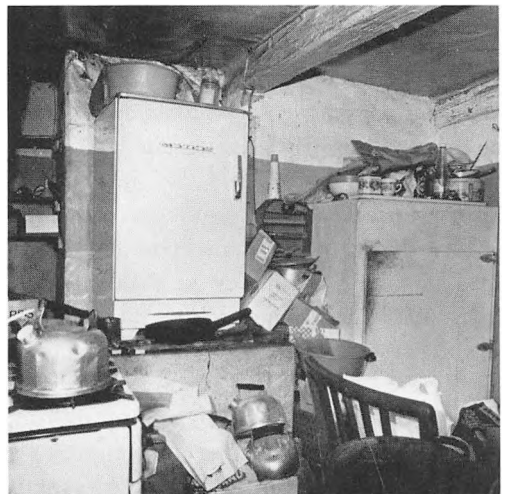
Fig. 31. Stuen – fotograferet fra sovekammerdøren – i Edith Dorthea Feders lejlighed. Opvarmningen skete ved petroleumsovn, og da der ikke var isoleret, skulle der kraftig varme på. Fru Feder var tidligere husbesty-

rerinde for Johs. Dam og var derfor i sidste halvdel af 60'erne flyttet med ham til Greve Hospital, hvor hun fortsatte med at passe ham.

Fig. 32. I den vestligste lejlighed, hvor »læseren« sandsynligvis oprindelig boede, havde Hans Petersen i 1974 indrettet sig. Han var udlært murer, ugift og havde forskelligt forefaldende arbejde.

Fig. 33. Hans Petersens køkken ser umiddelbart overfyldt ud, det er endda dobbelt så stort som de øvrige køkkener. Køleskabet midt for står tæt ved det sted, hvor den gamle skorsten stod i sin tid (se den vestligste skorsten på grundplanen fig. 17).

Andre fattige i sognet i 1700–1800-tallet

I indledningen inddeltes de fattige på landet i tre grupper: 1. de bofaste, 2. beboerne i hospital, fattighus eller -gård, og 3. det omvandrende proletariat. For at få et billede af de fattige som helhed må gruppe 1 og 2 også omtales.

Om det omvandrende proletariat er der meget lidt at sige. Bortset fra oplysninger om, at tiggeriet i 17–1800-tallet var en konstant plage, og at man hele tiden syntes, at antallet af tiggere steg, ved vi ikke meget. Dog skulle tiggeriet omkring 1840 have været særligt galt i Greve. I hvert fald vedtog fattigkommissionen sammen med indbudte borgere, at ingen måtte give almisser eller natlogi til betlere, at der skulle ansættes fattigfogeder, som skulle opbringe enhver fremmed betler og overlevere vedkommende til den nærmeste sognefoged, og at beboerne efter tur skulle gå vagt om natten og anholde enhver mistænkelig person, de mødte. Endelig vedtoges det, at almisseydelse til fremmede skulle straffes med bøder. Bøderne tilfaldt fattigkassen, og hvis de ikke blev betalt, skulle de afsones eller inddrives ved udpantning. Sandsynligvis hjalp disse skrappe foranstaltninger de velstående bønder, de beklagede sig i hvert fald ikke mere ifølge lokalhistorikeren W. v. Antoniewitz s. 220.

Men hvordan fik de omvandrende folk så mad. Ejendomsretten var jo ukrænkelig, – måtte de alligevel tage, når de ikke fik? Og hvem var disse mennesker? Eksemplet fra Greve viser dét i indledningen omtalte forhold, at det er svært at finde oplysninger om de fattige selv. Vi har først og fremmest viden om myndighedernes indgreb og sankti-

oner overfor dem, eller i sjældne tilfælde kunstnernes tegninger af dem.

Den anden gruppe fattige, de bofaste, der i kortere eller længere perioder om året levede under eller omkring sultegrænsen, udgjordes af: daglejere, inderster (jordløse, der boede til leje i et værelse i hus eller gård), husmandsfamilier, småhandlende og småhåndværkere, soldaterkoner, enker, syge og gamle. Om disse mennesker findes der enkelte oplysninger i fattigvæsenets protokoller, der hvert år opregner, hvem der fik hjælp.

Men var det alle trængende udenfor fattighuse og hospitaler, der fik denne hjælp? I 1700-tallet var det kun sognets egne syge, gamle og hjælpeløse, der enten fik lidt naturalier eller gik på omgang. D.v.s. bønderne skulle give dem lidt mad og et halmleje i laden en dag eller to, indtil de slæbte sig videre til næste gård. Men underholdet var ikke tilstrækkeligt, og kun meget få af de uforskyldt fattige fik hjælp.

Med loven af 1803 ændredes forholdene lidt, idet man nu søgte at sikre faste indtægter til fattigvæsenet. Gruppen af uforskyldt fattige søgtes klarere afgrænset (se indledningen til afsnittet om Greve Hospital). Men hjælpen var skønsmæssig, d.v.s. den hvilede stadig helt på vurderinger og fordomme hos sognets ledende mænd, der administrerede fattigvæsenet. Deres normer og moral afgjorde, hvem der var værdigt trængende og uforskyldt i egen ulykke. Og da det var en udbredt opfattelse, »at fattigdommen var selvforskyldt, og at de fattige blot skulle tage sig sammen, at kun skvadderhoveder var

fattige«, (JE s. 58), så var der allerede på forhånd sat grænser for rundhåndetheden.

Dertil kom lovens betingelser for at anerkende folk til fattighjælp. Udover de s. 24 opførte kriterier, skulle man være født i sognet eller have boet der mindst 3 år, fra 1839 mindst 5 år, samt have haft et hæderligt erhverv der. Man skulle endvidere lade sine ejendele registrere af fattigvæsenet. Modsatte man sig dette, fik man ikke hjælp. (HJ kat. s. 9). Denne regel gjaldt indtil 1933. Dertil kunne fattigvæsenet nægte folk at gifte sig, hvis det formodede, at den nye familie i fremtiden ville få behov for hjælp (KP s. 45 f.).

Generelt kan man sige om lovgivningen i første halvdel af 1800-tallet, at det nok var hensigten at hjælpe, men samtidig også at afskrække potentielle modtagere, så udgifterne blev så små som muligt (KP s. 45–46). Dette understøttes af nye undersøgelser af Lars Færch Knudsen og Asger Th. Simonsen, hvoraf det generelt fremgår, at hjælpen var på et minimum, og at de fattige virkelig blev sorteret. Kun dem, der havde levet hele deres liv i sognet, blev anerkendt som værdige trængende og fik varigt underhold, hvis de også opfyldte alle de andre krav. (LFK s. 31 f.). Et middel til at skære drastisk ned på antallet af værdigt trængende var reglen om opholdssted. Den udnyttedes til at tvinge kommende fattiglemmer til flytte bort fra kommunen, før de blev berettiget til hjælp (AS s. 146). Harald Jørgensen citerer en skrivelse fra regeringens ekspeditionskontor i 1821 om problemet og kommenterer den bagefter:

»Ingen, der ei endnu er trængende til Understøttelse, maae bortvises fra det Fattigdistrict, hvori han opholder sig, under det Paaskud: at han mueligen i Tiden kunde blive Districtet til Byrde« (§ 1.). Saa vidt havde Fattigkommissionerne allerede paa dette Tidspunkt drevet deres Fordrivelsestrafik, at dette Paabud var nødvendigt, De Indretninger, der fra den eneældige Regerings Side var tænkt som en Velgering mod de Fattige og Hjælpeløse i Landet, blev flere

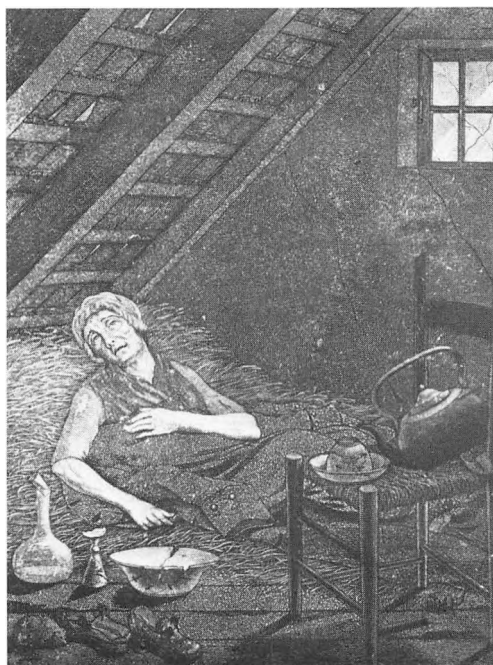

Fig. 34. Denne tegning er udført af L. G. Lahde i begyndelsen af 1800-tallet. Lahde var en anerkendt kunstner, og hans tegninger og stik vurderes højt som kulturhistoriske kilder (GN s. 30 f.). – »Dagligliv i Danmark«, III, s. 285 beretter: »En kvinde befængt med syfilis, som kom fra København til Kildebrønde, døde »i fæhuset i en krybbe. Ingen kunne komme hende nær for stank. I samme krybbe blev hun ført til jorden.« – Kildebrønde var annekssogn til Greve.

Steder paa Landet det ganske modsatte, en Forbandedelse for Dele af den ubemidlede Landarbejderstand, som blev jaget fra Sted til Sted, fordi man frygtede, at den skulde erhverve Forsørgelsesret i Kommunen og muligvis engang falde denne til Byrde.« (HJ s. 44).

Også Lars Færch Knudsen omtaler fordri-velsessystemet, og mener, at det omvandrende proletariat derfor må være endnu større end tidligere antaget, samt at det derfor ikke kan undre, at betleriet fortsatte trods de strenge straffe herfor. Folk kunne jo ellers kun opretholde livet ved lejlighedsarbejde eller ved at stjæle. (LFK s. 31 f.).

På baggrund af ovennævnte kan det ikke være nogen overraskelse, at antallet af understøttede fattige i fattigvæsenets proto-

koller er forholdsvis lave, – det var kun relativt få, der fik hjælp, og som følge heraf blev registreret og kom med i de officielle statistikker. De følgende tal fra Greve er da heller

ingen undtagelse. Man bør dog være opmærksom på, at det ofte kun var faderen i en familie med kone og børn, der blev opført i fattigprotokollen og således talt med.

<i>Tildelt fattighjælp</i>	<i>Boende i hospitalet</i>	<i>Indbyggere i Greve sogn</i>
1802: 11	1801: 20+1 understøttet af sognet.	1801: 404
1810: 11		
1830: 10		
1834: 10	1834: 25, heraf forsørges	1834: 599
1845: 11	mindst 10 af sognet.	
1850: 10	1850: 15 lemmer	
1855: 11	1860: 17 lemmer	
	1870: 6 + »3 på sognet«	1870: 756

Den store forskel i indbyggertallet i 1801 og 1834 skyldes forskellige optællingsområder (Sterm s. 16). Det fremgår ikke klart af folketællingerne, hvem af beboerne i hospitalet, der var »på sognet«, derfor er der lidt uklarhed omkring disse tal. Ellers synes tallene for understøttede udenfor hospitalet at være ret stabile, og disse tal må endvidere sættes i forhold til den ret høje velstand blandt egnens bønder samt til de skrappe forholdsregler disse bønder i 1840'erne vedtog overfor tiggere i Greve sogn. Alle mistænkelige personer skulle jo pågribes, og der var hårde straffe for at give tiggere almisser og natlogi. Heroverfor kunne man spørge, i hvilket omfang der var straffe for bønder for ikke at yde bidrag til fattigvæsenet, og i hvilken grad disse straffe blev håndhævet? At straffe overfor fattiglemmer blev ført ud i livet, er der mange eksempler på. F.eks. skriver Antoniewicz s. 218, at en kvinde i Greve 1803 blev slettet af fattigkommissionens liste, fordi hun husede omløbende betlere, skønt hun gentagne gange var blevet advaret. Fattighjælp var således ikke en livsforsikring, og fattige måtte åbenbart ikke hjælpe hinanden.

Den hjælp fattigkommissionen i Greve gav, var fra 1803–11 penge. Men efter henstilling fra amtet gik man i 1811 over til at udbetale naturalier i rug og byg ligesom i andre sogne (HJ s. 236).

Fra 1860'erne oprettedes som nævnt fattiggårde mange steder i landet, men Greve sogn fik ingen. Istedet sendte man trængende sognebørn til den nærliggende fattiggård i Ørsted, nord for Greve, og hospitalet fungerede jo fortsat som fattighus, bl.a. derfor fik Greve heller ikke som mange andre sogne et alderdomshjem i 1930'erne. Først i 1952 byggedes »Hedebo« til gamle i Greve.

Det er ret lidt at kunne fortælle om de to grupper af fattige i Greve sogn. Men som afslutning på dette afsnit skal citeres nogle lapper papir fundet i Greve-præstens gemmer. Det er optegnelser efter dødsfald, samt den registrering fattigkommissionen foretog over en persons ejendele, inden vedkommende kunne få fattighjælp. Optegnelserne fortæller lidt om, hvad disse mennesker har ejet. Jeg vil tro, at alle de nævnte hører til gruppen af bofaste, de er i hvert fald ikke hospitalslemmer. Personerne er fra nabobyer eller fra Greve.

»Optegnelse paa Karen Niels Andersens Tøi i Kildebrønde, hun er som Enke indført i Fattigvæsenet under No 1 den 1. Januar 1844.

	Rd.	M	Sk.
Et Bord		4	
et gl. Skab		1	
en Bænk		1	
en Ditto		1	
en Stoel			8
en gl. Kiste	1		
et Sengested	3		
en gl. Dýne	2		
en Dito	2		
et Par Lagner	1	8	
to gl. Særke	1		
et Skjört	1	8	
en Trøie	1		
et Forklæde og et Skjört .	1		
en Rok	1		
en Grýde og en Spand ..	3		
	5 Rd.		8 Sk.

Søren Svendsen Hans Christensen
Sogneforstanderen for Kildebrønde.«

»Hans Jensens Enkes Tøi og Boe
it Bord
en Stol
en Skammel
en Rok og en Hasp
en Seng
2 dýner
1 par lagner
it Skørt en klokke
en Trøe
2 Særke
2 Forklæder
en Hue
en Kiste
en Grude
en Spand.«

»Niels Christensen
en Kiste
en Hat
2 Trøer
en West
it par Boxer
it par Hosser
4 skoerter«

»Thegers Enke
en Seng med omhæng
2 Dýner en Hoved pude
2 par Lagner it Bord
en Trefod en Grude
en rok en Hasp
it Skørt en Trøe
en Hue 2 Særke
it forklæde it par Hosser«

»Hvad Auktionen over Efterladenskaber efter Peder Deinesens Enke er indkommen saaledes

	Rd.	M.	Sk.
Et blodt Skjördt		3	
To Særke		1	2
To Huer en Trøie og adskillig		1	8
Et paar Lagner		1	
Et Sengested		4	
En Stol		1	
En Hylde		3	
Et bord		2	12
En Hönsebænk		4	
En Bötte			4
Summa	3 Rd.	4 M.	8 Sk.

Hundige d. 27de Sept: 1846
C. Sibbern«.

(NB. der er ingen vurdering af genstandene i de 3 ovennævnte optegnelser.)

Endelig bør nævnes, at der i kirkebøger og fattigvæsenets protokoller ofte blot er anført ved notat om et fattigt menneskes død: ejer intet af værdi, eller: ejer intet.

Fig. 35. C. Wentrop malede i 1891 dette interiør fra Radsted Hospital på Lolland. Det videregiver en intens stemning af aktivitet-passivitet, børn-gamle, syge-ra-

ske, håbløshed, afmagt og resignation. – Hvordan viser man dette på et museum?

Museet og fattighuset

Fra lægeindberetninger i 1850'erne og 60'erne fra hele landet ved vi, at fattighuse-
ne på landet generelt var: usle, elendige,
usunde, uhygiejniske, uhumske, dårligt
istand, sumpet beliggende, kolde og fugtige,
at vinduerne ikke kunne åbnes,
at der var overfyldt i værelserne og for lavt
til loftet,
at lergulvene ofte var smuldrede og hullede,
og at beboernes urenligheder samlede sig i
hullerne, der tit var egentlige pytter,
at væggene var sorte og snavsede og sjæl-
dent så en hvidtekost,

at der lugtede, ja, stank af uvaskede men-
nesker, mad, røg, uhumskheder,
at der var lus og lopper,
at der var samlet syge, gamle og døende i
husene.

at tingene var gamle og slidte,
at der var dårlige drikkevandsmuligheder.
(HJ s. 243 ff.).

Hvordan videregive en sådan atmosfære til
museumsgæsten af idag?

Det er museernes opgave at indsamle, be-
vare og formidle. Men hvordan bevarer man
et fattighus? Rent teknisk kan et hus vedli-

gehoides og en genstand konserveres, så den kan holde sig i mange, mange år. Det er ikke noget problem. Men konserverede ting fremtræder pæne og rene og lugter ikke af menneskers brug gennem år, men af konserveringsvæske. Kan man på en gang konservere og vedligeholde og samtidig bevare det indtryk bl.a. lægeindberetningerne giver?

Det er overvejelser, som må til, og som for et frilandsmuseum ikke alene gælder fattighuse, men også husmandshuse og gårde. F.eks. skriver Frilandsmuseets leder, Peter Michelsen i sin bog »Huset fra Ødis Bramdrup« (huset er nu flyttet til museet i Sorgenfri):

»Museumsteknikken svigter i nogen grad, når det drejer sig om at give en realistisk skildring af forholdene, som de har været i et sådant lille hus før i tiden. Hvis huset skal bevares, kan det ikke blive i forfaldstilstanden. Med hensyn til hvordan hele tilværelsen har formet sig under de levevilkår, husets beboere har haft, må der appelleres til museumsgæsternes fantasi« (s. 27).

At forfaldstilstanden har været meget almindelig, kan der ikke herske tvivl om. Harald Jørgensen fortæller i sin store undersøgelse om de elendige forhold i fattighusene omkring 1850–60, og han fortsætter: »Til-

standen har sikkert ikke været meget bedre i Tusinder af fattige Landarbejderhjem paa Landet, og maaske endog hos mange Husmænd og smaa Gaardmænd.« (s. 242).

Men netop ved at underkaste hus og indbo den for bevaringen nødvendige istandsættelse og konservering går dét tabt, der var mest karakteristisk for de dårligst stilledes boliger: forfaldet, snavset, usselheden, – og de kan let komme til at fremstå som mange byboeres drøm om en landidyl. Ved konservering og istandsættelse bevares huset, men »fattighuset« er forsvundet undervejs.

På trods af disse problemer må det alligevel være muligt for museerne at nærme sig virkeligheden for datidens mennesker i f.eks. et fattighus. Det kunne gøres ved forskellige former for illustrationsmateriale, diskret anbragt i huset, således at det ikke ødelagde helhedsindtrykket af miljøet. Eller ved publikationer som denne bog eller mindre tryksager, samt gennem undervisningsmateriale. Dette kunne f.eks. bygges op omkring et par personer, der havde levet i fattighuset/hospitalet, så man gennem dem fik et billede af tilværelsens vilkår dengang. Bogens bagside er et beskedent eksempel herpå.

Fig. 36. Loftet på Greve Hospital i 1976. Hvad skal vi bevare? Hvad er typisk for dette miljø? Hvad vil museumfolk om 30–40 år ønske, at vi havde bevaret?

Fig. 37. Hans Petersens køkken i Greve Hospital fotograferet i 1976. – Er det muligt at genskabe dette situationsbillede på et museum? Hører beboeren til dem, man kan betegne som fattige i dagens Danmark, og hvordan lever disse grupper iverigt i vor del af verden idag?

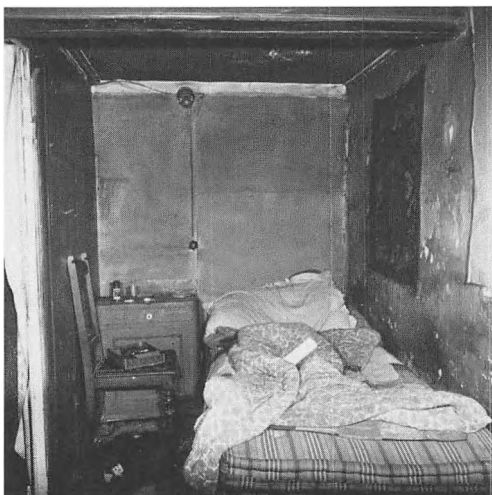

Fig. 38. Kammer i Greve Hospital, 1976. – Dette sengetøj lugtede af lang tids brug. Det gav en intens fornemmelse af gamle menneskers vanskeligheder ved at passe sig selv og hverdagens små gøremål. – Hvis tæpperne renses, forsvinder stanken. – Skal vi bevare atmosfæren og langsomt lade tingene forgå, og når de er gået til finde nogle andre gamle, brugte ting i stedet?

Fig. 39. At det kan lade sig gøre, ses af dette billede fra Nordiska Museet i Stockholm, selvom det – bl.a. på grund af kunstlys – ikke tilnærmelsesvis gengiver oplevelsen på museet. Vi ser en tobaksarbejders bolig og læser i dødsbooptegnelsen, at Carl Bang, der døde i 1769 i Stockholm, efterlod sin enke: 1 gammelt bord, 2 gamle, dårlige stole, 1 gammel gryde, 1 pude og 1 slidt

tæppe. Hans tøj var solgt under hans sidste sygeleje. – En rotte under sengen er med til at bringe os nærmere beboernes tilværelse, men der mangler lugt m.m. Interiøret virker imidlertid stærkt, og sammenligner man med næste rum: en stockholmsk rigmands soveværelse fra samme tid, forstærkes oplevelsen betydeligt.

Fig. 40. Da Bursø Hospital på Lolland opførtes i 1703, blev bygningen prydet med fire sandstensornamenter, hvoraf de to ses her. Den ene viser en fattig kvinde i en dragt, der var almindelig for de dårligst stillede gennem århundreder. På dragten bærer hun et tiggerkors. Figureerne refererer til den tilhørende indskrift på hospitalsmuren: »Arm i Lifuet. – Riig i Døden.«, – en ringe opmuntring og trøst for hospitalslemmerne.

Fig. 41. I 1968 så Bursø Hospital, hvorfra sandstensfigurene fig. 40 stammer, således ud. Bygningen var oprindeligt på 17 fag med tre rum til gamle og fattige fra Søholt gods. Dertil var der en skolestue. Bygningen var beregnet til seks mænd, hvoraf den ene skulle forestå skolen, og seks kvinder. Efter en brand i 1746 genopførtes huset i mur og bindingsværk, men nu kun i 13 fag, d.v.s. som det ses på billedet. Huset er bevaret.

Greve Hospital set i en større sammenhæng

Om hospitaler på landet

Var Greve Hospital, dets beboere og historie typisk? Hvordan så de ud, de ca. 100 andre hospitaler på landet, og hvordan var forholdene for hospitalslemmer generelt? Det er spørgsmål, der må besvares for bedre at kunne vurdere de oplysninger, der er givet om hospitalet i Greve.

Generelt kan man sige, at hospitalsbygninger på landet var på 6–10 fag, d.v.s. ca. 8–13 m. De lå oftest på kirkegården, ved kirken eller i udkanten af landsbyen. Ifølge fundatserne var de beregnet til syge og gamle, især kvinder, og det understreges ofte, at det skulle være enker. Hospitalslemmerne skulle endvidere være fra det gods, der havde oprettet stiftelsen eller fra sognet. Derudover krævedes almindeligvis en uforskyldt og »ærlig« fattigdom for at blive optaget.

Ud fra fundatsernes oplysninger skulle der gennemsnitligt have boet syv personer i hvert hospital. Men det er et teoretisk tal. I virkeligheden lå antallet af beboere – som i Greve Hospital – langt højere end det »normerede«. Dertil kom, at fundatsernes tal ofte kun angav det antal familier eller voksne, bygningen var beregnet til.

I første halvdel af 1700-tallet lå beboernes underhold på 13–15 rigsdaler om året, nogle steder lidt mindre, få steder lidt mere. Penge til bygning af huset samt til underhold kom alle steder fra tiende eller lignende afgifter, og alle hospitaler arvede beboernes ejendele. Det var en betingelse for optagelse. – Flere oplysninger om disse forhold findes i Hofmans Fundationer samt i Else-Marie Boyhus' undersøgelse.

Sammenligner vi nu med Greve Hospital, er det størrelsen der slår een. Greve er med sine 22 fag, ca. 34 m., det største – til formålet bygget – hospital på landet. Derfor var det også beregnet til et større antal beboere end det gennemsnitlige antal på syv. Ellers er beliggenhed og byggeskik typisk for Greves vedkommende, og de skrå, valmede gavle ses også på andre hospitaler. Selve administrationen, det økonomiske grundlag for oprettelsen og penge til lemmernes underhold svarer også til det, der var almindeligt i andre hospitaler. Reglementet er måske lidt mere håndfast, men det afviger såmænd ikke meget fra de andre. At der findes en »læser«, er derimod meget usædvanligt. En decideret læser er jeg ikke stødt på i andre hospitaler. Det skal dog tilføjes, at det ikke har været muligt at kontrollere, om der gennem alle årene rent faktisk var en læser i Greve Hospital.

Hospitalet i Greve er således repræsentativt med hensyn til beboernes forhold, især i perioden 1800–1846 (Mellerups tid), samt hvad angår byggeskik. Men husets størrelse er langt ud over det almindelige, og beboelsesrummene er også forholdsvis store.

Dette afsnit slutes med billeder af forskellige hospitaler samt med en beretning om hospitalslemmer. Den er sendt mig af gartner Knud Nielsen, Holte. Han fortæller følgende fra sin barndomstid i 1920'erne:

»I Stigs-Bjergby, Holbæk Amt, var der 2 Hospitaler med hver 3 Lejligheder, begge hørende til Bjergbygård. De Tilfælde jeg husker, drejer sig udelukkende om Enker. Der var bl.a. Stine Jørn' Nil'ses (med spidst i). Stine strikkede for mor. Det var både nye

Strømper og især »Forføddinger«. Mor sørgede selv for at klippe de slidte Fødder af, og sætte Maskerne på Pinde, Stines Øjne var jo ikke så gode mere. Jeg ved ikke hvad taksten for Strikning var, det var vel ikke de store Beløb, men så var der altid et Par Skåle Mad med, noget der egnede sig til Opvarmning. Så var der Sofie Hjulmands i det yngste Hospital, hvis små Ha-

ver gik lige op til Kirkegårdsmuren. Jeg husker ikke om mor havde Strikketøj hos hende, men der var som regel en Kurv med til hende, når jeg skulle til Stine. Det er vanskeligt at sige, hvor gamle de var, de var sikkert ikke så gamle som de så ud til, men jeg ser dem altid for mig som krumbøjede og udslidte, hvad de jo sikkert også var.«

Fig. 42. Radsted Hospital på Lolland, også kaldet »Trøstens Bolig«, lå på selve kirkegården. Bygningen blev opført i 1641 af Palle Rosenkrantz til Krenkerup, og den blev »fornyset og udvidet i 1817«. T.v. for indgangsdøren lå mandsstuen, netop dét rum, der gengives på

maleriet fig. 35. T.h. var kvindernes stue, og bag indgangsdøren lå det fælles køkken med åbent ildsted. Billedet er fra 1906. Sandsynligvis er det nogle af beboerne, der anes t.v. i billedet.

Fig. 43. Grundplanen i Radsted Hospital var således ganske enkel. I kvindestuen gik døren t.h. ud til det fælles køkken, og t.v. var der dør til den fælles forstue. Forrest ses et bord svarende til det på maleriet fig. 35. Oprindeligt var hospitalet beregnet til 3 mænd og 3 kvinder, fortrinsvis tjenere fra Krenkerup, men i 1690 og 1701 opgives beboernes antal til 16. – Da det hele ligner en pæn museumsudstilling, må man formode, at der er ryddet op på grund af fotograferingen. (fot. 1906).

Fig. 44. Jeg har kun fundet 2 ældre fotografier af interiører fra hospitaler. Det ene (fig. 43) er fra Radsted, det andet dette fra Ryde Hospital på Lolland. Hospitalet blev opført i 1781 og revet ned i 1929. Billedet er taget i 1923. Er det åbne ildsted endnu i brug?

Fig. 45. Øbjerggårds Hospital i Køng, Sydsjælland, blev oprettet i 1793, og er således heller ikke med i Hofmans oversigt fra 1760 over de 72 »landhospitaller«. Huset er på elleve fag med syv værelser. I de tre værelser skulle der bo to mænd i hvert. I de to værelser to kvinder i hvert. De to sidste rum var muligvis samlingsstue og sygestue. I 1806 var der fire mænd og tolv kvinder i hospitalet. Ejeren af Øbjerggård bestemte, hvem der skulle optages, og hvis en beboer giftede sig, måtte vedkommende flytte. Huset, der er fotograferet fra havesiden i 1944, er bevaret.

Fig. 46. På Fyn er hospitalerne hyppigt grundmurede, og ofte i kampesten som på billedet af V. Åby Hospital. Der er også en gennemgående grundplan for de fynske hospitaler med 8 værelser, 2 store skorstene med 8 små ildsteder samt 4 indgangsdøre, ganske som i planen over Katterød Hospital, fig. 47. – V. Åby Hospital blev oprettet i 1794 til 8 familier fra V. Åby sogn ved Fåborg. (fot. 1921).

Herre hvor Med
 skal Jeg betalle Alle
 Dinne Behiørninger
 No: A7Z A

Fig. 47. Marmorpladen øverst med den ydmyge tekst sad over indgangsdøren til Sørup Hospital i Ringsted herred. – Dernæst følger et snit og en grundplan af hospitalet, gengivet efter Skalk, 1, 1969. Hospitalet blev bygget i 1722 fortrinsvis til fattige under Sørup gods. Huset var i grundmur med ca. 40 cm tykke ydermure, og det var hensigten, at der skulle bo to lemmer i hvert af de tre rum. Det fjerde skulle anvendes til skolestue. Lemmerne skulle ifølge fundatsen hver have udbetalt 1 mark og 4 skilling om ugen. Hospitalet forfaldt i 1950'erne og 60'erne. Eksisterer det endnu?

Nederst ses en grundplan af Katterød Hospital, gengivet efter vejlederen til Den fynske Landsby. De meget kraftige mure er af kampesten. Der var fire små forstuer, hver med indgang til to rum. De otte ildsteder er hver på ca. 40 cm x 60 cm. Se i øvrigt fotografierne fig. 1, 46 og 49. Målestokken er den samme for begge grundplaner.

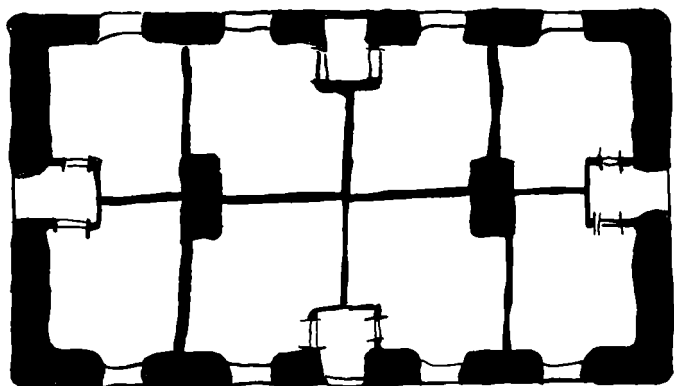
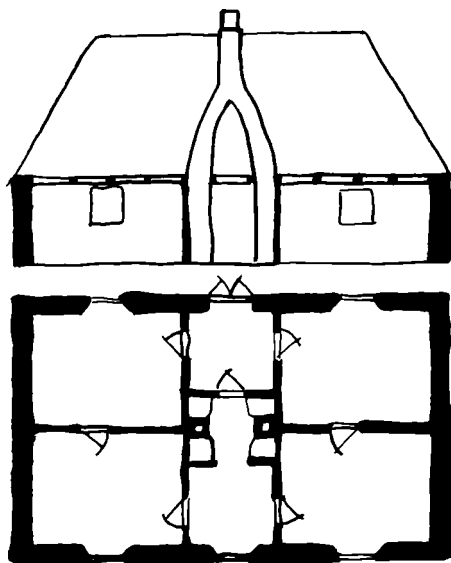
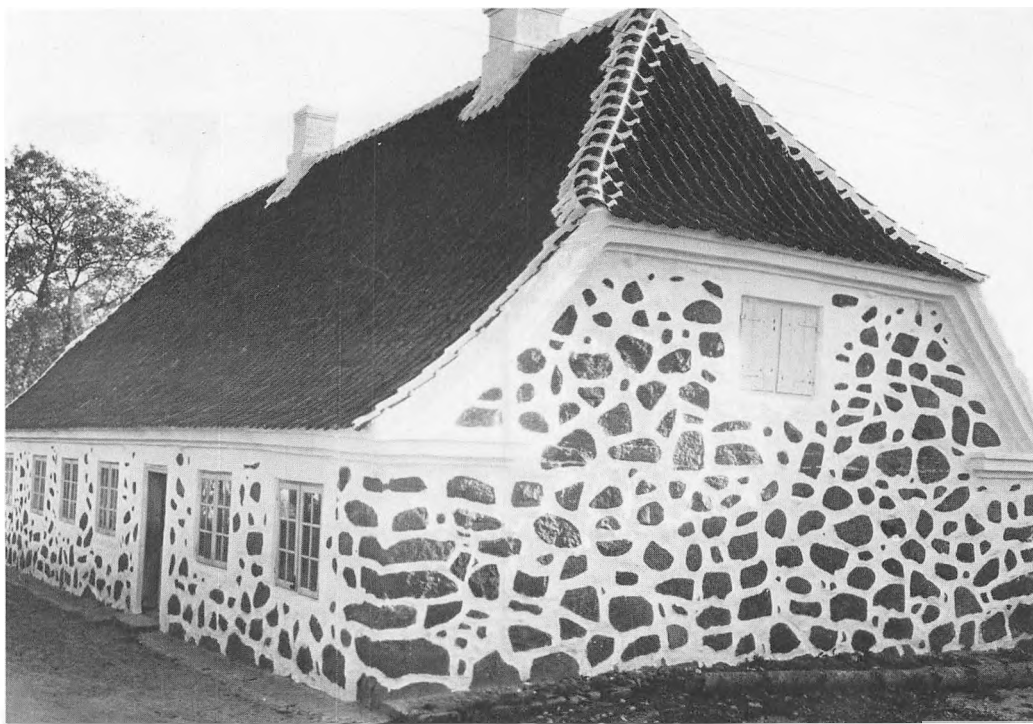

Fig. 48. Hornslet Hospital, fra Øster Lisbjerg Herred ved Århus, blev oprettet af Holger Rosenkrantz omkring 1642. På gavlen ses årstallet 1672. Det er beregnet til 5 fattige fra sognet, og de skulle hver ugentlig have 20 skilling samt 1 mark juleaften. Sognepræsten havde inspektionen med huset. Foto fra 1922.

Fig. 49. Svanninge Hospital på Fyn blev oprettet 1728 af Karen Brahe. Huset, der er på 8 fag, er fotograferet i 1921. Det var beregnet til 7 fattige og skrøbelige fra Svanninge og Haastrup sogne. De fik hver 4 mk. om måneden samt 2 mk. til jul, påske og pinse, hvoraf de skulle give offer til præst og degn. Sognepræsten havde inspektion med huset. Bygningen er bevaret.

Om fattighuse på landet

Ganske vist er Greve Hospital atypisk med hensyn til størrelse. Men den funktion huset har haft i over 200 år, svarer nøje til den funktion de over 1500 fattighuse har haft landet over. Vi må således også sammenligne Greve Hospital med andre fattighuse for at forstå den kultur- og socialhistoriske betydning disse bygninger har haft. Der redegøres derfor i det følgende for: hvornår fattighusene opstod, hvordan de så og ser ud, og om deres »afløser« fattiggårdene. Endelig fortælles fattiglemmernes historie.

Hospitaler på landet kendes gennem fundatser fra slutningen af 1500-tallet. Fattighuse kan vi følge gennem lovene. F.eks. påbød en forordning i 1558 at bygge fattighuse i sognene, og dette påbud gentages flere gange bl.a. i 1708 og 1731. Men selvom der fortløbende bygges fattighuse, sker sandsynligvis det største byggeri i 1800-tallet efter fattigloven af 1803. Bergsøes Statistiske Tabelværk oplyser, at der i 1837 var 840 fattighuse på landet. Harald Jørgensen skriver, at der i 1860 var 1177 og Falbe-Hansen og Scharling oplyser, at der i 1879 var 1631 fattighuse på landet (s. 373). Der må således have været en betydelig tilgang af fattighuse i de mellemliggende år. I begyndelsen af vort århundrede kom en nedrivningsperiode, der tog fart efter socialreformen af 1933. At der i det hele taget er bevaret fattighuse idag skyldes, at nogle er overtaget og istandsat af byboere, og at nogle bruges som institutionsbygninger, f.eks. som lokalmuseer. Andre er bevaret, fordi ejeren, som regel kommunen, bruger dem til forskellige formål, oftest til husvildebolig.

Der er flere typer af fattighuse. For det første dem, der er bygget til formålet efter lovpåbud, og de får let et særligt ydre og en speciel grundplan. Man kan idag ofte kende dem, fordi en del har flere skorstene end an-

dre huse af tilsvarende størrelse, og ofte har de flere indgangsdøre. De er som regel ind delt i stuer, der kaldes »lejligheder«, og beboerne var oftest flere om samme ildsted.

Den anden hovedtype er almindelige husmandshuse, hvor beboerne havde måttet bede sognet om hjælp. Til gengæld overtog sognet så huset, når almisselemmet døde, og satte derefter andre trængende ind. På denne måde kunne der let blive flere fattighuse i eet sogn. Harald Jørgensen skriver herom s. 318: »Om disse Huse har fortjent navn af Huse er vist et stort Spørgsmål, snarere måtte de kaldes usle Rønner, og hvert Øjeblik truede de med at styrte sammen over Hovedet paa deres Beboere.« – Det kunne også ske, at sognet købte et hus med henblik på at bruge det til husly for sine fattige (se f.eks. Novrup s. 765 f.). Det er klart, at disse huse ikke lignede de ovenfor omtalte, f.eks. havde de som regel kun en skorsten.

Endelig er der en lille gruppe fattighuse, som er mere specielle. De kunne være indrettet i tidligere kirkelader eller skoler. En del af selve bygningen kunne også være beregnet til skolestue, eller der var senere bygget en skole til, således at huset fik et uharmonisk udseende (se foto af Neder Feldborg fattighus og skole i »Læreren og Folkeskolen gennem 100 år«, s. 24).

Langt de fleste fattighuse var i bindingsværk, nøjagtig 805 omkring 1860, mens resten på 372 var grundmurede (HJ s. 244). Noget tyder på, at de seneste opførte huse var i grundmur, f.eks. Ballerup bygget i 1852 og Søllested på Lolland bygget i 1840'erne. Asger Th. Simonsen fortæller herom: »I Søllested blev det besluttet at opføre et nyt fattighus, et solidt murstenshus som placeredes lige op ad kirkegårdsmuren (det står der forøvrigt endnu). I det nye hus blev der installeret elleve familier (ialt 25

personer), men to familier måtte normalt dele samme værelse.« (AS, s. 150).

Det er svært at sige noget generelt om fattighusenes størrelse. Lettere er det at udtale sig om antallet af rum i dem, fordi litteraturen oftest har oplysninger om antal beboere pr. rum eller »stue«.

Læge J. Bentsen udsendte i 1865 i bogform en bearbejdning af en mængde skemaer, som Indenrigsministeriet havde udsendt og fået tilbage fra alle distriktslægerne på landet. Disse skulle give oplysninger om tilstanden i fattighusene, fordi der gennem længere tid havde været kritik af forholdene i sådanne bygninger. Oplysningerne skulle bruges til udarbejdelse af cirkulærer. Der er virkelig megen spændende viden at hente i bogen, som i sammendrag kan læses s. 241 ff. hos Harald Jørgensen. Man kan i Bentsens bog læse om husenes beliggenhed (våd/tør), om vandforsyningens karakter, om de er bygget i grundmur eller i bindingsværk, om der er lokum eller ej, om antal m³ luft pr. beboer, stuernes højde, vinduernes størrelse, og om de kan åbnes og lukkes, om væggene er kalkede, om opvarmningsmuligheder m.m. Men desværre intet om størrelse eller antal rum.

Her bygges derfor på de spredte oplysninger, der foreligger, når det forsøgsvis hævdes, at det typiske af sognet byggede fattighus havde mellem tre og seks stuer. Jeg vil illustrere dette med nogle citater. Det første er fra degnen Lyder Høyers »Beskrivelse af Grevinge Sogn Aar 1750.« (udg. Kbh. 1921). Side 225 skriver han, at bønderne i sognet, der ligger i Odsherred, i 1741 byggede et fattighus, der bestod af fem fag »med Indgang og Ildsted i det midterste. Det kan rumme 4 à 6 Lemmer og har intet Inventarium uden 4 Sengesteder.« 1774 bygges et nyt fattighus i Grevinge, fordi det gamle var »saa brøstfældig, at det knap uden Fare kunde beboes.« Det nye hus havde fire »Stuer«, med »8 faste Sengesteder, 2 til hver Stue.« –

I H. P. Hansens bog »Natmændsfolk og Kjæltringer« s. 125 findes denne beskrivelse fra Hammerum herreds brandtaksations-protokol i 1820: »1 Hus paa Fejerskov Hede ejes af Sognets Beboere og beboes af Sognets Fattige. 7 Fag, 8 3/4 Alen dyb. Ege Under- og Fyrre-Overtømmer, Leervægge, Straa og Lyng Tag, Fyrre Loft over hele Huset, 4 Kamre.« Og H. P. Hansen fortsætter, »Fattighuset i annekssognet Herning var af lignende indretning, men kun 5 fag og 7 1/2 alen dyb.« (»fag« er omtalt under afsnittet om Greve Hospital).

Disse huse nærmer sig gennemsnittet med hensyn til størrelse, men stadigvæk er vi lige vidt, hvad angår viden om, hvor mange personer der rent faktisk levede i husene på samme tid. Foreløbig kan vi ikke komme videre, før der er foretaget mere dybtgående studier. Hvad angår det, vi kunne kalde »den typiske grundplan«, har jeg ikke fundet tegninger over fattighuse, kun over hospitaler.

Hermed er skildret de ydre fysiske rammer for fattiglemmernes tilværelse. Senere suppleres dette med yderligere oplysninger om husenes tilstand, indbo, vandforsyning m.m., og endelig vil også de psykiske forhold for beboerne blive berørt.

Fig. 50. Fattighuset i Nakke på halvøen Nakke ved Nykøbing Sj. er her fotograferet i 1964. Det er et af de huse, der er bevaret som »landliggerhus«. I dette århundrede var det indrettet med 2 lejligheder. Alle vinduer har tidligere været så små, som de ses t.v.

Fig. 51. Et gammelt fattighus kan bruges til flere ting. Her ses Sorterup fattighus (Slagelse herred) istandsat til materialehus for det kommunale vejevæsen. Skorstenen er fjernet, men den oprindelige tagkonstruktion med valmet tag er bevaret. Der har formodentlig været 4 rum. Foto 1964.

Fig. 52. Vindekilde Asyl i Odsherred fotograferet i begyndelsen af dette århundrede. Asyl på landet var en mellemting mellem et hospital og et fattighus. Dette ejedes af baronen på Dragsholm, og det havde bestyrerpar, der i hvert fald i 1870'erne selv holdt skole der. Asylet, der lå ved vejen fra Vindekilde til Hørve, blev revet ned i 1927. Så vidt vides ingen fundats.

Fig. 53. Her ses t.h. en del af det gamle fattighus i Stubberup, Fårevejle sogn i Odsherred. Det er ikke klarlagt, om det nye hus også fungerede som fattighus. På billedet står Trine og Mathias Svensson sammen med deres fire børn. Foto omkring 1910.

Fig. 54. I Fårevejle i Odsherred var der tre fattighuse. Det ene er her fotograferet i 1907. Huset lå ved indkørslen fra Stubberup til Fårevejle, og i baggrunden t.h. anes kirken. Det andet fattighus lå lige ved siden af. I huset boede omkring 1900 Jens Søren Jensen og træskomand Jens Jensen. På samme tid havde sognet en stor fattiggård, se senere.

Hørve Fattighus, nedrevet 1925.
 Basse Jens Peder og hans Kone. I Døren Signe Jens Sørensen
 Her ligger nu "Feternis Skole." Hørve

Fig. 55. Hørve fattighus i Odsherred fotograferet omkring 1910. Beboerne er »Basse Jens Peder og hans Kone. I Døren ses Signe Jens Sørensen«. Det vides ikke om der på denne tid var flere beboere. Brændet fik beboerne af sognet.

Fig. 56. 1832 byggede ejeren af Gislingegård dette fattighus i Gislinge, mellem Holbæk og Kalundborg. Af gavebrevet fremgår det, at der skulle være 4 stuer med 2 senge i hver og 1 tørverum til hver stue. 2 stuer skulle deles om en skorsten, men selve de 2 arbejdsbænke var helt adskilt. Det vides ikke, hvor meget husets ydre har ændret sig i tiden, indtil dette billede blev taget i 1959.

Fig. 57. En del fattighuse kaldes idag »kommunehuse«. Oprindelig stammer dette ord fra 1850'erne, hvor nogle sogne, – for at omgå indenrigsministeriets skærpede regler for indretningen og kvaliteten af fattighusene, – omdøbte disse, eller kaldte nyopførte huse for »kommunehuse«. Så slap man udenom de nye krav, som man fandt var urimelige (JB, s. 1). Billedet, fra 1967, viser kommunehuset i Ulse ved Fakse, beliggende lidt syd for Olstrup.

Fig. 58. I 1844 blev dette fattighus opført i Hvornum i Randers amt til ialt fire familier. Hver har et rum med et lille ildsted i forbindelse med den store skorsten midt i huset. Den var faldet ned, da dette billede blev taget i 1963, men da havde huset også stået tomt et par år. Nu afdøde museumsleder Peter Riismøller betegnede i et brev til Frilandsmuseet i 1963 huset som »et typisk jysk fattighus«.

Fig. 59. »Om Sognene Alsted, Bjergby, Flade, Drnaby og Sundby (Nykøbing District) bemærkes, at disse Sogne ikke have ordentlige Fattighuse, men »usle, gamle og forfaldne Huler«, der benyttes til at indlægge Fattige i.« Således skriver læge J. Bentsen i 1865 om fattighusene på Mors. Eet af dem, Alsted fattighus, er her fotograferet i 1924. Huset er øjensynligt helt i grundmur.

Fig. 60. Mange fattighuse blev, især i Jylland, bygget langt væk fra landsbyen. Det gælder Ørre fattighus sydøst for Holstebro. Huset var vel på 5–6 fag i grundmur, og det havde valmet tag. Det er fotograferet af H. P. Hansen, der oplyser, at det var helt faldet sammen omkring 1958.

Om fattiggårde på landet

»Medens Kilderne til Belysning af Fattiggårdenes historiske Udvikling og deres praktiske Indretning er talrige, er det meget vanskeligt at danne sig et blot nogenlunde fyldigt Indtryk af, hvilke Personer det var, der blev indlagt paa Fattiggårdene. Den bedste Kilde er Folketællingslisterne, men de Oplysninger, der kan uddrages heraf, er ret faatallige, og Vanskelighederne ved at faa dem frem meget betydelige.«

Sådan indleder Harald Jørgensen sit afsnit om beboerne i fattiggårdene s. 294 (se også s. 289). Og netop oplysninger om de enkelte fattiggårdslemmer og deres liv er svære at finde, men ved at gennempløje litteratur og beretninger og ved at interviewe har jeg fundet en del. Ja, det er lettere at få viden om fattiggårdens beboere end fattighusenes.

De første fattiggårde oprettedes i Danmark på landet i begyndelsen af 1860'erne i Tikøb i Nordsjælland og i Ringe på Fyn efter forbillede fra Hertugdømmerne. Ved en fattiggård forstås en gård, ejet af sognet og alene bestemt til at huse dettes fattige. Sognet ansatte et bestyrerpar, der skulle forestå driften både i stald, mark, hus og have samt føre papirer og tilsyn med beboerne. Fattiglemmerne fik fuld forplejning, men skulle ved det arbejde, de udførte, fremskaffe enten de naturalier, de konsumerede, eller producere ting, der kunne sælges, for på denne måde at dække udgifterne ved gårdens drift. (HJ s. 270 ff.). Det ideelle var, at gården kunne hvile i sig selv, og sognet undgå udgifter. – Der var altså lige så meget tale om en arbejdsanstalt som om en forsørgelsesanstalt, og en del steder kaldtes fattiggårdene også »arbejdshuset« eller »anstalten«, eller man brugte udtrykket »at komme på kassen« (fattiggassen) som nævnt i citatet om Stine Bødkers i indledningen.

Men hvad var egentlig baggrunden for den fattiggårds-tanke, der i 1860'erne og

70'erne bredte sig som en løbeild gennem sognene? 1860 var der ingen gårde, 1870 var der 270, og det kulminerede med 350–75 omkring 1885 (HJ s. 289). Hvorfor denne tilsyneladende succes?

Tidligere byggede forsørgelsessystemet på individuel pleje, idet den enkelte person eller familie fik tildelt husly eller underhold. Tanken bag fattiggården var: 1. en kollektiv pleje ved at samle de fattige eet sted (nu måtte de ikke mere blive boende i deres hjem og få hjælpen dér). 2. at sætte lemmerne til »fornuftigt« indbringende arbejde. 3. at »opdrage« dem til et bedre levned og en stadig arbejdsindsats. 4. at sørge for at fattige børn blev nyttige samfundsborgere. 5. at sikre kontrol med de fattige. 6. at sikre en mere passende hjælp. 7. at gøre forsørgelsen mere rationel og derved formindske udgifterne for sognets øvrige beboere. Dette sidste må også ses på baggrund af det stigende antal trængende. F.eks. havde den store Tikøb kommune omkring 1860 250 registrerede fattige (HJ s. 273).

På længere sigt kan man sige, at hensigten var at spare penge og at forsøge at give især fattige børn og gamle bedre forhold både materielt og åndeligt. Lykkedes alt dette? De følgende sider er et svar herpå.

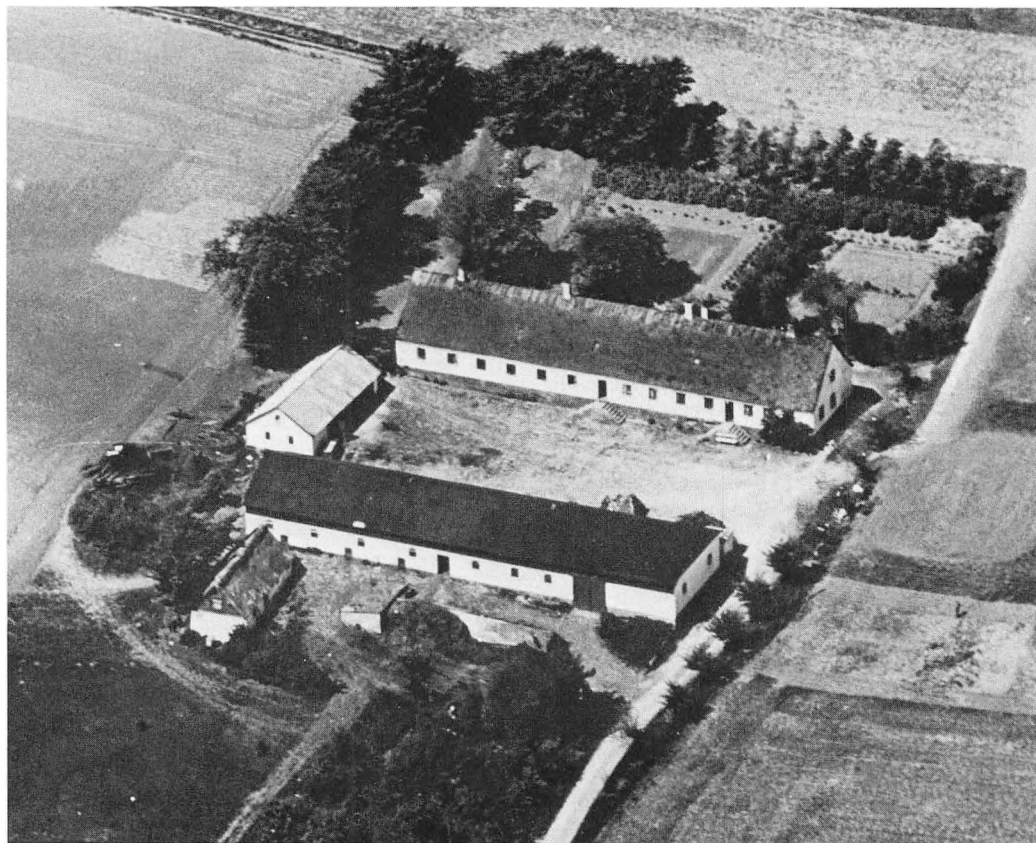
Jeg vil starte med at fortælle om en enkelt fattiggård og dernæst gå over til det mere generelle med hensyn til gårdenes udseende og indretning samt beboernes forhold. Den fattiggård, der skal berettes om, er Riis Fattiggård i Fårevejle sogn i Odsherred. At netop denne gård er valgt, skyldes, at jeg kender den tidligere bestyrerkone Anna Petersen og kunne få hende til at fortælle og låne hendes papirer vedrørende gårdens drift. Derudover anser jeg gården for at være typisk i henseende til byggeskik, grundplan

samt det liv og arbejde, der her udfoldede sig. På den anden side må det understreges, at forholdene på Riis Fattiggård, der er oprettet i 1872, i den her omtalte periode fra 1916–36, hvor Anna og Peter Petersen var

bestyrerpar, givetvis har været bedre end på gennemsnittet af fattiggårde. Atmosfæren på gården var venlig, og det skyldtes først og fremmest bestyrerparrets positive holdning til fattiglemmerne og til det daglige arbejde.

Fig. 61. »Alders Trøst« eller Riis Fattiggård fotograferet i 1930'erne. Nederst ses resterne af den oprindelige gamle gård: tørvehuset med stråtag. Stuelængen blev bygget i 1872, staldlængen er fra 1912, og det kombinerede vognskur og maskinhus er fra slutningen af 20'erne. Brønden lå syd for stalden ud til vejen ved x'et.

Her skylledes tøj, også om vinteren. – Fra 1872–1936 var gården fattiggård. I 1935 blev Fårevejle Alderdomshjem bygget. Gården ophørte da som fattiggård, og Anna og Peter Petersen købte den. De havde den til 1961, da den blev solgt som landliggergård.

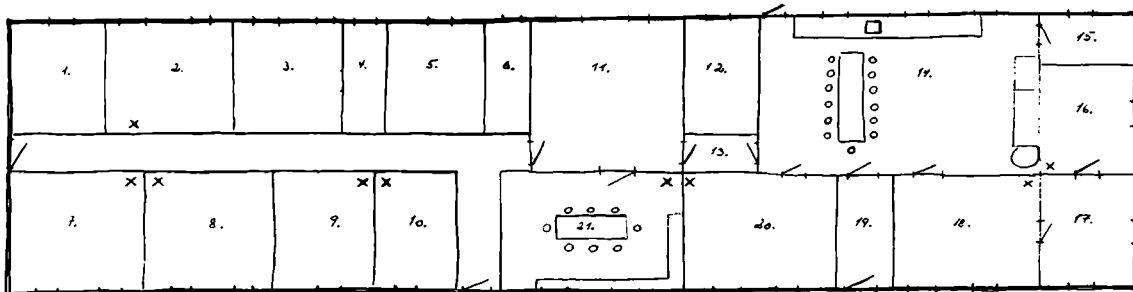
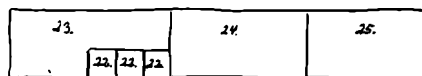

Fig. 62. Dette er en groft skitseret grundplan af Riis Fattiggård for tiden indtil 1936. Der er ikke foretaget nogen opmåling, men planen bygger på oplysninger fra Anna Petersen. I haven, der vender mod nordvest, lå et udhus. Selve haven fik Anna og Poul Petersen efterhånden plantet til for egne midler. Før deres tid var der intet gjort ved den.

Der var 4 skorstene på bygningen, og deres placering ses på planen, idet x'erne viser, hvor der var kakkelovne. Rummene blev brugt således:

1. Sygeplejerskens soveværelse.
2. Sygeplejerskens stue.
3. Rum til hjemløse. Ofte boede her forældre med 6–8 børn.
4. Lille rum med bord, hvor beboerne kunne lave f.eks. kaffe på deres medbragte spritapparat.
5. Rum til hjemløse.
6. Kammer til vandrende svende. Der stod to senge, hvor der kunne sove to i hver.
- 7–9. Stuer til gamle.
10. Rum til beboere som f.eks. »Sofie på ca. 50 år, hun var lidt tilbagestående«.
11. Rum oprindeligt beregnet til skolestue. Blev brugt til »venterum« for folk, der ville tale med sognerådet.
12. Pigeværelse.

I den tid Anna og Peter Petersen var bestyrerpar, var der flere grupper af beboere. Dels »de gamle«, dels husvilde og enlige mødre, syge og vanføre, og endelig de »vandrende svende« og herregårdsfolkene. De sidste boede især på fattiggården om vinteren. Om sommeren arbejdede de på herregårdene. Svendene, der var en blandet gruppe, kom og blev en eller to nætter, fik mad og sov i svendekammeret eller i halmen i stald eller

13. Gang.
14. Køkken med bord og vask langs ydervæggen samt brændeplads, komfur og bryggerskedel til mad ved væggen ud mod gavlen. Midt på gulvet stod spisebord med stole omkring. Gulvet var af cement og efterhånden ret slidt.
15. Spisekammer.
16. Børnenes soveværelse.
17. Bestyrerparrets soveværelse.
18. Bestyrerparrets dagligstue.
19. Gang.
20. Bestyrerparrets pæne stue.
21. Sognerådets mødelokale. Een gang om måneden samledes rådet til møde. Der var bænke langs væggen og et bord med stole omkring midt i rummet. Når rådet havde møde skulle der ofte laves mad til omkring 50 personer, fortæller Anna Petersen, så der skulle nogle store madgryder til.
22. 3 lokummer. Intet lys.
23. Hønsesus.
24. Kulhus.
25. Vaskehus med ildsted og gruekedel. Vandet blev hentet fra brønden syd for gården. Selve skyllearbejdet skete ved brønden, og det kunne nok være lidt koldt om vinteren, siger Anna Petersen.

lade. Ofte var der 3–5 af dem. Inden de forlod gården skulle de oplyse, hvad de hed, hvorfra de kom, og hvor de agtede sig hen. Anna Petersen skrev hver dag disse oplysninger ned på skemaer, der snarest skulle sendes til politiet i Nykøbing.

Gården havde kun pligt til at sørge for sognets »børn«. Udensogns blev sendt hjem, medmindre deres kommune betalte for dem. Anna Petersen fortæller om de andre bebo-

Fig. 63. I 1916 blev Anna og Peter Petersen gift, og kort tid efter blev de bestyrerpar på Riis Fattiggård. Anna var meget betænkelig ved dette, ikke fordi de skulle tage sig af de gamle, men kunne de nu klare det hele? Hun fortæller, »der var ingen Kontrakt for vis de [sognerå-

det] ikke var tilfreds med os saa var det bare ud.« – Her ses bestyrerfamilien i slutningen af 1920'erne. Anna Petersen var født i Hørve i 1890, og hun døde i foråret 1978.

ere, »og der kom jo ogsaa Unge enlige Kvinder, der skulle have Barn, og de blev der jo saa til de fik Børnene døbt, og somme Tider i længere Tid, og saa Familier med 7 og otte Børn . . .«. Disse familier blev anbragt i de to stuer mod nord, og under »overbelægning« også i svendekammeret. Ingen af disse rum havde kakkelovn. Der kunne i perioder – især om vinteren – være omkring 30 beboere, og dertil kom bestyrerfamilien på otte og sygeplejersken. – At der boede en sygeplejerske på gården, var usædvanligt. Hun var ansat af den lokale sygeplejeforening med tilskud fra sognet, og hun havde fri bolig.

Alle beboerne havde ret til fri kost, men skulle til gengæld yde arbejde, f.eks. malke, vaske op, vaske tøj, hugge brænde og hjælpe til i mark og have. Men Anna og Peter Petersen opgav som regel at få denne hjælp,

fordi de syntes arbejdet gik for træt og blev for dårligt udført. Der var ganske vist et reglement også for denne fattiggård, men bestyrerparret klarede sig uden, og dette blev ikke påtalt af sognerådet.

Familien Petersen fik 800 kr. om året samt fri kost og bolig. Af disse 800 kr. måtte de også betale en tjenestepige samt en eller to tjenestekarle, ellers kunne de ikke klare arbejdet. – Peter Petersen havde følgende pligter:

- at passe gård, dyr og marker, og sætte karlene i arbejde,
- at køre sygevojn for gårdens beboere til Nykøbing eller Holbæk. Det tog en hel dag hver gang,
- at »sige tørv til«, d.v.s. »Det var naar Folk ikke havde noget at køre med saa skulle

Bønderne hente Tørv til dem og det skulle jo være i Nummer orden ellers Protesterede de højlydt.« Det drejede sig om folk, der fik tildelt tørv af kommunen,

- at holde justits, hvis beboerne blev uenige,*
- at føre regnskab og sørge for indtægter fra salg af produkter,*
- at fremtrylle et overskud – helst. Dette var dog svært, da maden til beboerne skulle tages fra gården. Så tit måtte kommunen give tilskud.*

Gården var på ca. 50 tønder land og havde følgende besætning: 15–16 køer, kvier og kalve, 5 heste, svin, 4–5 gæs, 10–12 ænder, 3–4 kalkuner, 100 høns, 10 katte og 2 hunde.

Annas arbejde bestod året rundt af følgende:

- at malke kl. 4 om morgenen og sørge for at pigen vaskede junger og spande,*
- at sørge for den daglige husholdning og passe haven, at så og plante,*
- at passe sine seks børn,*
- at slagte en gris om måneden og en ko om året samt at slagte gæs, høns, ænder og kalkuner,*
- at sylte og henkoge, ofte henkogtes også gæs og ænder,*
- at holde rent hos de gamle og delvis også hos de andre beboere,*
- at tømme de tre lokumsspande og grave indholdet ned på askemøddingen,*
- at passe de syge,*
- at passe sygeplejerskens værelser,*
- at vaske beboernes tøj (varede et par dage hver gang),*
- at ordne sin egen families tøj,*
- at hjælpe ved fødsel og vaske tøj, så længe moderen lå i sengen,*
- at udfylde svende-sedler,*
- at koge tøj på grund af utøj, måtte ofte gøres dagligt,*

at passe høns, gæs, ænder og kalkuner samt sørge for udrugning af disse.

En gennemsnitlig sommerdag så tidsmæssigt sådan ud: kl. 4 op for at malke, kl. 6 morgenmad til alle, kl. 8.30 frokost (smørrebrød og kaffe), kl. 12 varm mad (to retter), kl. 14 eftermiddagskaffe, kl. 18 aftensmad (smørrebrød), kl. ? i seng. Og med Annas egne ord:

»naar vi kom hjem fra Malkningen det var jo i Marken om Sommeren, jeg tændte op i Komfuret inden vi gik til Malkning saa kogte Vandet naar vi kom ind saa skulle vi jo Smøre alle de Mader til Kaffen, saa fik Peter og Karlene Kaffe og saa gik Pigen op til de gamle med Kaffe og saa kom Konerne og hentede Kaffe og Mad til Familierne, og saa begyndte jo den daglige trummerum om Vinteren skulle der jo tændes op i Kakkellovnene og rengøres og ordne Lamper, og Børnene skulle i Skole saa skulle der jo laves Middag og Maden var færdig saa de op i den øverste ende fik først, saa kunne vi andre faa ro til at spise. Det var tit de ikke havde noget Tøj, naar de kom, saa Eftermiddagskaffe kl. 2 og saa var der jo meget mere der skulle ordnes hele Tiden saa Aftensmad, og Børnene i Seng, og saa oppe hos de gamle og sige Godnat og give dem en lille Sludder, saa skulle man jo ned og se Børnenes Tøj efter og i det hele lave Tøj og saa en lille Sludder og lidt Læsning, og saa var der Klokken fra de gamle hvis de blev syge saa kunne de ringe, det var jo tit om natten jeg maatte derop, der er jo kun et lille uddrag for der kunne jo skrives en Masse«

Så vidt jeg kan se, må Anna have været i sving næsten døgnet rundt. Hun siger også, at hun ikke fik megen søvn, både på grund af arbejde og fordi hun gerne ville have tid til en sludder med de gamle og med sygeplejersken Karen Pløger. Men derudover ville hun også gerne læse en smule, og det måtte nødvendigvis ske om natten. Så hændte det, at Peter slukkede lyset, for nu kunne det være nok!

Der blev i 1926 indlagt elektricitet i stuelængen, og det var en stor hjælp. Men ellers var det, der tog uendelig meget af Annas tid: lus og lopper. Hun forsøgte at undgå at få utøj, men hun skulle jo passe de gamle, og ofte måtte hun dagligt koge familiens tøj.

Anna omtaler dette som et af hendes største problemer, der faktisk ikke kunne løses, – der kom jo stadig nye beboere med utøj.

Disse oplysninger, der er fortalt mig i 1973 og 1977, ser især forholdene fra bestyrerparrets side. Men hvad tænkte og mente beboerne selv? og hvem var de? Det er yderst lidt, der kan berettes herom, men jeg har lånt en »Hovedbog over Lemmerne« af Anna Petersen, og heri findes nogle oplysninger. Desværre er det ikke muligt at se, hvor mange personer der på samme tid opholdt sig på gården, da der kun er noteret til- og afgang. Men her er nogle af de mennesker, man møder ved gennemlæsningen:

»1872 indkom Skomager Lars Andersen, 37 Aar, Ejendele: 1 Frakke, 1 par Benklæder, Vest, Tørklæde, 2 par Skjorter, 2 par Strømper, Kasket. August 1890 gaaet fra Fattiggaarden uden Tilladelse.

Maj 2. 1890 Indkom Lars Andersen fra Holbæk Tvangsanstalt, Frakke, Vest, Benklæder, 1 par Strømper, 1 par Træsko, 1 Skjorte. Gaaet fra Fattiggaarden uden Tilladelse, 28 Novbr 1891«.

Lars Andersen sendes adskillige gange tilbage til Riis Fattiggård, og han går lige så mange gange derfra uden tilladelse.

Hans liv slutter således: »Den 20 Maj 1903 gik Lars Andersen med Tilladelse til at gaa til Fødselsdag i Veddinge men ikke vendt tilbage. – Den 23 Juni 1903 fandtes Skomager Lars Andersen i en Grøft i Føllenslev i død Tilstand ca. 68 Aar.«

[Føllenslev ligger ca. 10 km fra Fårevejle].

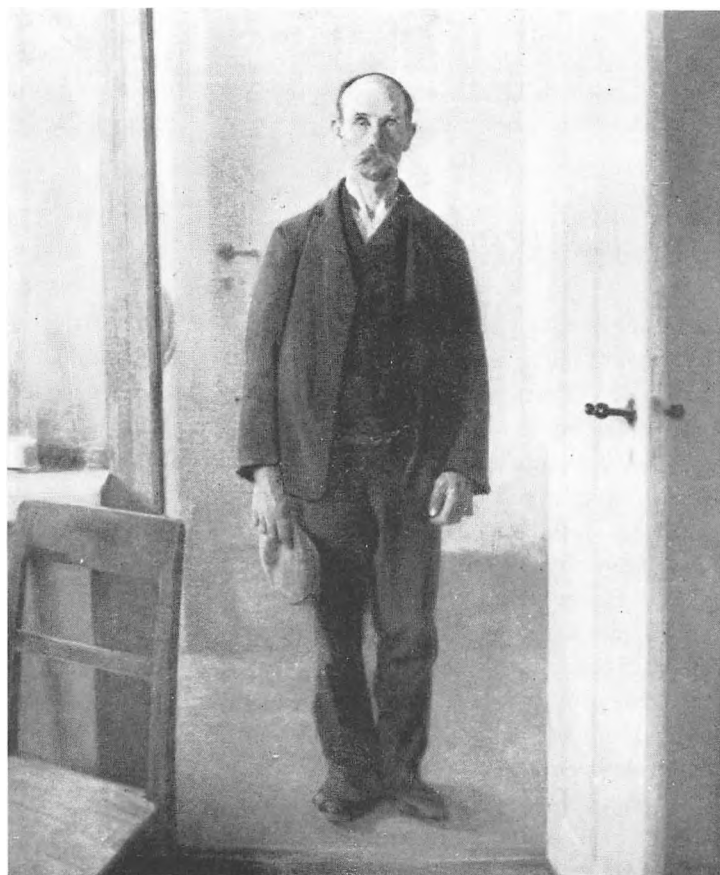

Fig. 64. Carl V. Meyer malede i 1911 dette maleri med titlen: En sulten ved Døren. – I Hovedbogen fra Riis Fattiggård står der under d. 16. august 1890: »Indkom Jens Christian Jensen fra Slagelse Arest efter Udtaaet Straf for Betleri. Ejendele Trøje vest Benklæder Strømper Hat et par Træsko. Gaaet fra Fattiggaarden den 18 August 1890«.

September 1891. Jørgen Hansen fra Nykøbing Sygehus 56 Aar. Hans Eiendele fandtes at være værdiløse fraregnet 1 Skjorte. Afgaaet ved Døden i 1905.

Novbr. 1892. Sidse Marie Rasmussen, 24 Aar, ugift. Eiendele fandtes at være Værdiløse fraregnet 1 Klædeskab. Afrejst til Tangmosen medtagende sine Børn og øvrige Eiendele. Børn: Anna Kamilla Rasmussen, 3 Aar, – Jens Viggo Karlsen, 1 Aar, – Eleonora Martine Rasmussen født d. 15 Februar 1893 paa Fattiggården.

12.3.1898 Indkom fra (ulæseligt) Sidse Marie Rasmussen, 29 Aar, ugift, med 4 Børn: Anna, Jens, Eleonora og Karl Fr. Albert Karlsen, 2 Aar, Herman Marius Rasmussen, født paa Fattiggården 24.4.98, afgaaet ved Døden d. 4. Decbr. 1899. – 16.2.1900 fødes Drengen Peder Herman Karlsen. [Intet om moderens afrejse eller død].

1894 Indkom Hans Johansen fra Faarevejle Fattighus, 76 Aar. Ejendele, 1 Dyne, 2 Puder 1 Lagen 2 Skjorter Frakke Vest Bukser Træsko 1 Bord 1 Stol. Afgaaet ved Døden 3. April 1898.

16. Marts Indkom Ugift Pige Birtha Henriette Frederikke Andersen fra Kjøbenhavns Magistrat. 19 Aar. Ejendele 1 Skjørt 1 Serk 1 Hat 1 Kjole 1 par Sko 1

Overtrøje. Den 1. Maj tiltraadt tjeneste paa Fattiggården som Tjenestepige Medtagende hvad hun bragte.

1895 Indkom 1 April Søstrene Sidse 67 Aar og Maren Olsdatter 66 Aar af Kaarup. Ejendele 1 Bord 2 Stole 2 Kister 1 lille Skab 2 Dyner 2 Puder 2 par Lagner 2 Kjoler 4 Underskjorter 4 Serke 2 Gryder 1 Pande 2 par Kopper 1 Balie. Sidse Olsdatter afgaaet ved Døden d. 18. Juli 1898. Maren afgaaet ved Døden den 28 December 1896.«

Disse uddrag fra Hovedbogen giver et indblik i beboernes baggrund og situation, samt fortæller hvilke ejendele, de havde, når de kom til fattiggården. Ejendele blev nøje registreret og manglede de tøj, var der visse muligheder for at få noget (se fig. 66). – Der er valgt karakteristiske personer, således at citaterne kan betragtes som værende typiske for fattiggårdslemmer i almindelighed, og dermed kan citaterne danne overgang fra beskrivelsen af forholdene på Riis Fattiggård til en redegørelse for tilstandene mere generelt på fattiggårdene landet over.

Om fattiggårde generelt

De fattiggårde, der skød op i 1860'erne og 70'erne var i nogle tilfælde nye gårde bygget til formålet. Oftest var det dog gamle gårde, som sognet købte, hvorefter man rev det hele eller blot stuelængen ned for at bygge det for fattiggårde så karakteristiske stuehus (se fig. 3). Tit flyttede man også selve gården udenfor landsbyen eller endnu mere afsides.

Der synes at være flere typiske grundplaner. For det første er der grundplanen over Riis Fattiggård (se fig. 62) med stuer til lemmerne på hver side af en lang gang i den ene ende og sognerådets møderlokale samt bestyrerboligen i den anden ende. Dernæst er der planen med en fælles spisestue og deciderede arbejdsrum, et til kvinder og et til mænd. Denne type illustreres med uddrag

fra en artikel af Adolf Handrup i Historisk Årbog for Thisted Amt, 1965. Ullerup ligger i Thy, og i 1880 havde sognerådet købt en gård på 30 tønder land med gamle bygninger. Til gården byggede man nu »Lemmeboligen«.

»Den var 50 Alen lang, 16 Alen bred, . . . Murhøjden 5 Alen, store Jernvinduer, 2 1/4 Alen, 1 1/2 Alen brede, 20 Ruder i hvert Vindue. Langs gennem hele Huset var der en Gang, 8 Stuer til hver Side, 2 Arbejdsstuer, 1 Rullestue, Pulterkammer, Sygestue. Det gamle Stuehus blev indrettet til Økonomibolig, 2 smaa Stuer til Bestyrerfolkene, 1 Spisestue 11 x 8 Alen, i Køkkenet var der Komfur, 2 indmurede Jerngryder, der rummede 70 Potter [ca. 70 l.], den ene var Madgryde, den anden til Vand . . . I bryggeret var der Tørvekasse, Bageovn, Gruekedel, Smørkærne og Tremmebænk til Bryggekar og Baljer.« (s. 62 f.).

Fig. 65. Stuelængen på Riis Fattiggård set fra gårdsiden. Det meget lange hus er karakteristisk for fattiggårde, og det samme gælder grundplanen med en lang gang midt gennem en del af huset, (her i den fjernere

del), med værelser ud til begge sider. Oprindeligt var der fire skorstene, men i 1942 da billedet blev taget, var kun de to midterste tilbage. Der var to store madkældre under den nærmeste del af huset.

Den tredje type grundplan afviger fra de øvrige ved at have sovestuer til henholdsvis mænd og kvinder. Ringe Fattiggård er et eksempel herpå. Harald Jørgensen skriver i Fynske Årbøger i 1941, at

»Fattiggården kom til at bestå af en Hovedbygning og en Sidebygning omkring en rektangulær Gaardsplads. Hovedbygningen var i Grundmur, 40 Alen lang, 18 dyb og 4 høj og forsynet med Tegltag, hvilket var noget ret enestaaende i Datiden. Paa langs gennem Bygningen gik der en Gang, hvorfra Døre førte til de enkelte Rum. Bestyreren havde en Lejlighed med to Værelser her, endvidere var der Køkken og Spisekammer, et stort Arbejdsværelse for Kvinderne og et lignende for Mændene. Derefter fandtes der to store Sovestuer for Kvinder og Børn paa 66 Kvadratalen hver og to mindre Syge og Sovestuer paa 28 Kvadratalen. Paa Loftet mod syd var der indrettet

Sovestuer for Mænd og Dreng, og mod nord indrettede man Pulterkamre og Garderober.

Sidebygningen var betydelig mindre end Hovedbygningen, 28 1/2 Alen lang, 12 Alen dyb og skulle opføres enten i Bindingsværk eller Grundmur med Straatag. Der var indrettet Bryggers, Vaskehus, Lighus, Lo og Værksted, Brænde- og Tørverum, en mindre Arrest, Svinesti, Stald og de nødvendige Aftrædelsesrum.« (s. 407 f.).

[Men dette var også en »mønstergård«!]

Oprindeligt var det tanken, at beboerne skulle producere noget, og derfor var der i mange fattiggårde indrettet de omtalte arbejdsrum. Disse kunne, som det ses på fig. 69 ligge oppe under taget, eller som i Ullerup i stueetagen. Produktionen blev dog ikke til meget de fleste steder, men på mønstergårde

som Ringe og Tikøb lavede beboerne i hvert fald i nogle år måtter, sivsko, koste, tilskæring af kosteskafter, træskoarbejde, kurvefletning, og spinding af uld, hør og blår. Årsagen til, at det kneb med at få rentabelt arbejde igang, var, at de fleste af beboerne var børn, syge og gamle. (HJ s. 301).

I modsætning til fattighusene var der i fattiggårdene helt faste reglementer, som beboerne skulle indordne sig under. Der var faste spisetider, faste arbejdstider, faste sengetider, og lemmerne måtte ikke forlade gården uden tilladelse fra bestyreren. Der måtte ikke være noget samkvem mellem

kønnene, heller ikke for ægtepar. En undtagelse herfra gjorde man dog enkelte steder for gamle, »værdige« ægtepar. Man måtte ikke ryge og drikke. Man skulle opføre sig sømmeligt og adlyde bestyreren i alt. (HJ s. 289 ff.) »Foruden at belønne var det Opsynsmandens Pligt at straffe Lemmerne, hvis de viste sig opsætsige, lavede Uordner eller brød Reglementet, men de Straffe han kunne idømme, bestod blot i Nægtelse af Udgangstilladelse, Indskrækning i Madrationen og eventuelt en kortere Indespærring.« I sidste tilfælde skulle dette dog godkendes af den tilsynsførende i sognerådet.

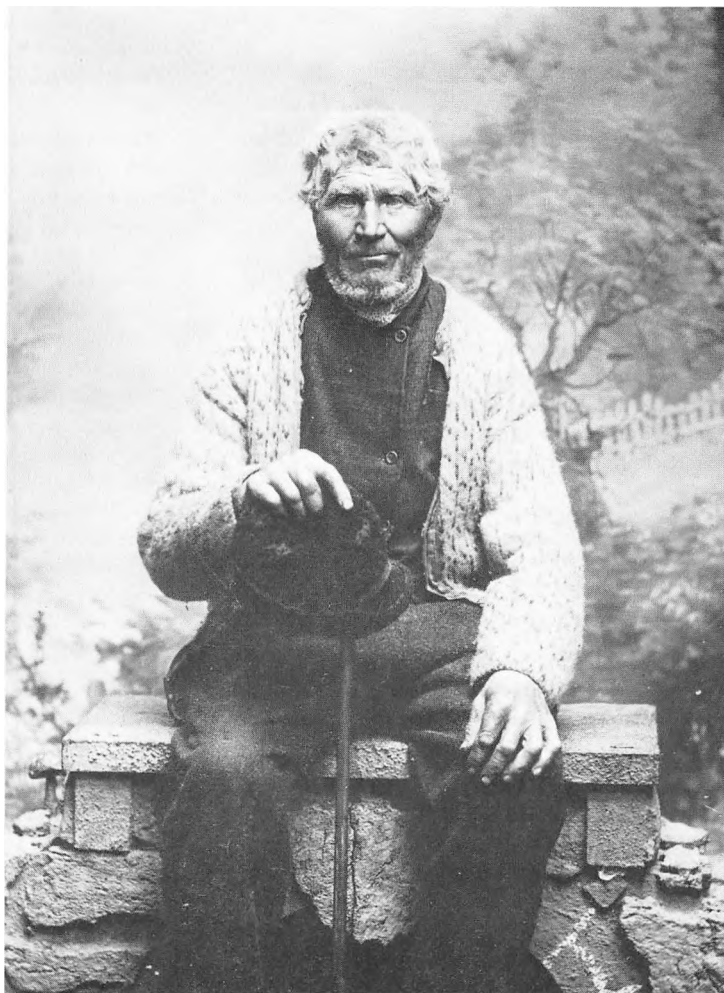
Fig. 66. Folkemindesamleren Evald Tang Kristensen fik i 1895 fotograferet en del af de gamle folk, der fortalte ham viser og eventyr. Blandt billederne er dette af Maren Pedersdatter, f. i 1809 i Timring sogn. Hun boede i 1895 på Vilbjærg Fattiggaard. Hendes tøj er typisk og stemmer nogenlunde med følgende fra Hovedbogen fra Riis: Karen Sofie Sørensen fik i 1893 udleveret »2 Tørklæder 1 Kjole 1 Trøje 1 par Strømper 1 Forklæde 1 Serk.« Og suppleret med Sofus Wesselhoff: »Pigerne hade ingen Bugser det hade di Gamle Koner heller ikke«, hvilket var almindeligt.

(HJ s. 290). Reglement for Øster Svendstrup Fattiggård kan læses i O. Villumsen Krog: Fra tiggerstav til samfundspligt, s. 37 f.

Som tidligere nævnt blev beboernes ejendele nøje registreret ved ankomsten til fattiggården. Det skete, fordi fattiglemmerne ikke måtte beholde mere end gang- og sengeklæder samt mindre brugsgenstande. De øvrige ejendele kunne sælges til fordel for Fattiggassen, og generelt var det sådan, at de ting, der ikke kunne være på gården, og som man skønnede ikke ville have nogen værdi for fattiglemmet i fremtiden, blev solgt. »Denne Bestemmelse gjaldt Genstande som

Borde, Skabe, Stole, Kister eller Væve, men den er formentlig kun blevet bragt i Anvendelse i sin fulde Udstrækning overfor Fattiglemmer, som for stedse fik Ophold på Gaarden, altsaa fortrinsvis gamle og svagelige Personer.« (HJ s. 293). Kun en nærmere undersøgelse kan bekræfte eller afkræfte den formodning Harald Jørgensen her fremsætter, men den kan let komme til at stå som en konstatering af en eventuel kendsgerning. Hvordan bestemmelsen om salg eller overtagelse af ejendomsretten til fattiglemmernes ejendele blev opfattet og følt af lemmerne selv, giver den følgende beretning et indblik

Fig. 67. Her har Tang Kristensen fået Roland Peder Andresen ind i fotografens atelier i Sinddal. Roland Andresen var født i Nibe omkring 1819. Han var af kæltringfolket, men havde aldrig kendt sine forældre. Opfød på kommunens regning kom han tidlig ud at tjene, men da han ikke længere kunne ernære sig selv, kom han på Slotved fattiggård i Jylland, hvor han var, da dette billede blev taget omkring 1895. – De barkede næver fortæller om arbejde, kulde og slid.

i. Den fortæller om flytning til fattighus, men holdningen i den gælder ligesåvel flytning til fattiggård. Beretningen er indsendt til Nationalmuseet af lokalhistorikeren R. K. Nielsen, Guldborg på Falster, og den skildrer forholdene på hans bedsteforældres tid i slutningen af 1800-tallet.

»Naar saa Kræfterne og Fattighjælpen ikke slog til mere for de gamle i et Indsiederhus eller lignende og de blev nødt til at flytte ind i Fattighuset og for Alvor komme paa Sognet, var det helt slut med al Selvstændighed. Hvad de havde af Indbo blev alt skrevet og tilhørte derefter Sognet, som saa ved deres Død solgte det hele ved Fattigauktion. Det var saaledes ikke Deres egen Stol de gamle mer sad paa i Fattighuset.« (NEU, nr. 28.491).

Men var man een gang kommet indenfor fattiggårdens mure, hvordan lå det så med at komme ud igen? Herom skriver Harald Jørgensen:

»Med Hensyn til Udtrædelse af Anstalten var det en almindelig Regel i alle Vedtægter, at man kun slap fri med Sogneraadets Tilladelse, og naar man over for dette kunde dokumentere, at man havde Mulighed for at erhverve tilstrækkeligt til Livets Ophold. Til denne almindelige Regel, som gav Sogneraadet ret vidtgaaende Myndighed over de Fattige, var der i visse Reglementer tilføjet endnu strengere Bestemmelser om Udtrædelse.« (HJ s. 293).

Det er bl.a. på baggrund af dette, at man ofte i arkivalierne kan læse, at en beboer er gået fra anstalten »uden Tilladelse«.

I et forsøg på at trænge ind bag alle disse regler vil jeg citere forskellige beretninger om livet i fattiggårdene.

Christiane Larsen, Vejleby pr. Skibby, fortæller i 1968 følgende til Nationalmuseet:

»Jeg var Jomfru i Tjeneste paa Horns Herreds Arbejde og Forsørgelses Anstalt som ligger ved Skibby. Forstanderen hed Petersen, som Lemmerne havde stor Respekt for. Paa Anstalten var Folk i alle Aldre, syge som ikke kunde klare sig selv, gamle Kvinder, som ikke mere kunde arbejde, unge uden Hjem, som var

gravide og Mænd som paa Grund af det billige Brændevin ikke vilde eller kunde klare sig selv. (Anstalten blev kaldt »Kabussen«).

Der var Forstanderens Lejlighed Spisestue til Lemmerne 2 Sovesale 1 til Kvinder og en til Mænd, disse Steder skulde jeg, hvis Forstanderen var utilpas, slukke Petroleums Lamperne Klokken 9 om Aftenen. Jeg udleverede Brød Sild og en Lod [ca. 20 gr.] Fedt og en Lod Smør som blev smurt gennem et Brædt med Huller i, til hvert af Lemmerne til Dagen. Middagsmaden blev kogt i Bryggerskedlen til 2 Dage ad gangen. . . . Der blev holdt Gilder for Bestyrelserne med Andesteg, hvor de Koner som hjalp i Køkkenet fik lov at koge Andehovederne og spise selv. Der var Lukkom i Udhuset, og jeg som skulde tilse Konerne som vaskede hade Lejlighed til at se hvor fulde De gamle Mennesker var af Lus, det var sidst i 90'erne.« (NEU nr. 25.430).

Aftægtsmand Hans Peter Jørgensen, Olmersvold i Sønderjylland, f. 1884, beretter i 1954 følgende til Dansk Folkemindesamling fra slutningen af 1890'erne:

»Og saa skraaede og snusede de, saa Spytbakkerne, som stod rundt om i rummet var sorte af Sovs. Thi spyttede paa gulvet maatte de ikke, for gulvet der var Stengulv, var hvid og strøet med Havsand. Den blev »tripleet« en gang om ugen. Ligeledes Gangen og Sovestuerne.«

(Fattiglem, nr. 3224).

Sofus Wesselhoff fortæller følgende om livet i Kong Fattiggård i 1880'erne:

»Nogle af di Gamle fik Maanedes Penge 2 Øre om Dagen nogen 5 Øre og en Halv fjerding Skraa om Maaneden og den Gamle Skraa Tørred di og Røg dem paa Piben og nogle af di Gamle Koner fik 1/2 Fjerding Snus som di Stoppede ob i Næsen og ver Søndag fik vi et Stykke med Smør og der var nogen af dem som skar det ud saa di hade et lille Stykke til ver Dag om Ugen vi fik et lille stykke Brun Sukker, om Lørdagen fik vi Øllebrød og Spegesild og Meldøbe og det var saa Surt, om Søndagen fik vi Vangrød og Klifbisk, naar Ærterne skulle sættes i Blød hentede di vand henne i en Mergelgrav for det Vand var saa Bløt for der Besørgede Køerne. Det var altid en Gammel Konc som lavede Mad, om Efteraaret var der saait Orme der Svømmede oven paa saa di var Kogt i Vidkaal: Subben . . . Der blev Bygget et Tørvehus en 10 Meter fra Gaarden og der var V-C som di Gamle skull gaa over naar di skulle Besørge ogsaa var det evig sjov at se di to Blinne gaa forbi og gaa henne paa Marker . . .

For di gik med Træsko for der var blev strøet Sand pa

Gulvet Træskoene var af bar Træ og en Blikkrans og naar der var nogen af di Gamle der hade Forset sej saa kom di en tur ob paa Næstved Arbejdsanstalt en Maaned eller to di fik ikke Besked før om Morgen men vi fik af den Fine Pisk . . .«

Maren Nielsdatter, husmoder og født 1833 i Øster Brønderslev, hvor hun også boede, da hun i 1935 fortalte følgende til en af Dansk Folkemindesamlings optegnere, Niels Pedersen, Øster Brønderslev (det fremgår ikke, hvilken tilknytning hun har haft til fattiggården, og det kan være en fejl, når der står hun er født i 1833):

Fra Fattiggaaardenes Tid. – Det daglige Liv paa en Fattiggård formede sig saaledes: Kl. 7 staaes op. Morgenmaaltid: Spegesild og Øllebrød. Kvinderne spiser i en Spisestue, og Mændene i en anden. Efter maaltidet kommer de Lemmer i Arbejde, som kan arbejde for Helbredet, og anvises fortrinsvis det Arbejde der passer hver, efter sin Uddannelse. . . . Kl. 11¹/₂ Middagsmad, som Regel Grød, Vælling, Kaal eller Suppe

med Kartoffler og Sul som Eftermad. Aftensmad eller Mellemmad: Rugbrød med Svinefedt. Kogt Mælk. Som paa større Gaarde gemmes Skéen i en Reem under Bordskiven. Kartofflerne pilles med en Lommekniv, som enhver er forsynet med. I mangel heraf forfærdiges en Kniv af en Pind. De første – Lommeknivene gaar man med i Lommen. Træknivene faar sin Plads i Remmen ved Skeen. Disse knive bruges ogsaa til at stikke i Kartofflen naar man skal række hen i Panden eller Potten for at dyppe i Sovsen. Søbemaad serveres i store Blikfade og til hvert Fad rækker fire. Alt Eftermad og Mellemmad bliver baaret ned paa ca. 6 Al. lange Fjæl, der anbringes ved Bordets Udkant. Og Fjælen skal erstatte Tallerkener, og de bliver hver Dag skuret hvide i Kalk og Sand, ligesom Bordene. Folkestuerne er forsynet med Teglstensgulv. Opholdsstuerne med Bræddegulv. – Lemmerne reder selv sine Senge og fejer Stuen (undt. i Sygdomstilfælde). En Familie faar kun en Stue. Af og til lister en lille Sjæl af til Evigheden. Men disses Afsked med Jordelivet former sig ikke ens. De

Fig. 68. De gamle led ofte meget ved at komme på fattiggården. Vi har hørt om Stine Bødgers og om de gamle fra Falster (s. 76), og her er en beretning fra Vendsyssel fra omkring 1890. »Nogen tid efter fik man en forfærdelig nattestorm, og flere tage i Ø. Hjermitselev blev ødelagt. Postlenses og Mines hus blev jævnet med jorden. De to gamle stod uden hjem. De stod udenfor huset og græd, da en af nabokonerne kom og togsig af dem. – Om aftenen blev de kørt på fattiggården . . . her var de så trist til mode og snakkede aldrig om andet end deres gamle hjem. Nej, den fattiggård var ikke et sted, sognets udsbud, gamle og svage satte pris på.« (Peder Jensen Kærsgård: Nye slægter, 1948, s. 136 og 144. Tegning Kaethe Kollwitz).

bitre og skuffede bander hæslige Eder til det sidste. Andre drikker og skaaler . . . Andre ligger stille. Mæler ikke et Ord og der er ikke noget i Vejen for at Børnene lejer i samme Stue. Saa kommer en gammel Morlil og tager Dynen tilside, føler den døendes Fødder, sigende: Ja no æ din Fødder ve aa væ kol, Met Mari! Ingen Svar. Lidt efter kommer samme Morlil igen. Kigger paa Met Mari. Naa saa æ do øver æ, siger den gamle Morlil og lægger Lagnet over den dødes Ansigt. Saa tripper hun op til Bestyreren og melder at Met Mari æ døj. Liget bæres med det samme ud i Ligstuen og bliver lagt »paa Straa« som det hed i gamle Dage. Nogle af Fattiglemmerne undliver dog sig selv, – som oftest ved Hængning. . . . Saa kom der en Morgen, man fandt ham paa Knæ i Sengen, med Sengebaandet om sin Hals.« (NR. 1257).

Efterhånden som fattiggårdene havde fungeret en del år, blev det klart, at det var gamle, børn og kvinder, der havnede på disse anstalter. De gamles tilværelse er der allerede givet et indblik i gennem Anna Petersens og de andre beretninger, og indtrykket kan suppleres med billedteksten s. 77.

Hvad børnene angår fandtes de i usædvanligt stort antal på nogle gårde, i Hjørring amt synes man nærmest at have samlet på børn i amtets fattiggårde (HJ s. 301). Derfor opstod der offentlig diskussion om, hvilken skade børnene eventuelt kunne tage af at vokse op i disse miljøer. I det følgende er samlet oplysninger om børnenes tilværelse i fattiggårdene.

Børnene i fattiggårdene

»Men Far han Rejste saa derfra om November saa kunne vi ikke være hos Faster saa kom vi 4 ind paa Køng Fattiggaard. Om Aftenen blev vi 4 lagt paa Gulvet ved siden af Verandre og Dagen efter blev vi saa delt ud Drengene hos di Gamle Mend og Pigerne hos di Gamle Koner.«
(Sofus Wesselhoff).

Kapitlet om Greve Hospital blev ligesom her indledt med et citat fra Sofus Wesselhoffs barndomserindringer. Wesselhoff og hans 3 søskende boede i 1880'erne på Køng Fattiggård i Sydsjælland. Senere blev han landarbejder, og som 78-årig har han indleveret sine beretninger til Nationalmuseets Arbejder-, industri- og håndværkerundersøgelser. Han skildrer meget levende forholdene for beboerne og giver et godt indblik i, hvordan det var at være barn i en fattiggård. Han er derfor citeret flere steder i det foregående og vil også blive flittigt brugt i dette afsnit.

Det er lige antydnet, at der var mange børn i fattiggårdene, og for konkret at illustrere dette gengives nogle beregninger fra Harald Jørgensens bog. Han har regnet ud, hvor

mange procent børn under 18 år udgjorde af det totale antal beboere i fattiggårdene i Odense, Svendborg og Hjørring amter i henholdsvis 1870, 1880 og 1890 (s. 301).

	1870	1880	1890
Odense Amt	36,4	34,4	41,8
Svendborg Amt	34,7	37,0	39,1
Hjørring Amt	59,5	50,6	38,7

Men hvorfor havnede alle disse børn på fattiggårdene? Sofus Wesselhoff kom på fattiggården, fordi hans far var enlig, og hverken han eller hans familie kunne åbenbart passe de 4 børn, (det er iøvrigt den eneste fundne beretning om en enlig far). Enlige mødre måtte ofte på fattiggården med deres børn, eller de så sig nødsaget til at sætte deres barn i pleje dér, fordi de havde svært ved at få arbejde, f.eks. som tjenestepige, hvis de medbragte et barn. Sindsyge, debile

og forældreløse børn blev anbragt på anstalterne. De sidste blev dog også udliciteret, d.v.s. at sognerådet enten underhånden eller oftest ved en offentlig auktion tilbød disse børn i pleje til sognets beboere for det mindste bud i plejeydelse. Barnet kunne »beses« ved auktionen, der som regel fandt sted på den lokale kro, og de interesserede bød så på barnet, afhængig af dets alder, legemsbygning og sundhed. Sognerådet valgte det laveste bud for at spare, og barnet fulgte så med sine såkaldte »plejeforældre«. Da disse ofte kun var interesseret i barnet som arbejdskraft, blev denne »slavehandel« forbudt ved lov i 1891. (OVK s. 32 f. og HDL s. 348). Mange steder fortsatte skikken dog. I Vendsyssel til sidst i 90'erne (OJ s. 64–65). – Johs. V. Jensen giver i sin fortælling »Bitte Selgen« en skildring af en lille dreng, der på denne måde kom til plejeforældre. En dag er Selgen forsvundet, og da man finder ham, er han død – simpelthen af gråd og længsel efter et kærligt hjem.

Endelig var der i fattiggårdene de husvilde. Deres børn tilbragte længere eller kortere tid i anstalterne. – Tager vi igen Hovedbogen fra Riis Fattiggaard, har vi allerede hørt om Sidse Marie Rasmussen og hendes 6 børn, men derudover kan nævnes:

»Dec. 3. 1888 Indkom Sindssyg Dreng Peder Hansen fra Bjergene 5 Aar, Trøjer Benklæder 1 par Strømper Sko og Træsko. 1. Mai 1892 afreiste Sindssyge Dreng Lars Peder Hansen til Aandsvageanstalten gl. Bakkehus i Kjøbenhavn.«

»Juni 27 1890 Indkom Chr. Niensens Enkes Børn fra Vindekilde. Pigen Mary Wilhelmine Nielsen 11 Aar, Christian Emil Nielsen 9 Aar, Anna Kathrine Nielsen 6 Aar. Ejendele 5 Dyner 5 Puder et Stueur Spiel Bismarck et par Lagner en Spand m.m. Børnenes Gangklæder forefandtes at være Verdiløse. – Den 10 Juli afrejste Mary Wilhelmine Nielsen til Rasmus Nielsen i Bjergene. – Den 18 Juli 1890 afrejste Pige Anna Kathrine Nielsen til Gmd. N. P. Larsen Faarevejle. – 1ste Mai 1892 afrejste Drengen Emil Nielsen til Hans Jensens Enke Faarevejlegaard.«

Er de forældreløse børn – for at spare kommunen for udgifter – sendt ud at tjene, således som det også skete andre steder, – især om sommeren? eller er de sat i pleje? Se også det følgende citat.

»Januar 19 1891 Indkom Karoline Amalie Nielsen 35 Aar fra Højby Kommyne med 3 Børn. Ejendele 1 Kjole 2 Nederdele 2 Kropsstykker 1 Underkjole 1 par Strømper. Afgaaet ved Døden den 13 Mai 1891. Anna Sophie Nielsen 11 Aar, Karen Sophie 8 Aar, Jens Oluf Marius Nielsen 1 Aar. 2 Kjoler 1 par Strømper og Træsko. Anna udgaaet 1. Mai 1891 til Niels Jensen Stubberup. Karen udgaaet 1 Mai til Gmd. N. P. Jensen Veddinge.« [Hovedbogen].

Hverdagen for børnene var præget af, at de måtte indordne sig under det samme reglement som de voksne, men derudover var der ekstra bestemmelser af opbyggelig, opdragende og regulær disciplinær karakter. Harald Jørgensen skriver s. 291–92:

»I alle Reglementerne findes der en Paragraf, der indeholder et særligt Paalæg til Opsynsmanden og hans Kone om at vogte paa Børnene, at sørge for at de stadigt og aktivt besøger Skolen, lærer deres Lektier og oplæres til at blive nyttige Samfundsborgere. Pigerne skal lære at sy, væve og strikke. Drengene at bruge Høvl og Sav foruden at kunne deltage i alt forefaldende Landbrugsarbejde. Børnene skulle ære Opsynsmanden og hans Kone som deres rette Fader og Moder, og viste de sig genstridige, havde Opsynsmanden den almindelige Forældremyndighed og Tugtelsesret. Saa vidt gik flere Sogneraad i deres Iver efter at lægge Børnene ind under Opsynsmandens Myndighed, at de i Reglementet lod indføje den udtrykkelige Bestemmelse, at Forældrene, i det Tilfælde, hvor de ligeledes blev indlagt paa Fattiggaarden, ikke kunde modsætte sig de Dispositioner, som Opsynsmanden fandt rigtige.«

Sofus Wesselhoff kan supplere dette med følgende:

»Og vi Drengene naar vi hade Forset os saa hade han (bestyreren) en Dejlig Kørepisk med flere Sølvringe paa og saa var der Fiskben et langt stykke saa jeg kan næsten mærke den inu. Engang jeg og Bestyrens Søn var oppe og Slaas og jeg var gaaet i Seng og saa kom han ob og tog mej af Sengen og saa vankede der i den Bare Enne men Sønnen fik ingen.«

Fig. 69. »Bed og Arbejd« kunne man skrive over indgangsdøren til alle fattiggårde. I alle reglementer var der nemlig indføjet »Bestemmelser, der skulle tjene til Udvikling af et kristeligt Liv blandt Lemmerne. De Voksne skulle stadig opfordres til Kirkegang og Børnene maatte hveranden Søndag, ledsaget af en Voksen Per-

son besøge Kirken.« (HJ s. 292). Også arbejde skulle børnene oplæres til. Her sker det i Kværkeby fattiggård, ved Ringsted, omkring år 1900, men med den orden der er i arbejdsrummet, er der vel ryddet op i anledning af fotograferingen.

Eller Maren Nielsdatter fra Ø. Brønderslev:

»Familier med mange Børn maatte underkaste sig Bestyrerkonens Eftersyn. Saaledes mødte Bestyrer-konen hver fjortende Dag, og vandkæmmede Børnene. Dette forløb selvfølgelig under Graad, da Børnene helst vilde behandles af deres Moder.«

Bestyrerparret skulle jo sørge for flittig skolegang og det skete i Vrejlev i Vendsyssel således i 1890'erne ifølge Mikkel Christensen: »Min lille verden«, 1967 s. 43 ff.:

»Guldager skole havde middagspause fra kl. 12–1. Det skyldtes, at ca. 1/3 af børnene, omkr. 30, kom fra Vrejlev Fattiggård. Børnene herfra skulle i middags-pausen hjem og spise. De blev hentet af bestyreren, og marcherede så i sluttet trop, i deres ensartede grå

vadmestøj hjem til fattiggården. Børnene fra fattiggården satte i nogen grad præg på skolen. Ikke sådan at de var mindre begavede end de øvrige børn. Heller ikke deres opførsel var dårligere end de øvrige. Måske var de endda mere disciplinerede end vi andre, og vidste absolut mere om livets forteelser. Det var børn fra hjem, der var slået itu som følge af dødsfald, sygdom, for lille arbejds løn, overdreven nydelse af spiritus og dermed manglende evne til at klare sig uden fattighjælp af mere forbigående art, og det var børn af enlige kvinder, der ikke kunne finde anden anbringelse for følgerne af et bristet håb, et barn de ikke kunne have hos sig hvor de tjente. . . . Men skolen fik præg af en fattigskole, hvilket bevirkede, at kun en gårdmand havde børn i skole i Guldager, og det skyldtes at han kom sammen med læreren. De øvrige gårdmandsbørn blev sendt til andre skoler. . . . Skolen var delt i den store og den bette klasse. Den store Klasse var for børn fra 10–14 år. Den bette klasse for

de 7–10 årige. Om vinteren (fra 1. nov. – 30. april) gik de store i skole 5 dage om ugen. De små kun 1 dag ugentlig. Om sommeren var det lige modsat, de store var nu ude at tjene som hyrdedrenge. «

Om samme skole fortæller en anden undersøgelse om forholdene i 1930'erne (OJ s. 58):

»Da min fader i starten af 30'erne gik i Guldager skole var der stadig henved 30 børn fra fattiggården skole-søgende her. Et bevis på at fattiggården stadig var stærkt belagt. Børnene fra fattiggården, fortæller far, havde det ikke særlig godt, hverken hjemme på gården eller i skolen. Prygl var daglig kost for dem. Således fik Guldager skole for en kort periode en vikar. Den faste lærers første ord til ham om børnene fra fattiggården var: »Giv dem nogle tæsk, ellers kan du ikke styre dem.« Det til trods for at fattiggørnene ikke var værre end andre af skolens børn. «

Og endelig fortæller Sofus Wesselhoff om skolegang:

»vi Fattige fik tit af Spangsrøret di Rige fik ikke og han var slem til at Trække os i di Haar ved Ørene for det viste han at det gjorde meget ont Gaardmands Pigerne tog han paa Skødet . . . «.

Og ser vi på det, børnene lærte i skolerne, så var det naturligvis regning, skrivning og især religion. De ti bud var fast indlæring, og de indskærpede bl.a. grundigt respekten for ejendomsretten. Man skulle nøjes med, hvad Gud i sin storhed havde tildelt een og ikke begære andres ejendele. Det var nok ikke så svært at overholde for dem, Gud havde begunstiget, f.eks. børnene fra de velhavende gårde, men det kunne nok let give et fattiggårdsbarn skyldfølelse og dårlig samvittighed. Også læsebøgerne gav børnene en klar fornemmelse af, hvordan *man* helst skulle opføre sig. »En af de mest anvendte ABC'er indeholdt f.eks. en fortælling om Frits, der tog til takke med vand, tørt brød og tynde klæder. Frans derimod ville have varm mad, godt øl og varme klæder. Det gik naturligvis senere hen i tilværelsen Frans rigtig skidt, mens Frits klarede sig fint. Moralen er klar, et fattigt barn skulle være tilfreds med sin ringe mad og usle klæder og ikke stræbe

efter mere. Den mest udbredte læsebog for større børn indeholdt stykker som dette: »Tjenestefolks skødesløshed, utroskab og lidderlighed forårsager stor skade og berøver Guds velsignelse og menneskers kærlighed.« (JE s. 44). Desuden kan der ikke være tvivl om, at hvis ikke børnene allerede vidste det, så blev de helt klar over, at der var forskel på folk. Forskel på bestyrerens dreng og fattiggårdsdrengen, forskel på gårdmandens datter og pigen fra fattiggården. Skolen lærte fattiggårdsbørnene, at underordne sig og ik-

At fattigdom var selvforskyldt fik børnene tidlig og silde at vide, også gennem små moraliserende læsestykker som det her gengivne. Skolebøgerne var fyldt med dem. Der er historien om den onde daglejer, der stjal af godsejerens korn, og der er forællingen om den gode tjenestepige Christiane, der var fattig, men dydig (JE s. 45). Det gengivne læsestykke er fra P. C. J. Rasmussen: Billed-ABC og Læsestykker for de første Begyndere. 1858.

Lønnen.

Lunget er det at tiage om et Stykke Brød; men tungere er det, at Menneskene gjjerne selv ere Eshyd i, at de maac tiage. Nartige Børn, som ei vilke lære Noget, maac tiage paa deres ældre Dage. Det havde Frans hert. Derfor var han en god Dreng. Ved sin Flid vandt han sine Lærers Belskab; ved sin Heilighed og Aftageth sine Forældres Kjerlighed. Paa Orden og Reentlighed var han et Mønster; hans Klæder, hans Bøger, hans Emaafager vare Præget deraf. Fædes rif var derimod det Modsatte. Uden Lyft til nyttigt Arbeide drev han om paa Torvet, paa Gader og Stræder og gjorde dumme Streger. Bank vante de ikke saa sjeldent, men det hjalp kun lidt. Umuligt kunde det gaac den nartige Dreng godt. See paa Billedet! Udenfor Huset staae de bregge to som Mand. Hvem er vel Tiggeren, og hvem den velhavende Mand? Gav Frans ham Noget? Hvorfor vel?

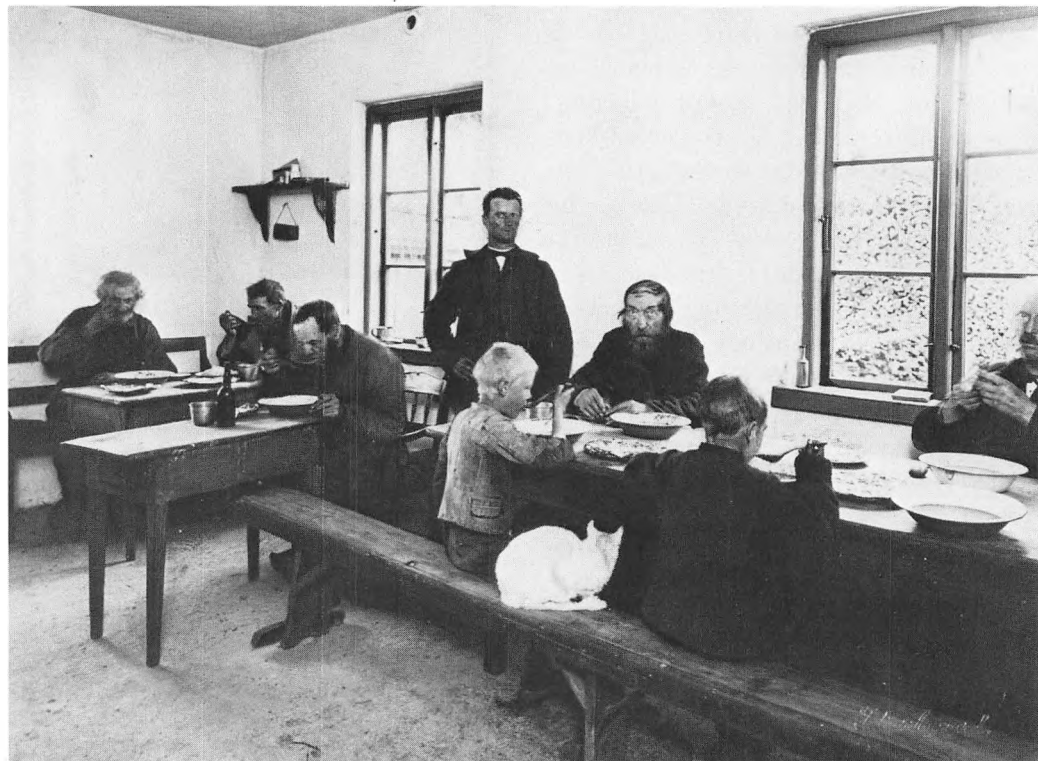
ke glemme, at fattiglemmer var dumme, lusede, grimme, tyvagtige og en byrde for sognet. Derudover blev de indskærpet respekt for de besiddende, for autoriteterne: Kongen, fædrelandet, kirken, godsejeren, præsten, sognerådet og bestyreren. Alle disse mænd var personer, man skulle adlyde, og hermed indlærtes tidligt en tilsyneladende »naturgiven« respekt først og fremmest overfor mænd – i overensstemmelse med samfundets patriarkalske opbygning. Endelig lærte de at være taknemmelige for lidt og kende deres plads her i tilværelsen. (JE s. 39 ff.).

De dage, der ikke var skolegang, blev brugt til nyttigt arbejde. Om sommeren enten som vogtere eller sommer og vinter

sammen med de voksne på fattiggården, således som det er vist på fig. 69. Og om søndagen var der kirkegangen at tænke på. Men selvfølgelig har der også været tid til at lege, drille og slås. – Om det tøj børnene gik i, er det s. 80 citeret, at det var »ensartet gråt vadmestøj«. Sofus Wesselhoff skriver herom: »vi gik med Sketfals Bugser og der var en Bred Smæk foran og Pigerne hade Skørter af det samme di hade ingen Bugser«. Sketfalds bukser og skørter var lavet af »skættefald«, d.v.s. det allergroveste materiale, der kan spindes af hør. Det er det affald, der bliver, når hørren skættes, altså når barken slås af fibrene. Når en sådan »tråd« spindes, er der stadig træagtige stykker i den, hvorfor sketfald ikke var særligt populært. Det blev

Fig. 71. Også under måltiderne var piger og drenge adskilt, som det ses i Kværkeby Fattiggård omkring år 1900. Det er sandsynligvis bestyreren, der står i midten. – Børnene blev i fattiggårdene brutalt konfronteret med voksenverdenens skyggesider, – og hvem trøstede

dem egentlig, når de var kede af det eller bange. Var der nogen, der engang imellem strøg dem over kinden? – Hvordan bliver ens sind, når man vokser op under sådanne vilkår?

anvendt til sække og lagner til tyendet, samt til fattigbørns tøj. Og grimt har det kradset.

Af citatet, der indleder dette afsnit om børn, fremgår det, at de levede adskilte efter køn ligesom de voksne, og det var det almindelige. De små børn var dog hos moderen, men når drengene fik en vis alder, blev de flyttet til mændenes afdeling. Det kunne nok være hårdt, hvis deres far ikke også var der. Maren Nielsdatter fra Ø. Brønderslev fortæller følgende herom:

»Gamle udtærede og ødelagte Mandspersoner, der havde fartet meget paa Vejene fik gerne en Mandstue. Dog hændte det ofte, naar en Familie havde store Drengene, at disse kom til at dele Seng med saadanne Personer. Og Drengene syntes det var en Ulykke uden Ende, naar de skulde tvangsindlægges, og græd som Hjertet skulde bryde.« [fra 1890'erne].

Noget af det, der indgik som et helt naturligt led i hverdagen for børnene på fattiggården var døden. Vi læste tidligere, hvorledes børnene legede i kvindestuen ved siden af den døende Met Mari, og som afslutning på disse

sider om børn citeres fra Sofus Wesselhoffs erindringer:

»Engang kom en Mand med Seddel fra Sogneraad Formanden saa hade di ikke nogen Seng til ham da det var sent men saa var der en Gammel Mand som lige var Død saa blev vi to Drengene Jaget der ned og ligge ved side af den Gamle Kone i det leje vor hennes Mand var Død og hun hade saadan nogle Daarlige Øjne saa di kalte hende for den Rødøjede . . .

[om en anden kvinde] og da hun laa for Døden blev jeg sent ned med et stykke Rugbrød som Bestyrerkonen hade Bagt paa en Stegepanne med en lille Klat Smør det fik alle di Gamle naar di var ved at Dø og naar di var Død saa kom di ud i Faarehuset og ligge saa blev Faarene skubbet ud naar det var om Vinteren saa skulle vi ud at Muge Faarehus og der var Gulv af Brosten og saa blev der lagt noget Rughalm paa Gulvet der laa di til Snedker Hemming fik Kisten færdi den Kostede 10 Kr . . . og saa kom Ligsynet 2 Mand, di had ingen Fjedervogn saa den sidste Rejse den Forregik per Møjevogn og lige Hen i Graven og naar man kom der ob 8 Dage efter var Kisten allerede gaaed i Stykker Bestyren købte sej selv en Fjeder Vogn for han hade en Dreng som Døde saa det var forsimpelt at han skulle Køres paa en Møjevogn og han kom ind i Kirken for der skulle ju Betales for den Tale . . .«.

Hvorfor stoppede fattiggårdsbyggeriet?

Antallet af fattiggårde kulminerede midt i 80'erne med omkring 375. Derefter stoppede byggeriet faktisk, og når man skal finde årsagerne hertil, må man først se på formålet med gårdene. De skulle forsørge »værdige« trængende, de skulle helst økonomisk hvile i sig selv, og de skulle skræmme de »ikke værdigt« trængende bort.

Men realiteterne blev, at der på gårdene levede gamle og børn. De var ganske vist værdige trængende, men de var mere konsumerende end producerende, og derfor var der ret lidt organiseret arbejde og produktion. En hjælpende hånd i ny og næ gav selvfølgelig mange fattiglemmer, men det

kunne ikke redde økonomien, da mange af gårdene havde været dyre at bygge.

Og med hensyn til at skræmme de ikke reelt trængende bort, så må man konstatere, at gårdene ret hurtigt fik et meget dårligt ry, så de faktisk skræmte alle. Mange gamle og svage forsøgte at slide et par år mere i håb om at undgå at komme på anstalten (KP s. 48), eller mange afstod, under trussel om indlæggelse, fra at søge den hjælp, de i høj grad havde brug for (OVK s. 37). – Heroverfor må det naturligvis understreges, at en del fik det bedre, end de ellers ville have haft det, – for alt er jo relativt. Hvis alternativet var en kold landevej for en gammel

svagelig mand, eller en ussel hytte for en syg kvinde, gav fattiggården i det mindste tag over hovedet. Men den skam og nedværdigelse, der var forbundet med at komme på anstalten, den følelse af at være et 2. klasses menneske, er det nok svært for mange idag at sætte sig rigtigt ind i. Det er noget af denne følelse, der ligger bag, når Stine Bødgers i Pontoppidans novelle »Nådsens Brød« i den grad vægrer sig og kæmper for at undgå at komme »på kassen«.

Harald Jørgensen redegør for problemerne omkring fattiggårdene på denne måde:

»Men den Kendsgerning staar ikke desto mindre urokkelig fast, at hele Fattiggaardsindretningen ved sin Start led af en indre Skævhed, idet Gaarden paa den ene Side skulde være et Skræmmebillede for uordentlige Mennesker og samtidig give gamle Mennesker og Børn en bedre Forplejning. Dette dobbelte Maal kunde ikke opnaas. Skulde Fattiggaardene tjene til at holde de Personer borte, der ikke gad bestille noget, kunde dette kun gøres ved at gøre Livet paa Gaarden saa lidt tiltrækkende som overhovedet muligt, og dette kunde kun opnaas ved at stramme Disciplinen, gøre Maden tarvelig, klæde Gaardens Beboere i meget simple Dragter og gøre Værelserne graa og triste. Under saadanne Forhold kunde Fattiggaarden ikke anses for et passende Opholdssted for gamle og udslidte, men værdige Trængende og endnu mindre for Børn med et blødt og modtageligt Sind. For saadanne Synspunkter var det naturligvis ikke foreløbig muligt at vinde de Sogneraad, der med store økonomiske Ofre havde sat Fattiggaardene i Drift, og som endnu ikke kunde se Manglerne ved Systemet. Men ret længe lod Kritikken ikke vente på sig.« (s. 310-11).

Harald Jørgensen nævner også problemerne med at finde egnede bestyrerpar, idet uhyre meget afhang af disse to menneskers evner og holdninger. Derudover omtaler han den offentlige kritik, der opstod fordi man lod børn vokse op blandt »uordentlige Menne-

sker«. Denne kritik udmøntede sig bl.a. i læserbreve og avisartikler. Den 3.3.1873 kunne man i Vendsyssel Tidende læse et indlæg om fattiggårdene i landsdelen. Det slutter med følgende kritik: 1. de fattige får ikke mad nok (de klager over »sultekur«), 2. bestyrerparrene omgås de fattige på en hård måde. 3. »Der klages heftigt og vedholdende og vistnok med fuldt så megen føje over, at især de aldrende lemmer på fattiggårdene fryser. Disse gamle er ikke i stand til at skaffe sig varmen ude ved arbejde, og må ikke som der hjemme skaffe sig varmen ved at ligge i sengen.« 4. »Endelig klages der ofte og måske ikke uden føje over, at navnlig børn og gamle folk skulle stå meget tidligt op om morgenen.« Hertil kan føjes et uddrag af et brev til et sogneråd i Nordvestjylland, » . . . nej, Prygl paa mine gamle Dage vil jeg ikke have . . . den Gaard er min Skræk nu beder jeg om lidt Hjælp i min Sygdom forglem ikke Enker og Faderløse.« (DL, I s. 283).

Vi kan forstå heraf, at fattiggårdene ikke var nogen succes i det lange løb. Alligevel fortsatte gårdene med at fungere indtil socialreformen i 1933. Herefter byggedes mange steder alderdomshjem, og kommunerne satte de husvilde ind i de tidligere fattiggårde eller i såkaldte »kommunehuse«. Det var enten de gamle fattighuse eller andre huse, kommunen havde overtaget. Nogle steder i landet sparede man ved at bygge fattiggården om til alderdomshjem, og de sidste kommunalt ejede fattiggårde fortsatte helt op til vore dage som husvildebolig eller alderdomshjem. En del steder landet over afløstes alderdomshjemmene i 1960'erne af plejehjem.

Fig. 72. Imens denne udvikling foregik, fortsatte de oprindelige fattighuse med at tage imod sognets beboere. Det gælder f.eks. huset fra Vettterslev i Ringsted herred.

Og med dette billede forlader vi fattiggårdene og går over til nærmere at se på tilværelsen, som den formede sig i de af sognet ejede fattighuse. (Foto 1973).

Mennesker omkring fattighus-miljøet

Hvem boede i fattighusene, – og hvem levede under den konstante trussel om at havne der? – Det har tidligere været omtalt, hvem der boede i Greve Hospital og i hospitaler generelt, og slår vi hospitaler og fattighuse sammen, ser det i 17–1800 tallet ud til, at der især boede kvinder og dernæst mænd og børn i disse bygninger.

De mænd, der levede i fattighusene, var

de gamle, de syge, de debile, vanvittige, lidt tilbagestående, det var tidligere vandrende folk, det var dem, der var kommet til skade ved arbejdsulykker, invaliderne og dem, der ikke kunne klare fæste- eller leje hus. I Jylland boede også nogle af natmands- og kærlingefamilierne i fattighusene, men det er en særlig gruppe, som man kan læse om hos f.eks. H. P. Hansen.

Børnene

De to grupper, der især skal fortælles om, er børn og kvinder. Der er få fremdragne og derfor tilgængelige historiske oplysninger om børn, og derfor bliver det følgende lidt sporadisk, men det skulle gerne give en fornemmelse af karakteristiske træk ved disse børns vilkår og muligheder.

Ser vi tilbage gennem århundrederne, er det passende at starte omkring 1620, da der i København indrettes et særligt Børnehus, hvorved børneafdelingen blev udskilt fra selve Tugthuset. De »indbragte« børn skulle officielt undervises og oplæres til et håndværk, men ca. 3/4 af dem døde under opholdet (OVK s. 16). Børnene kom vel især fra København, men også fra det øvrige land, hvilket ses af et kongebrev til lensmændene i Nørrejylland, dateret 18.5.1620. Her står:

»Lensmændene skal ved første Leilighed og saa snart som muligt alle Vegne i deres Len baade i Købstæderne og paa Landsbyerne, opsøge og optage alle de unge Dreng og Piger, 12, 13 eller 14 aar gamle og saa omtrent, som løber omkring og betler og aldeles intet

har at leve og ernære sig af, og med paalideligt Bud sende dem til Aarhus . . . « og så videre til København. (OVK s. 16).

I 1740 kom imidlertid en forordning om, at der ikke måtte sendes flere børn til Børnehuset, alt var optaget! Men der var efterhånden også kommet børnehuse i købstæderne, hvor omstrejfende »landbørn« kunne anbringes.

»I begyndelsen af 1700-tallet steg i København antallet af efterladte spædbørn på veje og gader, ved døre og trapper til beboelsejendomme. Ligeledes var antallet af tiggende børn vokset. For nogle af disse børn oprettede Frederik IV i 1727 et vajsenshus, – et hjem for forældreløse børn.« (OVK s. 24). Hvad skete der med disse børn på landet? Nogle blev født under yderst ringe vilkår, hvilket gælder følgende eksempel med den tiggerske, der i 1801 i Nr. Tranders i Jylland kom i barnsnød på landsbygaden. Hun blev, mens hun fødte, hastigt smidt på en vogn og

urtigt kørt over sognegrænsen, så sognet lap for at bebyrdes med hende og hendes søreunge (JE s. 26). En del børn så aldrig lagens lys, fordi de blev født i dølgsmål og ombragt. Andre blev måske ombragt kort efter fødslen på grund af forældrenes fortvivlede forhold. Er det en sådan situation, der ligger bag dette notat i Sørbymagle kirkebog?

»d. 25. februar, 1725.

Anders, et spætt barn i Sørbymagle, ægtefødt af Jens Jacobsen, inderste hos Frands Pedersen, gaarmand i Sørbymagle, og Karen Jørgensens daatter. Døde meget hastigt, thi det var frisk om aftenen og fantis død om morgenen. Blev sigtet af endeel kvinder, der dog sagde, at de intet kunde agte nogen aarsag til barnets død. Blev dog præsummeret af nogle, at det var lagt ihjel af moderen. Gammel omtrent 14 dage.«
(OH, I, s. 119).

Men hvad med alle de andre uønskede børn, havnede de i fattighusene? Blev de bortliciterede, drev de rundt som tiggere? Var der barnløse, der adopterede dem? Døde de syge i en grøft eller på et høløft? Vi ved ret lidt, men følgende oplysninger kan dog kaste noget lys over børnenes dunkle historie.

»Politiretsdom afsagt på Marselisborg birketing den 11. september 1781:

Drengen Peder Jensen, 9 à 10 år gammel, fra Højbjerg under Palstrup gods, har tilstået og er overbevist om sit betleri. Han har endv. bekendt, at han tidligere har rapset småting såsom en læderpisk og noget tråd fra to drenge i Harlev og Vejlbj; men tillige beklagede han, at han ingen venner havde ud over en broder, der var soldat. Hans fader og moder, der havde været gårdfolk i Højbjerg, var begge døde af blodsygen i fjor, og hans herskab ville ikke antage ham til arbejde, før han blev 14 år. Derfor havde han været nødt til at gå omkring og betle.

Om det sidste nu er sandt eller ej, så anser retten det dog for lovligt – trods anklagerens krav om tugthusstraf – at nævnte umyndige og forældrelose dreng følger med en anden arrestant, Niels Rasmussen, og på turen mod Viborg afleveres enten til Palstrup til godsets nuværende ejer, fru justitsrådsinde Hygum eller hos sognefogeden i Højbjerg til underhold og opdragelse samt afhold fra videre betleri, såfremt han ikke skal dømmes til tugthuset. Fru justitsrådsinde

Fig. 73. Der findes nogle få beskrivelser, – og mange klager over børn, der tiggede. Bl.a. har J. D. Westenholtz i »Priisskrift om Folkemængden«, 1772, s. 171 ff. en selvoplevet skildring af tiggende børn (gengivet i Jens Engbergs bog s. 26 ff.). Myndighederne jagtede tiggende børn, derfor måtte de foregive at sælge noget. På tegningen drejer det sig om svoovstikker. – Der findes ingen tegninger eller malerier af børn i fattighuse, men et par stykker af tiggende børn har vi fra sidste halvdel af 1800-tallet. De er dog enten romantiserede eller som Vermehrens »Tiggerbørn i Bondekøkken« så mørke, at man ikke rigtig kan se noget. Derfor gengives her P. Klæstrups tegning fra et bymiljø omkring 1870. Se iøvrigt billeder af børn under undervisningsideer bagest i bogen.

betaler hans pågribelse, hans varetægts- og arrestforplejning og hans forsendelse, 4 rigsdaler.«

Imidlertid må hverken fru Hygum eller sognefogeden i Højbjerg have været interesseret i drengen, for af strafferegistret kan man se, at han alligevel havnede i tugthuset:

»Strafferegister over mandfanger i Viborg tugthus viser den 15. september 1781:

Indsat fange nr. 50 Peder Jensen, 10 år. Løsladt 20. september 1782: Peder Jensen.«

(OVK s. 28).

[En ting var i hvert fald sikker: Ejendomsretten skulle respekteres].

Som nævnt under afsnittet om fattiggårde, så bortliciteredes mange børn. Harald Jørgensen skriver herom s. 253 ff. (se også s. 424, samt AS s. 149 og LFK s. 12). Følgende brev fra en sagfører i Århus, skrevet til regeringens i 1845, giver et klart billede af forholdene omkring denne »handel« med børn. Brevet blev til på foranledning af proprietær Olsen, Trige sogn ved Århus.

»Proprietær Olsen var som medlem af sogneforstanderskabet i Trige til stede i december måned 1844 ved en licitation over fattige børns anbringelse til underhold for året 1845.

Blandt flere var en husmand Anders Jensen Pannerup mødt ved licitationen med en lille pige, der i året 1844 hos ham havde været anbragt til opdragelse og underhold.

Da barnet vidste, at det nu måske skulle anbringes andetsteds, såfremt en anden mand ville have det for et mindre beløb, klagede det sig, græd bitterligt og bad så indstændigt og bevægende om at måtte blive, hvor det var. Proprietær Olsen tog sig af barnet og foreslog den mand, der var kommet med det, at beholde det. Da han var villig dertil for den af ham ydede betaling på 22 rigsbankdaler årlig, søgte proprietær Olsen at overtale de øvrige sogneforstandere til at lade barnet blive hos den hidtidige plejefar; men det ville sogneforstanderskabet ingenlunde indlade sig på.

Licitationen blev nu afholdt, og da barnet af sogneforstanderskabets formand ved hammerslag blev givet til en anden mand, nemlig Niels Olesen i Ølsted for tre daler under, hvad det var anbragt for hos Anders Jensen Pannerup, tilbød proprietær Olsen at betale fattigvæsenet den ubetydelige forskel på tre daler. Herimod protesterede sogneforstanderne på det bestemteste og krævede, at han ikke måtte komme med sådanne indvendinger, at han ikke skulle svække licitationens betydning o.s.v. Da man påberåbte sig, at slige licitationer som bekendt afholdtes overalt i omliggende sogne, kunne proprietær Olsen, der ikke kendte noget til lovgivningen, ikke gå videre med sine indvendinger. Han søgte forgæves at gøre de øvrige sogneforstandere, der selv for størstedelen var familiefædre, det indlysende, hvor fornedrende og trykkende det måtte være for dem at tænke sig deres egne børn behandlet med samme hårdhed.

Resultatet blev, at barnet blev taget fra dets hidtidige plejefar og afleveret for et år til den mindstbydende, der også modtog dets ringe klædningsstykker.« (OVK s. 32 f. og HJ s. 255).

Inden disse børn blev bortliciteret og mellem deres »plejesteder« har de sandsynligvis i perioder opholdt sig i fattighusene. Børn, der tiggede, skulle jo også have et sted at være, især om vinteren, og de har sikkert midlertidigt opholdt sig i fattighusene. Men sognene var på den anden side meget emsige med at få børnene placeret for derved også at spare penge. Således skriver Lars Færch Knudsen i sin undersøgelse fra Lolland, at »Fattigkommissionerne har gjort alt for at få børnene sendt ud at tjene/arbejde snarest muligt og det uanset alder. . . . Om to børn på 10 og 7 år i Nebbelunde/Sæddinge (1804) hedder det: »bør udsættes for at vænnes til arbejde« og »bør udsættes for at lære noget«, (s. 28). Denne holdning stemmer udmærket overens med fattigloven af 1708, hvori det hedder, at ikke alene forældreløse børn, men »Børn af Almisenydere skulde holdes til Arbejdet, saa snart de var store nok hertil.« På trods heraf peger Færch Knudsen på, at det alligevel er et ret stort antal børn, der er opført på de af ham gennemgåede forsørgelsesplaner over fattighjælpsmodtagere fra begyndelsen af 1800-tallet.

Endelig var der mange børn, hvis familier boede i fattighusene. En gennemgang af folketællinger og fattigvæsenets protokoller kunne fortælle noget om navne, alder, køn og eventuelt give lidt ekstra oplysninger. Hertil kommer beretninger og skønlitteratur. Jeppe Aakjær har en fremragende skildring i »Vredens Børn« af fattighusbarnet Per, der vokser op som tyende omkring 1900.

Når vi kommer op i vort århundrede, er der mulighed for at tale med folk, der er vokset op i fattighuse. Og dog! De fleste er ikke meget for at genoplive de barske minder, og skammen sidder i dem endnu. De fortæller ikke gerne; glemmer helst. Men jeg er dog så heldig at kende to, der gerne ville fortælle. Den ene er Hans Jørgen Madssen, den anden Edvard Christiansen.

Hans Jørgen Madsen er født i 1918 på Møn. Hans forældre startede med en lille købmandsforretning, men det gik ikke, og fra 1924 boede familien i det ene fattighus efter det andet på Falster. Faderen og moderen forsøgte gang på gang at komme ud af fattighusmiljøet, men havde de endelig lejet sig ind et sted, blev de smidt ud, når de ikke kunne betale huslejen. Hans Jørgen Madsen kom som 11-årig til en enke på et husmandssted og udførte her i tre år – samtidig med sin skolegang – en voksen mands arbejde. Senere blev han sømand, fik forskelligt arbejde og er nu svejser og bosat i Stubbekøbing. Det følgende er uddrag af den beretning, han skrev til mig i 1977:

»Da min Far døde, havde min mor fået 8 Børn og det var Januar 32, deraf døde 2. Først boede vi i Falkerslev Fattighus, det var omkring 1924–26, da var jeg 6 år, dernæst Slangerup også kaldet Hospitalet det var 1928–29 Horbelev Fattighus omkring 1930–31. Men vi måtte tit hurtigt flytte, fordi Kumunerne ikke kunde enes om hvor vi hørte hjemme, og det var sådan at den der kunne spare mest, blev valgt til Sognerådsformand så jo flere fattige Mennesker de kunde holde fra døren, des bedre Sognerådsformand. . . . Når far ikke var så deprimeret prøvede han på, at få et andet Sted at bo og det lykkedes jo nogle gange. Men han kunne aldrig glemme at han havde været Handelsmand så megen af hans tid gik med at gå fra Sted til Sted og prøve at sælge forskellige ting såsom Sæbe, kamme, Appetitoste, vi børn blev også sendt afsted. Mor ligeså hun var faktisk den dygtigste, da jeg var 10 År var jeg med som Roekal i Øster Ulslev det år slog vi osse Sten ved vejen mellem Maglebrænde og Slangerup, far slog stort og jeg slog små, vi sad bag

Fig. 74. Både Hans Jørgen Madsen og Edvard Christensen fortæller om, hvorledes de har hjulpet deres far med at slå sten i vinterkulden. Dette illustreres udmærket med billedet fra Langebæk i Sydsjælland taget omkring 1915. – Manden hed Peter Petersen, og han var i

mange år kommunens vejmand. Hans arbejdstøj og udstyr var enkelt: spidssnudede træsko, bukser med sække om benene, jakke, hat, stenhammer, ring og læskærm, ganske som i Jeppe Aakjærs digt om Jens Vejmand.

ved en Skærm, men en gang imellem måtte vi løbe op og ned af Vejen for at holde varmen, det var meget streng frost det År vi lavede ellers alt muligt i Roerne var mor med, hun havde næsten altid en lille i Barnevognen. Mor tog også Kartofler op. Men hun havde iøvrigt arbejde nok med at passe Børnene og så muge ud de steder hvor vi kom til at bo der var tit en masse Lopper og Lus. Jeg har hørt og læst om Helte af alle mulige Slags. Men stil dem op på Rad og Række, og vores Mor forbliver den modigste af dem alle . . . Børnene kom over en årrække, så jeg tror ikke der var mere end 5 hjemme på en Gang bortset fra når vi var på Besøg. Vi havde kun 2 Senge og en Barnevogn, der

Fig. 75. Edvard Christiansen, født i 1908, boede fra 1908–22 sammen med sin familie i følgende sjællandske fattighuse: Alkestrup, Agerup og Arby. Som voksen levede han i mange år i Unsevig på Lolland, men i 1953 flyttede han til Vindekilde i Odsherred. I 1929 blev Viola og Edvard gift, og fra 1953 ernærede han sig især ved at køre rundt og sælge fisk. Hun arbejdede i 1960'erne i gulerods- og tulipanmarkerne samt sørgede for de sommergæster, der lejede sig ind hos dem.

lå som regel en voksen i Hovedenden 2 Børn i Benenden. Min søster Marie er næstældst, hun kom'kke ud at tjene, fordi hun skulle dels passe de andre, og være med til at handle, hvilket hun ikke var så tosset til . . . vi fik sommetider det der kaldes Tøjhjælp fra Kumunen. Men det var meget lidt, derimod fik vi en del forærende fra Mennesker som havde Børn, som var vokset fra tøjet.«

I skolen var der klart forskel på børnene fra fattighuset og andre steder fra, men Hans Jørgen Madsen var dog så heldig at have en god lærer, som tog sig af ham og senere forsøgte at få ham med »Georg Stage«. Det lykkedes imidlertid ikke, og Hans Jørgen Madsen blev tvunget til at tage plads hos en bonde. Det var ikke noget for ham, så han stak af, begyndte at fiske og blev senere sømand.

Den anden beretning er også fortalt mig i 1977, og dertil kommer erindringer nedskrevet i 1971. – Egentlig har jeg kendt fiskemand Edvard Christiansen, Vindekilde i Odsherred, hele mit liv, men først i 1976 blev jeg opmærksom på, at han var vokset op i et fattighusmiljø, og at han havde skrevet sine barndomserindringer. Edvard overlod mig gerne det nedskrevede, der skildrer perioden ca. 1910–22. Han beretter således:

»16.2.1971: Jeg vil her prøve paa saa godt som jeg formaar at fortelle en Fattighusdrengs historie som blev født d. 12.3.1908 i en lille Landsby her paa Sjælland der hed Valkestrup min Far var Stenhugger og Mor var Malkekone hos de forskellige Bønder der i byen men Far var ikke saa længe nogen steder for han faldt til Flasken og det gik saa ud over os Børn og min Mor for han købte Brændevin for baade de peng han tjente men han hentede ogsaa de Mor tjente for Mor fik jo penge en gang om ugen men dem tog han fra Mor ogsaa saa der kunde ikke blive noget til mad til de tre Børn der var paa Tidspunkt og saa kom jeg som nr. 4 men fra jeg blev fød til min Konfirmation flyttede vi ialt 5 gange og ud af de var det paa Fattighuset de tre gange og der var det vi fik navnet Fattighusungerne og har baaret det navn fra jeg var 7 Aar og skulde til og gaa i Skole og jeg slap først rigtig af med det da jeg var blevet 15½ Aar og rejste her fra Sjælland til Lolland for jeg vilde sejle eller til Fiskeriet og

kom det saa efter store opgør Med min Far og det gik ikke helt stille af.

Men det vil jeg fortælle om er tiden fra jeg var 6 1/2 Aar da jeg begyndte og maadt til og tjene Pengen og føden til mig selv vi var på den tid at Krigens trusler var overhængende saa Far var forberet til og blive indkaldt og saa kom krigen fra 14–18 og Far var inde som Konstabel. Vi boede i et fattighus 2 familiehus i den ene ende der var 1 stue og et meget lille kammer hvor vi unger laa i stuen stod fars og mors seng saa var der ogsaa en lille gang men saa til gengæld var der en stor skorsten fra gangen gik der dør ind i skorstenen og der inde stod et gammelt komfur og et lille bord to brædekasser til og side paa ungernes træsko inde under bordet ja det var køkkenet der lavede Mor mad men det var ikke hver da vi fik noget og vi stod ved bordet og spiste men vi maatte altid have døren til og staa aaben for og faa lidt lys der ind jeg vil tænke mig at skorsten i indvendig maalt har været ca. 2 x 2 m fra komfuret gik der et rør ret op midt i skorstenen 1 m langt og saa oven over det kom saa det rør inde fra Kakkellovnen inde stuen som var hugget i gennem skorstensmuren og højere oppe var der saa sat nogle Jernstænger paa tværs af skorstenen men de blev ogsaa brugt til og hænge flæsk til røgning i om vinteren i for paa den tid var det jo Tørv og brænde vi havde og fyre med men det skal siges med det samme at Tørv eller rigtig brænde Klov eller Knibbet saa det hed det havde vi aldrig det var der ikke Penge til far var indkaldt til Militæret og vi maatte leve af fattighushjælp saa vidt jeg husker fik Mor 1 kr 50 øre om ugen til sig selv og vi var 6 børn den gang men saa maa det tilføjes at Mor havde en Malkeplads hvor hun skulde malke 12 Køer 3 gange om dagen for det brugte de den gang men hun fik ogsaa hele 35 øre om dagen for det stykke Arbejde saa det var derfor at der ikke kunde blive mere til os i fattighjælp end de 1 kr 50 øre det kunde vi saa leve af som Grever eller Fattighusunger som var det vi blev kaldt hvor vi kom men jeg var da naaet og blive godt 6 Aar i Marts maaned saa da det blev sommer og Køerne skulde paa græs blev Mor og Bonden da enig om at jeg godt kunde vogte køerne om dagen til gengæld skulde jeg have 3 rundnummer Brød naar køerne havde lagt sig til ro der ved 9–10 tiden om aftenen saa kunde jeg gaa ind i stuen og spise min Mad eller tage den med hjem det gjorde jeg for det meste og det var gerne med Ost dem tog jeg saa med hjem og med i Seng og saa delte vi fire Unger dem for vi laa alle i den samme seng to i hver ende og mor var gerne gaaet i seng for vi skulde jo tidlig op næste Morgen det vil sige Mor og mig det var kl. 4 om Morgenen jeg gik ud til Køerne for de skulde jages ind i en indhegning alle sammen til Mor og Fodermesteren kom kørende med Mælkejunge og spand og

trip eller skammelen som den ogsaa kaldtes saa var kl. 4 1/2 og saa var min fritid forbi for efter haanden som de blev Malket blev de saa lukket ud til mig saa var det med og padse paa at de ikke kom ind paa Naboens sæd og roer eller hvad der nu var op til græsmarken for havde naboen set at der havde været en eller to køer der inde saa viste jeg saa sandt som det er at saa kom Bonden jeg vogtede for der ud og saa skulde han nok lære den dovende Fattighusunge og padse paa at de Køer blev paa hans mark og ej paa de andres og det var med en to tre rigtig over nakken men de par lusinger var ikke det værste men det var ing Mad til mig den Dag men tiden gik og jeg blev 7 Aar og skulde til at gaa i Skole men det var jo kun hveranden dag men vi havde langt og gaa fra Algestrup til Asminderup skole ca 10 km men jeg maatte tidlig op om morgenen for jeg vogtede stadig køer ude paa Græsmarken hvor Køerne var var der lavet en lille indhegning af Pigtraad der skulde jeg ud og jage køerne ind inden Fodermesteren og Mor kom men Mor og jeg maatte op kl 4 uanset om jeg skulde i Skole eller ej men ved 6 tiden var vi færdig med Morgenmalkningen men jeg maatte saa lukke Køerne ud af Folden og passe dem til Fodermesteren kom saa maatte jeg til og bene af hjem og have en kop Mælk et stykke Rugbrød og saa afsted til skole sammen med min søster og som reglen maatte vi løbe hele vejen og kom for sent i Skole næsten hver gang og som for det meste faldt jeg i søvn og det blev belønnet med en paar hver side af hovede og 1/2 times eftersidning det var Asminderup Skole den første jeg gik i saa blev imidlertid Alkestrup ny skole bygget saa fik vi ikke mere en halvt saa langt at gaa i den ny skole hos Andersen han sparede ikke paa Spanskrøret hoved ind i mellem hans Ben og saa var der ti til 14 slag til Fattighusungen var altid sikre paa 14 slag det var mig for vogte Køer hver da om Sommeren og læse de to ting padsede ikke sammen for naar jeg kom hjem om aftenen faldt jeg i Søvn saa jeg fik aldrig læst men naar det saa blev høst maatte jeg slæbe Negerne sammen og de var tunge for der var ingen Selbinder det var aflægger der blev brugt den gang men det var ikke det værste og slæbe Neger sammen men det var paa bare ben i en stubmark saa mine ben var kun et blødende saar af rifter paa stub af korn og tidsler Mor vaskede dem i koldt vand om aftenen smurte lid Vaseline paa som jeg hendte hos Dyrslægen i Alkestrup men det gjorde ikke godt naar man saa kom i seng om aftenen men naar saa høsten var forbi saa skulde vi tæske det var med lokomotiv og tærskværk uden Halmpræsser saa blev der rejst en høj Mast med en Talje i toppen og en forneden saa tog far altid halm fra i et reb med to ringe i en stor og lille saa havde jeg en Hest naar saa knippen var færdig hegtede jeg en krog i den lille ring Hesten trak saa

Halmknippen hen til stakken og op til de to mand der satte Halmstakken men tiden gik til 1916 saa fik Far tilbud fra Lerkenborg som Brolægger for hele gårdspladsen skulle lægges om samt Kostalden og vi kom til Lerkenborg og var der vel i 1 1/2 Aar for Far sad for det meste paa en Beværtning og han kom ikke paa Arbejde saa paa det grundlag maatte vi der fra men nu lidt om hvad jeg maatte lave i Høsten maatte jeg staa fra 6 Morgen til 6 Aften og trække Slibesten for der var ingen Traktor den gang men der var 28 sand Heste og 84 Pollakker og 18–20 Landbrugselever det vil sige de fik ingen løn men kun kosten og saa nogle faste Husmænd men det var et meget kedeligt job med den slibesten men jeg trak og far slibede Selbinderkniven og jeg husker ikke hvor mange Selbinder der var men jeg troer det var 15 ialt skulde vi igennem 45 Knive om dagen for om Morgenen fik de en med ud og til middag de en med hjem den skulde saa være færdig til næste morgen, men saa stod der igen 15 til os men saa tog far til Kallundborg en to tre dage om ugen saa var der ingen til og slibe paa det grundlag blev vi saa sagt op efter det jeg har skrevet om hvad vi lavede blev der jo ikke meget tid til at gaa i skole eller læse men vi kom da i Sønderstrand skole og læreren hed mørk høj og en haar Lærer han viste paa forhaan at jeg aldrig kunde min lektie saa jeg blev aldrig hørt i den andet end naar han var i daarlig humør saa var jeg syndebugken det gik ud over kunde jeg det saa ikke saa var det op til Karateteret række højre haan frem han tog Lingjalen saa skulde jeg have fem slag ud over neglene med kanten af Linjalen men jeg var hærdet saa der var ingen taarer i Øjnene men fingrene var fulstændig følseløse blev saa sendt paa plads og skulde saa skrive for han viste godt at jeg ikke kunde holde paa blyanten efter det saa var der en lejlighed til at hævne sig paa mig igen og derefter sagde han du maa blive en Timme efter de andre er gaaet saa skal jeg lære dig at skrive og vi havde en Plageaand til det var Skytten paa Lerkenborg for de viste godt at Far gik paa Krybskyttejagt og vi kom saa op paa Årby Fattighus der var en stue og et meget lille køkken der var Plads til en Doppeltseng til far og Mor 1 Bord 3 stole 1 Kommode og en gammel Sofa saa vi var paa et Tidspunkt ti Unger der laa i Halm oppe paa loftet men samtidig med at Far var Stenhugger Brøndgraver og Murer men en dygtig man men Flasken kunde han ikke lade være saa vi levede af Fattighjælp men naar han saa havde været ude og drikke et par Dag havde vi ikke engang et stykke tørt brød og vi var sultne saa skrev han paa en sedel som Ingeborg min Søster og mig maatte til sogneraadsformanden med og der stod gerne om ikke vi kunde faa 10 kr til mad men det fik vi nu aldrig for han spurgte om far havde været ude og drikke og om meget andet som vi to maatte svare

paa men resultatet blev gerne at vi fik højst 5 kr med hjem men saa naar vi kom hjem saa stod der først 1 fl Brændevin et 1/2 pund rugbrød et 1/4 pund Kaffe en Cikorie 1/2 pund sukker Margarine var Luksus nej jeg kunde gaa ud paa Aarby Mejeri og hente et stykke affaldsost det var Oste som var gaaet i stykker og saa skulde vi bare sige Far kommer ud og betaler vi fik Osten men Mejeristen fik aldrig penge men det vidste han godt og han vidste ogsaa hvordan vi 11 Unger havde saa han sagde det er godt min Dreng gaa nu hjem med dem saa var der vel nok glæde hos os Unger saa skar Mor et stykke rugbrød paa et par Tommers tyksel til hver af os og saa et hjørne af Osten og saa kan i tro der var ro saa længe vi sad ved det store Maaltid en festdag for vi havde alle prøvet ja ikke hundrede gange og gaa sulten i Seng eller kravle op paa Loftet i Halmen og grædt os i søvn af sult . . . men der skulde saa laves en gade og hugges Kantesten ved fortorvet og det gav Far tilbud paa og fik Leve-ransen saa maatte jeg i gang igen jeg huggede Kilehuller i Stenene og flækkede dem først over i to stykker og derefter i flere smaa men saa fandt vi en pæn sten som kunde egne sig til Gravsten den blev kørt op til Fattighuset Far tog det groveste af den se saa Edvard nu maa du saa se og faa den pudsede af og det kunde tage mig op til et par Maaneder og det var om Vinteren jeg havde en skærm af Halm til at læ lidt for mig ligesom Jens Vejmand og saa bankede jeg løs til det blev mørkt jeg skulde ellers have været i skole men jeg var saa vand til at maatte blive hjemme min Skolegang blev der ikke regnet med den skal være færdig til du skal konfirmeres og ud og tjene sagde far for paa det tidspunkt var jeg allerede fæstet hos en Bonde men det med stenen tog mig omtrent et halvt Aar og det var lige meget om det var frost eller sne-storm og det var en haar prøve for en dreng i den alder men far havde lavet skærmen som jeg kunde flytte med som vinden var men alligevel var mine fingre stive af kulde mine ben var sortblaa af kulde og naar jeg ikke kunde se mere og skulde slippe hamre og mejsel maatte jeg bokstavelig ryste dem ud af mine fingre for dem kunde jeg ikke rette ud men det var i sin orden det var jo bare en Fattighusdreng . . .«

[Edvard og hans mor havde gennem lang tid sparet penge sammen til tøj til Edwards konfirmation d. 9.4.1922. Moderen havde gemt pengene, men da de skulle finde dem frem, viste det sig, at faderen for længst havde taget dem, og begge bryder sammen i gråd. Men moderen skriver et brev til sogneraadsformanden og forklarer sagen, og Edvard bliver sendt afsted. Sogneraadsformanden er venlig og forstående og skriver en seddel til en forretning i Kalundborg, hvor Edvard så kan få noget tøj, og Edwards beretning fortsætter med at sogneraadsformanden siger:]

Fig. 76. Dette er Edvard Christiansens forældre. Moderen, Anna Amalie Christiansen, var datter af en vejmand i Vipperød ved Holbæk. Som 6-årig faldt hun på Vipperød station, og da der ikke blev foretaget noget

i den anledning, var hun halt resten af livet. Hun fødte 12 børn, og alle med undtagelse af een blev voksne. Hun sled og slæbte, fortæller Edvard.

»Kuverten kan du give til din Mor og saa samtidig lægger han sin haand paa min skulder ja jeg kan ikke udtrykke det i Ord hvad der røg igennem mig for at det kunde overgaa en Fattighedsdreng med bare Lopper og Lus for der var begge dele paa mig jeg vil samligne det med som hvist en Øvrighedspersom for aar tilbage have lagt haanden paa en Spedalsk for der var stort klaseforskel den gaa foreksempel naar vi havde Gymnastik med afdansningsbald i Forsamlingshuset, hvor Forældrene kom med fik jeg altid besked af gymnastiklæren at gaa om bag rækken ikke komme til buggen eller Plinten langt mere gaa paa Madrassen nej der kunde falde Lus af fra mig som saa kunde sætte sig paa de andre saa det var en rigtig Gymnastikopvisning for mig bagefter skulde vi saa danse men saa sandt som det er skrevet kunde jeg gaa fra den ene af Pigerne til den anden de sagde nej alle som een der var ingen der turde danse med Luseungen som var mit navn al den tid jeg gik i Skole. . . .«

Dette var uddrag af Edwards beretning, og dertil har han bl.a. fortalt mig, at han som vogterdreng udover de tre rundtenommer fik et par træsko om året samt tilladelse til at drikke den futmælk (skummetmælk), han ville. Den var ellers beregnet til grisene. Da han ellers ikke fik mad hele dagen, var han naturligvis sulten. Han stjal derfor æbler og kartofler, som han stegte på et lille bål på marken. Hans brødre og andre havde lignende forhold, og søstrene blev også sendt tidligt ud at tjene, de kunne altid hjælpe til i køkkenet og vaske op. Edvard gik i seks forskellige skoler i sammenlagt et til to år. Nu og da gik han og hans søskende rundt og tiggede mad, og deres tøj var altid aflagt tøj,

som bønderne kastede ved fattighuset, når de kørte forbi. De gik altid barbenet, også om vinteren, evt. i træsko. Da der ikke var penge til sæbe, havde alle utøj. Derfor foretrak børnene også at ligge i halmen på loftet, – i senge ville de elleve børn ligge for tæt og varmt, til glæde for utøjet. Var de ikke for trætte om aftenen, fangede de lus og lopper. – Faderen havde jo forskelligt arbejde, men

indimellem bandt han vidjekurve til roer. Så måtte børnene hjælpe til, og almindeligvis var det sådan, at de først skulle arbejde, før de måtte lege.

Jeg kom til at holde af Edvard gennem vores samtaler og ville meget gerne have oplevet at give ham denne bog. Men han døde i november 1977, åndsfrisk, men legemligt nedslidt.

Kvinder i fattighusmiljøet

Når man læser Danmarkshistorie, er det nødvendigt at tage luppen frem, hvis man vil vide noget om kvinderne. Ganske vist står der noget om dronninger og kongers elskerinder, men kvinder i andre samfundslag optræder – hvis de i det hele taget nævnes – kun under anonyme betegnelser som »hekse« eller »bondekonen«, eventuelt også »husmandskonen«. Deres arbejde og liv har kun været interessant set ud fra en romantiserende og pittoresk synsvinkel, og hvis man vil trænge dybere ned i deres historie, må man enten erkende at der kun findes et par nyere bøger herom, eller foretage et kæmpearbejde for her og der at finde en enkelt oplysning frem. Ofte må disse oplysninger hives ud af bisætninger fra andre sammenhænge, der i traditionel historieopfattelse betegnes som »større« eller »væsentlige«. Og det er naturligvis sværest at finde oplysninger om de kvinder, der her omtales. Der findes store kulturhistoriske værker, hvor fattige kvinder er omtalt, f.eks. »Dagligliv i Danmark«. Men det, der her har interesseret forfatterne, er kvindernes banden og utugt samt deres »forfærdelige« og »uregerlige« adfærd. Men meget afhænger af øjnene, der ser.

På trods af vanskelighederne vil jeg forsøge at give et billede af kvinder i og omkring

fattighusmiljøet. – Af oversigten over beboere i Greve Hospital fremgik det klart, at kvinderne var i overtal, og at enkerne var i flertal blandt kvinderne. I hospitalsfundatserne står der ofte, at disse bygninger er opført til enker, og ser vi på »praksis«, som afspejles i folketællinger og fattigvæsenets papirer, bekræftes også synspunktet, at hospitaler og fattighuse overvejende har været beboet af kvinder, først og fremmest enker. Og det er egentlig ikke så mærkeligt, for i den »forarmede« del af landbefolkningen var der fire enlige kvinder for hver enlig mand. Det kan illustreres med en indberetning fra præsten i Handbjerg, i 1705, til Lundenæs og Bøvling amters ekstraskatte-regnskaber:

»Husfolck og forarmede, som beboer nogle Jordhytter, og formedelst deris høje Alderdom og Svaghed ej kand fortiene deres Brød, attesteres at være disse: Søren Madsen. Encken Kirsten Povelsdatter. Encken Anne Søyberg. Maren Jacobsdatter Encke.«

Forholdstallet mellem mænd og kvinder ses også af en undersøgelse foretaget af F. Skrubbeltrang i »Husmand og Inderste« s. 181. Her opstilles følgende skema over »husmandsbefolkningen« i 76 sjællandske sogne:

	Antal	% af total	
Ægtefolk	4600		
heraf forarmede		1012 = 22 %	17 %
Enlige mænd	294		
heraf forarmede		187 = 64 %	3 %
Enlige kvinder	1031		
heraf forarmede		890 = 86 %	15 %
Total	5925	2089	100 %
			35 %

Fig. 77. Ordet enke går igen og igen, når man beskæftiger sig med hospitaler og fattighuse. De var der i tusindvis. Deres navne kan vi finde, men ingen billeder af deres ansigter. De havde samme baggrund for at komme på fattighuset, og fælles for dem var sorgen, fortvivlelsen, afmagten og fattigdommen. Dét vil jeg gerne udtrykke med denne tegning af Käthe Kollwitz, »Enken«.

De 76 sogne svarer til 1/5 af landsdelens sogne, tallene skal derfor femdobles for at repræsentere hele Sjælland (s. 182). Tallene er fra ekstraskatte-mandtalstallisterne fra 1690'erne, og Skrubbeltrang tillægger disse kilder stor troværdighed og mener, at tallene er så generelle, at forholdstallet mellem enlige mænd og kvinder også gælder for 1700-tallet. Kilderne bruger begrebet »for-armet«, hvis betydning umiddelbart er uklar, men Skrubbeltrang skriver, at det er den gruppe, som man må regne med »kun holdtes i Live gennem Fattigforsørgelse eller et af Loven mere eller mindre anerkendt Beteri.« (s. 183). D.v.s. de bofaste fattige, hvoraf nogle må have levet i fattighusene. Forklaringen på, at der var så forholdsvis mange forarmede enlige kvinder kommer senere i dette afsnit.

Når man skal fortælle om kvinder i fattighusmiljøet, er det ikke nok at berette om dem, der boede i husene. Dels levede de fleste fattige jo udenfor fattighusene, dels var der forhold, som satte kvinder i en særlig situation, så mange trængende kvinder simpelthen ikke kom under fattigvæsenet, eller i hvert fald kun kom det efter megen besvær.

Reglerne var jo sådan, at man mindst skulle have boet 3 år, efter 1839 mindst 5 år i sognet og »have ernæret sig på lovlig måde«, før man var berettiget til fattighjælp. Mange steder »fordrev« man folk ud af sognene lige før, de var berettiget til hjælp, og da børnene altid var sammen med moderen, var hun til større byrde for sognet end en enlig mand. Hun var derfor meget mere udsat med hensyn til fordrivelse og chikanerier. F.eks. fortæller pastor Begtrup følgende i sin bog om Svendborg fra 1823:

»Det drejer sig om en enke, der med sit barn slog sig ned på Thurø, hvor hun var født og havde familie. Hun lejede et værelse hos en husmand. Men thurøbønderne, som frygtede, at hun med tiden kunne blive »værdig trængende«, tvang husmanden til at sige hende op, og da hun ikke straks forsvandt, rev man

loftet ned og slog væggene ud af det værelse, hun boede i. Og videre peger præsten på det uheldige i, at det tillades så mange besvangrede fruentimmere fra landet at blive i byen, hvor de menes at være søgt hen af mange årsager: »tildeels for at søge Skjul for deres Skam, tildeels for at deres Børn kan blive fritagne for Udskrivningen, tildeels og formedelst den høiere Løn, det mageligere og fornøieligere Liv end paa Landet, vel endogsaa for det Haabs Skyld hastigere at blive givte«. Og der er arbejde nok i byen, »da de Handlende holde Ammer til deres Børn og bruge Fruentimmere til deres Handel«. Henter en sådan kvinde efter nogle års forløb også de børn til, som hun har efterladt hjemme på landet, og bliver moderen sygelig, eller andet uheld støder til, så har fattigvæsenet altså både hende og hendes børn at underholde.« (Jansen s. 16).

Den samme holdning overfor kvinder kom frem, hvis de som tilflyttere eller omvandrende, var syge, skulle føde eller var gamle. Man ønskede ikke nye almisselemmer og søgte hurtigst muligt at få dem bragt ud af sognet. Under afsnittet om børn i fattighuse er fortalt om den fødende kvinde i Nr. Tranders, der hurtigt blev kørt ind i nabosognet. Og kørte de hende videre til et andet sogn? – Fig. 34 viser en gammel kvinde på et loft. Det var ikke let at få lov at dø i fred, for ingen ville bebyrdes med besvær og udgifter til begravelsen.

Når tjenestepiger eller andre ugifte kvinder blev gravide, opstod der også vanskeligheder, for hvilken kommune var forsørgelsespligtig – opholdsstedet eller hjemstedet? Sådanne spørgsmål medførte betydelig korrespondence, da alle kommuner søgte at skubbe byrden fra sig. På den måde blev enlige mødre kastebold mellem kommunerne, og den enkelte sag kunne trække ud, ja nogle endte i Overretten (LH, s. 11 og 18). Men hvordan klarede mor og barn sig i mellemtiden? Nogle opgav ganske enkelt og følte sig tvunget til at sætte barnet i pleje det første det bedste sted, hvorefter de selv forsøgte at opretholde livet som tjenestepige eller amme.

»d. 5. julij. 1722. – Morten, et lidet barn, uægteføed af Elisabeth Mortens daatter (nu tienendis for amme hos hr. krigsraad og amtsforvalter paa Andtvorschov Urban Brun). Kom siden her til byen til Peder Hansens Gaardmands huustrue. Var stedse svag. Døde omsider gammel 2 aar og nogle dage. (Fra Sørby-magle kirkebog, OH, I, s. 113).

Man kunne selvfølgelig også tænke sig, at moderen og faderen gerne ville gifte sig, men det kunne fra 1824 ikke lade sig gøre uden fattigvæsenets tilladelse, hvis nogen af de kommende ægtefæller på noget tidspunkt havde modtaget fattighjælp og endnu ikke havde betalt den tilbage, (hvilket var umuligt for de fleste). Og hvis hans kommune nægtede ægteskabet, blev det heller ikke til noget, (OVK s. 32). Fra lovgivernes side var det netop hensigten at forhindre, at flere

fattige familier blev stiftet. Derfor sagde kommunerne nej, og resultatet blev flere enlige mødre, flere plejebørn og flere fødsler i dølgsmål med efterfølgende ombringelse af barnet. For hvad er baggrunden for et notat som dette i fattigkommissionens protokol i Tveds i Thy i 1779:

»D. 1ste January blev begravet eet fremmed Nye fød Pige-Barn, som d. 27de Xbris (Decbr.) forhen under Guds Tienestens Forretning i Tveds Kirke blev funden død paa Kirke-Gaarden, ilde medhandlet, begge beene og dend Høyer Arm knuset, beskadiget af Stien paa Hovedet. Morderen eller Morderinden har icke været at opdage.« (ACS, s. 181).

Hvilke muligheder havde en gravid tjenestepige eller en ugift kvinde? – I sin bog »Her kommer fra Dybet« citerer Jørgen Sørensen

Fig. 78. Niels Pedersen, Ø. Brønderslev, fortæller til Dansk Folkemindesamling følgende: »Jeg mindes i min barndom (omkr. 1880) den unge Pige Kristine Mærkmose, der var en sjælden dygtig Pige, Kjæreste med Gaardmandssøn, men blev frugtsommelig. Parret var

måske blevet gift, havde Sladderer ikke været, men den blev saa giftig at Karlen slog op. For at redde Æren, fødte Pigen i Dølgsmål og dræbte Barnet. Pigen endte i Tugthuset.« – Maleriet er »Barnemordersken« fra 1884 af Erik Henningsen.

s. 57 ff. en højesteretsdom over tjenestepigen Ane Margrethe Nielsen, der i 1833 havde ombragt sit barn. Hun fik to års forbedringshus og skulle betale sagens omkostninger. I samme bog er aftrykt et meget fint og indlevet afsnit om en fødsel i dølgsmål med efterfølgende ombringelse af barnet. Denne tjenestepige hed også Ane, og hun føres også bort til straf. Hun kom fra fattighusmiljøet, og hendes mor havde også været enlig. Afsnittet er fra Christian Bundgårds roman »Proletarer«.

Der var dødsstraf – sidste gang håndhævet i 1861 (BGN) – eller tugthus for at ombringe sit barn. Og skammen og foragten syntes ingen grænser at kende. Alligevel så mange kvinder ingen anden udvej.

I Georg Hansens undersøgelse over sædeligheden på landet i 1700-tallet ses, at mødre til børn født udenfor ægteskabet især var tjenestepiger, og at de kom fra daglejer-, inderster- og husmandsfamilier (s. 221). Det gik som idag, hvor de »truede« familier og sociale tabere findes i bestemte samfundslag. Det var gamle husmands-, daglejer- eller indersteægtepar eller enker fra disse grupper, der endte i fattighusene sammen med ugifte kvinder og enlige mødre. Dette er vist i de »livsrytmer«, der er opstillet under undersøgelsesideer bagest i bogen. Og det kan yderligere illustreres ved følgende beretninger. – Omkring 1890 var Herning endnu en lille flække, og i byens fattiggård boede gamle Galop-Johanne med sin datter Stine.

»Stine havde i sine unge aar tjent paa store gaarde, mest herregaarden »Herningsholm«, og naar hun skulle føde et barn til verden, hvad jævnligen hændte, kom hun paa fattiggården. Stine var et stakkels menneske, der ved arv og sine omgivelser var dømt til at gaa til bunds. Køn var hun ikke med sine skelende øjne og tykke svulmende læber, men hun var ikke uden charme og godhed. Hun havde mandstække og sank dybere og dybere ned i drik og usædelighed.« (DF, nr. 2494).

»Vi havde (ca. 1860) i Grinderslevkloster Sogn – især paa grund af de fem Herregaarde – et grueligt fattig-

væsen. I et lille, rædsomt Fattighus boede der 4 Familier, hver med en masse Børn, Mændene var i høj grad fordrukne. – Naar Børnene kunne gøre lidt Nytte, kom de til Herregaarden, og Livet mellem Tjenestefolkene der var rædsomt. Naar en Pige fra Fattighuset saa var blevet en 18–19 Aar, kom hun gerne hjem som frugtsommelig, og saadan blev Røden altid Større og større.« (Hans Degen: En gammel Præst fortæller. 1953. s. 116 f.).

Men meget ofte står der blot i litteraturen, »hun kom på gale veje«, og så endte hun på fattighuset. Eller der står, hun havde som enke eller ugift svært ved at klare sig og kom derfor på fattighuset. Men havde kvinder da særlige problemer? På mit spørgsmål herom, svarede F. Skrubbeltrang, der i særlig grad har undersøgt forholdene blandt husmænd og inderster (jordløse), at der var naturlige forklaringer herpå. For det første kunne en enke i et fæste- eller lejehus simpelthen ikke alene klare forpligtelserne, som godsejeren havde udformet dem i fæstebrevet. Der krævedes både en mand og en kvinde for at klare pligtarbejdet, og hendes udsigter til et nyt ægteskab var minimale. Derfor havde godsejeren ret til at sætte enken ud af huset. For det andet var den løn, kvinder fik, ca. halv så stor som mænds. Så dét enlige kvinder kunne tjene ved at spinde, væve, strikke, sy samt ved markarbejde, gav en yderst ringe fortjeneste. Dertil kom, at kvinder – på grund af børn – havde meget svært ved at få tid til at tjene blot lidt. Også derfor levede soldaterhustruene oftest omkring sultegrænsen. Disse forhold var baggrunden for de mange kvinder i fattighusene.

Var de enlige mødre først kommet på fattighuset overvågede kommunen nøje, at der ikke kom flere »horeunger« til verden. Og skete det, som for Abelone fra Greve, kan man på bagsiden af denne bog læse om den straf, der var en del af følgerne. Yderligere belyser dette citat forholdene i Søllested fattighus på Lolland i 1843:

»Sogneforstanderne anså det for deres pligt at vogte over fattighus-beboernes dyd. Da der gik rygter om,

at Dorthe Andreasdatter – der allerede havde fire uægte børn – var begyndt at leve et »forargeligt samliv« med tømmersvenden Vilhelm, gik sogneforstanderne i aktion. En aften trængte to af dem ind i værelset, mens to andre var posteret udenfor ved vinduet. Det gav gevinst. Vilhelm sad skjult under et lagen i hjørnet bag døren, men det var for sent. En passende tid efter kom barn nr. fem til verden. Der var sket, hvad sogneforstanderskabet frygtede: »at dette Fruentimmer der skønt ung og arbejdsfør ernæres med sine fire uægte Børn i Fattighuset skulle med sin løssagtighed paabyrde sognet større Udgifter . . .« (uddrag fra herredsprotokollen, AS, s. 150).

Som afslutning på dette afsnit skal omtales episoden i Jeppe Aakjærs »Vredens Børn«, hvor der direkte handles med fattiglemmet Ann Mari Kjersgaard. Hendes hjemstedskommune betalte nemlig en sølle fyr fra nabokommunen til at gifte sig med Ann Mari, så hun og hendes fem uægte børn flyttede over på fattighuset i nabokommunen. Da flyttelæsset var kørt med Ann Mari og hendes børn, gned sognerådsmedlemmerne sig i hænderne over alle de penge, de nu sparede og gik hjem og fik sig en glad aften med punch.

Hvordan levede fattighusenes beboere?

Husenes tilstand og indretning

»De Forordninger, som Indenrigsministeriets Cirkulære af 3. Decbr. 1856 stillede [om forbedringer], naar nye Fattighuse skulde opføres, vare maaske for store, især da derved bevirkedes, at man saa længe som mulig unddrog sig for at kassere yderst slette og forfaldne Fattighuse. I Cirkulæret af 9. Fbr. 1869 har Indenrigsministeriet derfor nedsat Fordringerne til de egentlige Fattighuse.«

Sådan skriver V. Falbe-Hansen og W. Scharling i deres »Danmarks Statistik« i 1881 (s. 103 f.), og at tilstandene var meget dårlige, er allerede berørt i afsnittet »Museet og fattighuset«. Her citeredes læge J. Bentsens undersøgelse fra 1865, hvor han på grundlag af distriktslægers og præsters indberetninger giver detaljerede oplysninger. Bentsen skriver, at mange huse lå meget fugtigt, hvilket betød, at bindingsværket hurtigere forfaldt, at lergulvene blev fugtigere og luften indendørs klam og kølig. Dertil kom den meget lave loftshøjde, i 90 % af husene var den mellem 1,55 og 2,00 m. Dette kombineret med små, overfyldte rum uden ventilation har givet meget lidt og samtidig dårlig luft pr. person. Om de enkelte fattighuse skriver Bentsen bl.a.:

»Nordsjælland, 159 Fattighuse. Fattighusene paa Samsø skildres navnlig som i høieste Grad usle. Enkelte Steder findes ingen Ovne. Næsten overalt utætte, elendige Rønner. Fattighusene i Vindinge, Kirke Hvalsø, Skamstrup, Kundby og i Ørby paa Samsø udmærker sig navnlig ved Fugtighed Det hedder vel almindeligt, at Væggene kalkes eengang om Aaret. Men dette er rigtignok langtfra tilfældet overalt. Saaledes skeer det ikke i Bløvsrød Fattighus. I Birkerød Fattighus ere Væggene sorte, laadne og fugtige. I Udesundby var Kalken neppe synlig for Smuds og Skimmel, og i Skamstrup Fattighus blev der hvidtet for 4 Aar siden.

Sydsjælland, 134 Fattighuse. Som særlig fugtig anføres Fattighuset i Taarnmark Sogn (tillige uden Vandforsyning) og Haarbølle Fattighus, Phanefjord Sogn på Møen. Det sidste ligger saa fugtigt og leeret, at ved stærkt Regnveir og pludseligt Tøbrud gaar Vandet ind i Stuerne. Om Damsholte Fattighus bemærkes det, at det ligger meget lavt, har ingen Grundsteen, ingen Brolægning. Stor Ureenlighed hersker blandt beboerne. Paa Aarø-Glumsø Fattighus er Straataget saa utæt, at Regnen løber ned ad Muren.

Fyen, 169 Fattighuse. I Dræby, Kjølstrup og Rynkeby Fattighuse (Kjerteminde District) findes foruden Voxne 22 Børn anbragte i fugtige slet indrettede Fattighuse med under 100 Kubikfod Luft til hver. Lige saa ringe Luftmængde haves i Smidstrup, Guldbjerg Sogn, og Mand, Kone og 8 Børn ere anbragte i een Stue. I et Fattighus i Orte Sogn finder en lignende Sammenstuvning Sted. – I Hammerslev (Bogense District) findes et i høi Grad uslett og forfaldent Fattighus, »en sand Skandale for den velhavende Commune«. – Til Modsætning har Fyen ogsaa et betydeligt Antal gode Fattighuse.

Aalborg-Hjørring, 110 Fattighuse. Om Fattighuset i Steenvorde yttres, at Huset er en faldefærdig Hytte, der holdes opreist ved 3 à 4 Støtter, Gulvene af Leer, i hvilket der er Huller af 6 Tommers Dybde, – Om Fræer Fattighus bemærkes, at Bygningen er ringe, Ureenlighed allevegne. Om Flade Fattighus yttres, at Bygningerne ere meget forfaldne udvendig og indvendig, det regner ned i de fleste Stuer. Skagen Fattighus skildres saaledes: »Lys og Luft, disse to Hovedbetingelser for at føre et sundt Liv ere næsten udelukkede fra de slette og høist ureenlige Værelser, der ikke have været kalkede i omtrent 4 Aar. Ingen Grundsteen ved Bygningen, langt mindre Fortoug. Alt Spildevand, Urin og andet Mere kastes lige udenfor Døren og trækker strax ind under de usle Gulve af hvis Brædder der mangle store Stykker. Skagen Fattighus er meget gammelt, det er i det hele en Skandale for Byen og fuldkommen faldefærdigt.« Om Serridslev Fattighus siges: »Dette Fattighus Uselighed overgaar al Beskrivelse«. En stor deel andre Fattighuse, som det vilde blive for vidtløftigt at om-

tale, karakteriseres paa en lignende Maade.

Veile-Skanderborg, 142 Fattighuse. [ikke mange steder siges noget positivt, derfor skal denne sætning med:] Fattighusene i Hammel og Sønder Omme roses som rummelige og solide Bygninger.

Ribe Amt, 57 Fattighuse. Ribe Amts Fattighuse have en deel heldige sanitære Betingelser fremfor det øvrige Land.

Ringkøbing, 86 Fattighuse. Ringkøbing Amt har iøvrigt flere overordentlig slette Fattighuse. Iblndt disse skildres naunlig det i Houen som i høi Grad usselt. »Sengen i et af Værelserne er af Muur, umiddelbart paa Gulvet i en Krog af Stuen, Vinduerne tilspigrede, og Leergulvet saa vaadt, at det ikkun kan gaaes derpaa ved Hjælp af paaagte Brædder.« (s. 6 ff., se også OVK s. 35 f.).

Dette er blot et udpluk af de mange beskrivelser, og som citeret undervejs peger Bentsen også på udmærkede fattighuse, de er blot yderst få. Endvidere nævner Bentsen s. 10,

Fig. 79. Men ikke blot tidligere var de sanitære forhold i fattighusene dårlige. I Veddelev lige nord for Roskilde ligger stadig dette fattighus. Det har været beboet indtil marts 1977 af en mor og hendes to voksne sønner. Huset var også før marts 77 i dårlig stand. Det var opvarmet med petroleum, havde ikke toilet eller bad,

at såvel læger som præster i deres indberetninger skriver, at de dårlige boligforhold ikke er noget, der alene gælder for fattighusene. De fattige udenfor fattighusene lever ligeså dårligt, »undertiden endog slettere.« (se også HJ s. 241 ff.).

Bentsen berører yderligere spørgsmålet om sammenhængen mellem sygdom, dårlige boligforhold og sociale vilkår. Det er meget spændende at læse hans tanker og undersøgelse af, hvilke sygdomme fattiglemmerne fik, og hvad de døde af. Overvejelserne kan helt sidestilles med vore dages diskussioner om sammenhængen mellem sygdom og samfund, og spørgsmålet om man hellere skal forebygge fremfor at helbrede. Om at prioritere forbedrede sociale forhold fremfor at bygge flere hospitaler.

men derimod lokum i udhuset yderst t.v. Huset er et eksempel på, at nogle af fattighusene helt op til idag af kommunerne har været brugt som en slags husvildebolig. – Beboerne i dette hus betegnedes endnu i 1950'erne som »udsjud«. Fot. april 1977.

Indbo og rumfordeling

Der findes mere eller mindre klare beskrivelser af ruminddeling i fattighuse, men der er ingen egentlige tegninger over den oprindelige fordeling af rummene. Generelt kan man sige, at husene har bestået af nogle stuer, forstuer og en eller flere skorstene med åbne ildsteder. Her er en karakteristisk beskrivelse fra litteraturen:

»Aistrup Fattighus var en lille uanselig Bygning, ca. 30 Alen lang og 10 Alen bred, overordentlig tarvelig indrettet, med lerklinede Skillevægge og stampede Lergulve. Huset, der var en tro Kopi af flere af Egnens øvrige Fattighuse, havde 5 a 6 Lejligheder, fortrinsvis beregnet til enligstillede Personer, og var saaledes indrettede, at 2 Lejligheder var fælles om samme aabne Skorsten, der næsten uafbrudt førte Regnvand og Sod ned på de murede Ildsteder og gjorde det tit umuligt at tilberede Mad. – Men trods de daarlige Boligforhold var Husets Lejligheder altid fuld besat.« (PC s. 136).

Med hensyn til selve indboet fremgår det af beretninger, dødsbooptegnelser og andre arkivalier, at beboerne har haft ingen eller meget få møbler. Ofte måtte nogle af deres ting

f.eks. kister stå på loftet på grund af pladsmangel. Om to fattighuse på Falster fortæller R. N. Nielsen i 1969 til Nationalmuseet:

»I Soesmarke Fattighus boede i 1872 14 Lemmer, og i Majbølle noget lignende, saa de har kun haft hver en beskeden Plads. I Majbølle maatte man somme Tider ved en Kridtstreg dele en Stue i to Dele, saa der kunne bo to Familier i denne. Spisekammeret var maaske det rummeligste Rum i Huset – ikke just for Madens Skyld, men det c. 3 Alen lange Bord benyttedes hver Gang et Dødsfald var sket i den Ende af Huset, det hørte til, og paa dette lagdes Liget, de Dage, det varede inden Kisten var lavet . . . (NEU nr. 28.491).

Og videre om Søllested fattighus på Lolland:

»I det nye hus blev der installeret elleve familier (ialt 25 personer), men to familier måtte normalt dele samme værelse.« (AS s. 150). Af dette fremgår, at der højst har været plads til seng, bord, eventuelt stole eller kasser til at sidde på, således som Edvard Christiansen fortæller. Eller man har stået op og spist. – Det enkle møblement går igen i Edwards beskrivelse, i dødsbooptegnelser, og i beretninger.

Maden

Fattighjælpen blev givet enten i naturalier eller i penge, og der er i løbet af 1800-tallet en stigende tendens til at udbetale penge, hvilket nok hænger sammen med den begyndende industrialisering og overgangen til en ren pengeøkonomi. Men stadig i 1870'erne gives både naturalier og penge, som f.eks. til en 83-årig enke i Tømmerup kommune. Hun fik i 1878 årligt: 36 brød à 10½ pund, 12 lispund gryn og mel, ½ favn brænde, 1 læs tørv samt 24 kr. kontant. (HJ kat. s. 10). – Harald Jørgensen gennemgår i sin bog, hvilke naturalier, der blev uddelt. Det var især rug og byg, og ellers hvad man havde:

flæsk, gryn, ost og smør (s. 236 ff.). Mængden varierer, og det kan også diskuteres, hvor meget der skulle til for at overleve. Erik Pontoppidan anslår i »Oeconomisk Balance« omkring 1750, at man kunne klare sig med 3 tønder korn om året (LFK s. 36), og det tilslutter Peter Riismøller sig (s. 79). Men det afgørende var, at der ikke blev givet de fattige mere end højst nødvendigt, så lemmerne levede på et eksistensminimum og måtte ofte sulte. Fra Stenløse fattighus berettes således:

»Fattighuset laa jo ude ve' Morti Skovs. Dæ vå jo 3-4 Sæt der, de ha' e hver der Stou, å saa gik de rundt me' der' Spånj å fik et å ån't. Dæ vå en de kaldt' den lan'e

Fig. 80. Brændsel til madlavning og opvarmning skulle ifølge loven tildeles de fattige, men praksis fulgte ikke altid lovens ord. Dog kunne den gamle ret til at sanke brænde i skoven hjælpe lidt, hvis man ikke var for gammel og svag. – Billedet fra Dyrehaven nord for

København, er taget i begyndelsen af dette århundrede. De 4 ældre kvinder har samlet optændingsbrænde. – Ellers var man i fattighusene ikke forvænt med varme, som bl.a. Edvard Christiansen fortæller. Og frost i tæerne, det var bare noget man havde.

Garder, han gik rundt me' sin Bøtte til han fik den fuld af Mælk.« (Ane Christoffersen til Dansk Folke-mindesamling, nr. 873).

Hjælpen slog ikke til, det er helt klart, for talløse er oplysningerne om fattigfolk, der tigger. Endnu i vort århundrede stod det sløjt til, som bl.a. Edvard har berettet om.

Om kosten i byernes fattighuse fortæller f.eks. reglement for Svendborg Fattighus, fig. 4, og andre sådanne reglementer. Peter Riismøller gengiver også opskriften på den særlige »sparesuppe«, den Rumfordske suppe, der var oversat fra det engelske fattigvæsens spisereglementer (PR s. 66). På lan-

det var det hele ikke så organiseret, der sørgede hver for sit, og den almindelige spise har vel været brød, grød, kål og vælling. Skrubbeltrang nævner, at man i 1700-tallet spiste brødskorper, kogt i vand med lidt sirup, og kål kogt i vand uden sul (s. 258). I 1890'erne fik man i Aistrup fattighus i Randers amt: »Bart Grovbrød til sort Kaffe og som Middagsmad Grønkaalssuppe kogt paa et Par Kartofler og en »Klat«Salt i Gryden, det var den daglige Kost Aar ud og Aar ind.« (PC s. 138). Om husmandskost fortæller Jens Engberg i sin bog:

»En husmand, der har skildret sin barndom så sent som i 1870'erne, har fortalt, at kosten var knap, og at middagsmaden oftest bestod af enten rugbrød med sirup, rugbrød med amerikansk svinefedt eller kartofler med vandsovs, d.v.s. med kartoffelvandet, løg og salt. Om sommeren levede man bedre, i bærtiden levede man godt, men vinteren og foråret var strenge at komme igennem. Manden, der fortalte dette, havde en lillebror, der døde af underernæring, efter fortællerens egen mening simpelthen fordi de andre børn spiste maden fra ham. Sådant noget kan være sandt eller løgn, man kan tro på det eller lade være og ikke stille meget andet op, for ingen har foretaget undersøgelser over husmænds og landarbejderes kostplaner.« (s. 24).

Dette kan suppleres med oplysninger i af-

snittet om fattiggårde og med Edvard Christiansen, der fortalte om affaldsost og rugbrød samt om at gå sulten i seng. Endelig skriver Peter Riismøller følgende fra sin barndom i Himmerland omkring 1900:

»Det banker på døren, og da mor lukker op, står Christiane udenfor og siger med forknyt stemme: Jeg har slet ikke noget at give de bette til morgen. De bette var vore legekammerater, og Christiane var såvist ikke nogen betler, men en pilmager slider, som idag var overmandet af de smalle måneders mangel og havde set sin flittige mand gå på arbejde uden davre. Hun drog trøstet af gårde med brød, smør og mælk, og jeg var stolt på familiens vegne, indtil min søster hviskede: Jamen, hvad så i morgen?«

Fig. 81. »Riv i marken let, det er gammel ret, fuglen og den fattige skal også være mæt«. Disse optimistiske ord blev skrevet i 1868, og bag dem ligger sandsynligvis den gamle ret for fattige til at samle aks på marken efter høst. Men det er vel nok overdrevet at hævde, at man ligefrem blev mæt heraf. – P. Raadsig har i 1864 malet

»Aksamlerne på Præstegårdsmarken«, og selvom billedet er lidt sødladent og romantiseret, illustrerer det udmærket den gamle høstsangs ord. – Endnu i 1927 dokumenteres det på billeder i Dansk Folkemindesamling, at fattige samlede aks efter høst.

Fig. 82. I 1859 malede Fr. Vermehren dette billede. Marianne Zenius fortæller i sin bog »Genremaleri og virkelighed«, at Vermehren malede det på stedet efter indgående studier. Hun har endvidere fundet frem til, at det skete i et lille hus i landsbyen Vinstrup syd for Sorø, samt at kvinden er Margrethe Olsdatter, 71 år, almisselem og enke. En sammenligning med andet billedmateriale samt oplysningerne i skriftlige kilder viser, at Margrethes tøj er typisk for kvinder i husmands- og daglejer gruppen.

Tøjet

Hvordan gik de klædt? Havde de mere end de såkaldte gangklæder, altså hvad de gik og stod i? – Det kan de registreringer, som fattigkommissionen foretog, inden en fattig blev anerkendt som trængende, fortælle noget om. Det samme gælder dødsbo- og auktionsfortegnelserne. Nogle af disse er allerede citeret under afsnittene om Greve Hospital og Riis Fattiggård, og hvis dertil føjes billedmaterialet og anden litteratur, er det almindelige indtryk, at fattighusets beboere kun havde det, de gik og stod i. For kvinder var det: særk, skørt, trøje, forklæde, hue, tørklæde, strømper og træsko. For mænd: trøje, skjorte, bukser, strømper, træsko, og kasket eller hat, eventuel vest. Selvfølgelig var der variationer, men generelt ændredes fattiges påklædning ikke over

flere århundreder. Sammenlign f.eks. fig. 81 af en fattig kvinde fra midten af 1800-tallet og tiggerkvinden fig. 107 fra 1700-tallet med Mette Østergård fig. 7. Der er ikke stor forskel på tøjet.

Som vi har set, stod der i fattigvæsenets og præstens papirer ved dødsfald ofte, at den afdøde intet efterlod sig af værdi, eller kun efterlod sig »Pjalter og Ralter«. F.eks. meddeler fattigkommissionens protokol fra Øsløs i Thy følgende under året 1813:

»Endvidere er ved Døden afgaaet Almisselem Christen Granum d. 19. Augustii. Hans Efterladenskaber vare ringe og bestod i nogle Gangklæder. Disse blev efter Commissionens Samtykke bortgivne til den fattige Thomas Eliassen, som næsten var nøgen og gik omkring i Sognene at underholdes og at forrette Føden, hvad han kunde. . . .« (Historisk Arbob for Thisted Amt, 1919, s. 84).

*Kludesamler Peder Povlsen
Sommer 1927.*

Fig. 83. Mændenes tøj ændredes heller ikke meget i disse samfundslag. Sammenlign kludesamler Peder Povlsen på billedet (fot. 1927) med Vermehrens fåre-

hyrde fra 1854, fig. 103 (se under undervisningsideer). Jakken er »moderniseret« og skoene er af nyere dato. – Hunden er en god og billig trækraft for folk i små kår.

Vandforsyning og hygiejne

Når distriktslægerne i 1860'erne skrev, at fattighusene var meget snavsede og urene, så har husene, set i forhold til vore dages opfattelse af renlighed, været ufatteligt svinske. Sammenlignet med datidens forhold, hvor kendskabet til hygiejne ikke var særligt udbredt, har fattighusene dog ikke været værre end mange husmands- og daglejerboliger, ja, endog nogle gårde. At vaske sig var ikke en daglig forteelse. Det er derfor ligetil, at der var urent, og at folk havde utøj, når man tager fattighusenes tilstand, opvarmingsmuligheder og vandforsyning i betragtning.

Om vandforsyningen fortæller Bentsen bl.a.:

Det nordsjællandske område:

»Vandforsyningen er paa 35 Steder angivet at være slet. Heriblandt udmærke sig Fattighuset i Rungsted Alle ved Hørsholm, der faar sit Drikkevand fra et Mosehul. Fattighuset i Bloustrød, der forsynes fra en »leret Muddergrøft«. Til Birkerød Fattighus maa Vandet hentes langt borte, fra Birkerød Sø, og betales af de Gamle, som ei selv kunne gaee. Ved Udesundby Fattighus er Brønden omgivet af Mødding og Svinestie. Ved Gladsaxe Fattighus ingen Brønd, slet Vandforsyning. Ved Reerslev Fattighus er ingen Brønd, Vandmangel i Byen. Kommunehuset i Uggerløse-Nyrup maa forsynes fra en Mergelgrav, og

Meerløse Fattighus ved Holbæk ligeledes fra Marken, da ingen Brønd findes i viid Omkreds.«

Ålborg-Hjørring området:

»I Visborg (bygget 1856) ingen Vandforsyning, ingen Brolægning omkring Huset. I Terndrup modtager Brønden Afløbet fra Huset.

Vejle-Skanderborg området:

»I hele Bræstrup District er Vandforsyningen næsten overalt slet: for Størstedelen af Fattighusene hentes Vandet fra Mosehuller, Mergelgrave, urene Kjær og deslige.«

Man kan ikke uden videre sammenligne disse tilstande med forholdene idag, f.eks. var det ikke almindeligt at drikke vand. Og i forbindelse med madlavning blev vandet kogt. Dette forudsatte naturligvis, at man havde brændsel.

Den dårlige vandforsyning hæmmede imidlertid kampen mod utøj. Af Anna Petersens beretning fremgik det, at denne kamp var sej og endeløs, og fra Edvard Christiansen ved vi, hvordan der i tilgift fulgte foragt og øgenavne som »Luseunge«. Midlerne mod lopper og lus var vand, sæbe, »luseforskrækkeren« (kammen) og »håndmetoden« samt fra slutningen af 1800-tallet petroleum. I Jeppe Aakjærs »Vredens Børn« fortælles, hvordan den 11-årige Per fra fattighuset afluses inden han skal ud at tjene:

»Endnu før Per var kommen i Tøjet, fremtog Ann' Mari' et lille Fyrfad, som hun fyldte med Gløder og stillede hen paa Skorstensgruen. Per skjævede mørkt til disse Forberedelser. »Kom saa herhen, min Dreng, saadan te en kan faa Hovedet set efter,« sa' Ann' Mari'. Med den største Overvindelse lagde Per sit blonde Hoved i Moderens prøvede Hænder.

Den sorte Kæmkam slæbte som en Trawl hen ad Hovedbunden. Enhver zoologisk Antydning blev kritisk eftergaaet og naadesløst overgivet til Flammedøden paa Fyrfadet. Pers Mund drev sig ud og ind efter Kammens Nykkebugter. Det syntes ham en Evighed, før Moderen fik glattet de filtrede Mareløkker. Hans Taarer piblede ud mellem Ann' Mari's Fingre. »Tho piber da vel ikke over at faa Hovedet gjort rent! Du'vl da'vl komm' som et ordentligt Mennesk' i din Tjenes't, skuld' a tro!« (s. 33 f.).

Det fremgår af indberetningerne til Indenrigsministeriet, at husene var meget uhum-ske. Lokum fandtes kun ved ca. 1/6 af fattighusene, men der står intet om karakteren af eller tilstanden i disse aftrædelsesrum, eller om hvor mange personer, der var om hvert. I Riis Fattiggård var der tre lokummer til 25–30 mennesker. I rimeligt vejr har man brugt naturen som aftrædelsessted, eller man har, som det antydes, anvendt hullerne i lergulvene. Måske har man også samlet urinen i gamle gryder og kastet den udenfor døren, som det er refereret fra Skagen fattighus. Bentsen skriver endvidere, at de eksisterende lokummer ofte ikke benyttes, da almuen som helhed ikke er vandt til sådanne indretninger. Samtidig påpeger han, at gamle fattige, især kvinder, ofte stærkt har beklaget sig til ham over manglen på lokummer, og han konkluderer, at der bør være lokummer ved fattighusene for »Ved deres Tilstedeværelse vilde, med behørig Control, endeel modbydeligt Svineri modvirkes.« (s. 7).

Specielt for børnenes vedkommende har det været således, at 1–3 års børn gik i en slags kjole uden ble og bukser. De har derfor gået og tisset og klattet lidt her og der. Endvidere beretter Evald Tang Kristensen, at han i slutningen af 1800-tallet har hørt om og set det såkaldte »nødvendige hul«. Det var et hul i hjørnet af stuen ca. 30 cm dybt, hvor småbørn skulle forrette deres nødtørf. De kunne også anvende askegruben ved siden af ildstedet, skriver han. – Man må yderligere forestille sig, at forskelligt affald har ligget både ude og inde, og hele denne atmosfære af urenlighed og forfald har sikkert fremmet afmagtsfølelsen og håbløsheden.

Dertil kom for kvinder særlige forhold som menstruation og eventuel underlivsbetændelse. Selvom mange kvinder, på grund af graviditeter, i lange perioder måske ikke har haft menstruation, har det alligevel

været en realitet for mange andre. Og det samme gælder underlivsbetændelse i den stadige træk i husene, på grund af snavset, – og i en påklædning uden underbukser. Men vi ved uhyre lidt herom. Westenholtz skriver i sin bog fra 1772 i en bisætning, at kvinderne bør være mere renlige med deres menses (s. 179). Ingen steder omtales nogen form for hygiejnebind, eventuelt hentydes til klude i de højere samfundslag, og da det først i slutningen af 1800-tallet blev mere udbredt blandt almuens kvinder at gå med underbukser, er det sandsynligt, at man ikke har haft nogen form for menstruationsbind. Det understøttes af en oplysning om, at kvinder havde en særlig »skyllesærk« af sketfals- eller blårlærred. Den blev kun anvendt ved menstruation, og blev derefter skyllet. Det er dog usandsynligt, at fattige kvinder skulle have haft en sådan ekstra særk. Endvidere er det fortalt mig, at det fra slutningen af 1800-tallet blev et problem for kvinderne, at man fik trægulve, for så måtte de medbringe en lille klud til at tørre op efter sig. Det var ikke nødvendigt på lergulvene, og i fattighusene har meget forskelligt således blandet sig på lergulvene.

Sygdom og skrantethed var hyppige gæster i fattighusene, og børnene blev let »skabede«; som Westenholtz skriver, så var sårede hoveder, lus, fnat, skurv og andre sådanne sygdomme almindelige hos fattige børn. (s. 179). Og Hans Jørgen Madsen fortæller om sin lillebroder, der døde i et fattighus på Falster i 1920'erne:

»Min lillebror på 4 År døde af Spolorm. Det havde vi andre også, men vi var ikke så hårdt angrebne som ham. Han skreg i 3 dage. ormene gik op i Lungerne og så var det Slut. det er den største Sorg jeg nogensinde har haft. Doktoren vi havde hed Hartvig Møller fra Horbelev. han kom og kiggede en gang imellem hvorfor ved jeg ikke han gjorde i hvert fald ingenting, og så får man jo mistanke om at det hele bare var lige meget med os der boede i Fattighuset.«

Det er let at fastslå en snæver sammenhæng mellem dårlige sociale forhold og sygdom samt vantrivsel, når det sker ud fra et historisk materiale. Men selvom lignende forhold kan dokumenteres idag, er det ikke alle læger og andre ansvarlige, der vil anerkende sammenhængen som en realitet også i vort nutidige samfund.

Hvordan med kærligheden? /

Begrebet »privatliv« har ikke eksisteret altid. I vores del af verden bliver det først et udbredt fænomen i forbindelse med industrialiseringen og dermed overgangen fra storfamilie med tyende og bedsteforældre til kernefamilien. Indenfor samfundsgrupperne er der desuden forskel på muligheden for at udvikle et privatliv. Boligens størrelse, og antal beboere pr. m² samt økonomi og tradition spiller ind. Men uanset om man er rig eller fattig, har og havde man behov for et følelsesliv.

I fattiggårdene var livet helt reguleret af strenge ordensregler, og mulighederne for privatliv yderst begrænsede. I fattighusene havde kun nogle af de senest opførte egentlige reglementer, f.eks. Ballerup, opført i 1852. I reglerne stod, hvornår lemmerne skulle stå op og gå i seng, og hvad de skulle foretage sig dagen igennem. De måtte ikke drikke, skændes eller slås, og de skulle vise høflighed og lydighed overfor opsynsmanden. Der skulle sørges for, at de hørte Guds ord, og opsynsmanden skulle bestemme,

hvor meget brænde lemmerne måtte få pr. dag, også af det brænde de selv havde samlet i skoven. Der var straffe for overtrædelse af reglerne (Rymose). – I de fleste af fattighusene var der imidlertid ikke sådanne nedskrevne regler. Men antallet af beboere i hvert rum har i sig selv sat snævre grænser for det enkelte individs udfoldelse. Det gælder især beboerens følelses- og kærlighedsliv.

På fattiggårdene blev gifte par, med undtagelse af enkelte ældre ægtepar, skilt og måtte ikke have samkvem med hinanden. Der var straf for overtrædelse af reglen. – I fattighusene var der kun i de færreste tilfælde opsynsfolk til at overvåge beboerne, og her levede familierne sammen. I fattigloven af 1891 står imidlertid: »Ægtefolk, som indsættes til forsørgelse i fattighus, fattiggård eller arbejdsanstalt, må, forudsat de fører et hæderligt liv, i reglen ikke skilles ad og da kun for kortere tid.« (OVK s. 42). Det kan altså ikke udelukkes, at nogle ægtefolk er blevet skilt. Det kunne ske i fattighuse og hospitaler med rene mands- og kvindestuer.

Dét at sove mange sammen på lidt plads var ikke noget usædvanligt. Hele bondefamilien og deres tjenestepiger sov i 17–1800-tallet sammen i stuens alkover. Og i fattighusene boede ofte flere familier i samme rum, eller en familie boede sammen med et gammelt ægtepar eller et par enker. Forældrenes seksualliv har således ikke kunnet skjules for andre voksne eller for børnene. Jeg har fået en beretning om et barns oplevelser heraf omkring 1910. Den lyder således: »Familien på 5 medlemmer sov sammen i stuen, og det var forfærdeligt, for af lydene at dømme troede jeg, at min far gjorde min mor fortræd. Min far var ikke rar, og da sexualitet var tabu at tale om, led jeg mange kvaler.« Dette kunne børn tidligere opleve i næsten alle samfundslag, ja idag kan det stadig opleves i små lejligheder. Det fortæller noget om børn følelsesliv, og

om hvad tabu omkring kønslivet kan føre med sig.

Tidligere var der imidlertid den store forskel for de voksne, at bonden og bondekønsens samliv var naturligt og »legalt«, og det skulle gerne resultere i børn, der senere kunne blive *deres* arbejdskraft og endelig kunne sørge for *dem* i alderdommen. Men i den udstrækning, hvor en enlig mor eller en ugift kvinde i fattighuset tillod sig et kærlighedsliv, var det »forargeligt«, og det blev stemplet som utugt. Fattigkommission og senere sogneråd anså det endvidere for deres pligt at vogte over fattighusbeboernes dyd (AS s. 150). Tidligere er omtalt, hvorledes sogneforstanderne trængte ind i Søllested fattighus i 1843 for på stedet at afsløre et forhold mellem den enlige mor Dorthe Andreasdatter og tømmersvenden Wilhelm. Hvordan har hendes fire såkaldt »uægte« børn oplevet dette? Og flere af disse beretninger ville givet kunne fremdrages, hvis det havde historikernes interesse.

Et kærlighedsliv er en menneskeret – også for fattige. Men når de i fattighuset boende gifte kvinder skulle have børn, blev de udsat for nedsættende bemærkninger, fordi de var en byrde for sognet. Deres kærlighedsliv blev gjort op i kroner og øre på sognebudgettet. Og der var endnu mere foragt og hån tilovers for de enlige kvinder, der blev gravide, og som på den ene side under ydmygende forhold blev aftvunget navnet på faderen, (han skulle om muligt betale), på den anden side blev nægtet ægteskab med ham.

Selvom det er yderst vanskeligt at dokumentere, er det ikke noget ukendt fænomen, at den velhavende bonde i en rus på kroen voldtager en sølle kropige. Da hun så skal udlægge barnefaderen, tror ingen på hende, men håner hende for hendes vanvittige påstand. Mange af hendes slags havnede før eller siden på fattighuset som Halte-Grete i »Laust på fattighuset.« (se s. 166).

Historiebøgerne er af gode grunde heller

ikke det sted, hvor man møder beretninger om gårdmandssønner fra gode grundtvigianske hjem, unge mænd, der opfattede det som deres »naturlige« ret inden ægteskabet at »afreagere« på piger fra husmands- og fattigmiljøet. Sådanne forhold er meget vanskelige at dokumentere, bl.a. fordi gårdmændene betalte sig fra det. Men i »Ditte Menneskebarn« og i H. Pontoppidans »Fra Hytterne« omtales de.

»I Fattighuset i Ullerslev boede en, de kaldte Store Karoline. Nogle af Bymændene besøgte hende. Hun

fik et lille Barn, Lille Mortine. Hun døde tidligt.«
(DF, nr. 1115).

Sådan beretter Christian Poulsen, f. 1873 i Krarup. – Blev de dårligt begavede piger og kvinder sexuelt udnyttet? Er det dét, der ligger bag oplysningerne på bagsiden af denne bog om Abelone Gregoriusdatter fra Greve Hospital og bag den lille beretning om Store Karoline? – Var piger og kvinder i fattigmiljøet blot brugsting, der skulle stå til rådighed, udnyttede og foragtede, og tåle undertrykkelsen som noget naturgivent?

Hvordan var synet på de fattige?

Statsmagtens syn på de fattige ses – dengang som idag – i love og andre offentlige bekendtgørelser. De er udtryk for de herskendes tanker samt for landets økonomiske situation på det pågældende tidspunkt. På den måde afspejler socialpolitikken de modsætninger, der er mellem samfundslagene. Endvidere ses holdningen til de fattige i den måde, fattighjælpen lokalt blev administreret på.

I statens vurdering af hvem der trængte til hjælp opereredes med mere eller mindre klart udtrykte begreber som »uforskyldt« og »selvforskyldt« nød. Under den første kategori hørte de gamle, syge og hjælpeløse. Under den anden dem, der betegnedes som arbejdssky, uvillige, frække og dovne, lastefulde, fordrukne, kort sagt dem, der efter tidens opfattelse ikke var tilpasningsvillige nok og derfor var skyld i egen ulykke og således ikke fortjente det bedre.

Ved at skelne på denne måde gjorde man hjælpen skønsmæssig, d.v.s. afhængig af de lokale myndighedspersoners fordomme og moral. De herskendes fordomme havde dengang – som tilfældet også er idag – stor indflydelse på fattig- og forsorgsvæsenets praksis. Til illustration heraf kan f.eks. anføres, at alderdomshjælpen fra slutningen af 1800-tallet blev gjort afhængig af såkaldte »værdighedsbetingelser«. D.v.s. man fik ikke hjælpen, hvis man efter sognerådets opfattelse havde levet »lastefuldt« og havde været »ødsel«, og man måtte i det hele taget finde sig i en særdeles påtrængende udspørgen, når man henvendte sig til det lokale sogneråd. Nøden skulle endelig være

»uforskyldt«. For en ordens skyld skal det tilføjes, at gamle under fattigvæsenet slet ikke kunne få denne hjælp. (HR s. 29). Yderligere gjorde man fattighjælpsmodtagerne til 2. rangs mennesker bl.a. ved at fratage dem retten til at stemme. Først i 1961 fjernedes den sidste rest af denne deklasserende regel.

Mange kræfter er således gennem århundreder blevet brugt på at skille de værdigt trængende fra de ikke værdigt trængende, og den nedvurderende holdning, der ligger bag dette forhold, er fulgt med gennem årene, ja selv idag dukker denne skelnen op. Hanne Reintoft henviser f.eks. til indholdet i den nyeste dagpengereform, (s. 35), og mistænkeliggørelse og nedvurdering er heller ikke forsvundet. For hvad ligger der ellers bag påstande som: at invalidepensionister udnytter det sociale system, eller – at de arbejdsløse nasser på samfundet?

Det er en straf i sig selv at være fattig. Men i 1600-, 1700- og 1800-tallet, ja op i vort århundrede var det også strafbart at søge at klare livets opretholdelse ved tiggeri (se fig. 64). Nogle syge og hjælpeløse mennesker fik i 16–1700-tallet tiggerbrev eller -tegn, hvilket godtgjorde deres ret til at betle i hjemsognet. Tiggede de udenfor dette blev de straffet. De ikke værdigt trængende, de »dovne«, »arbejdssky« o.s.v. skulle arbejde. Og var der ikke noget arbejde, hvilket oftest var tilfældet, eller ville de ikke arbejde, blev de straffet med tugt- eller arbejdsbus. Mange mænd, kvinder og børn blev således i tvangsarbejdsanstalterne betragtet som brugsting. Man var kun interesseret i deres

arbejdskraft, og døde de, var der straks andre at indfange.

Man kan selvfølgelig ikke udelukke, at love og forordninger om oprettelsen af fattighuse og uddeling af underhold til fattige var udtryk for medlidenhed eller udslag af velgerninger. Man kan heller ikke se bort fra, at 1700-tallets pietisme med krav om fromhed og godgørenhed har sat sit præg. På den anden side er det klart, at den første store fattiglov i 1708 havde til hensigt at beskytte de bedrestillede mod de fattiges plagerier.

I løbet af 1800-tallet blev sondringen mellem værdige og ikke værdige fattige et afgørende kriterium. De første skulle hjælpes til at leve på et eksistensminimum, – de sidste skulle sorteres fra. Det skete ved at skræmme, ved indgreb i den personlige frihed og ved generel social nedvurdering. Et led i denne skræmme- og ydmygelsespolitik var fratagelsen af råderetten over ejendele, tab af ret til at bestemme eget opholdssted, nægtelse af ret til at indgå ægteskab m.m. samt nægtelse af valgret (LFK s. 2 og 44). Juridisk forringedes de fattiges stilling således, myndighederne nærmest overtog administrationen af deres liv.

For at finde frem til menneskesynet bag lovene må deres ord tolkes. Det ses derimod klart i de mange betænkninger om fattiglovgivningen i 1800-tallet, hvorledes rigets ledende mænd opfattede de fattige. F.eks.: »Da det er et Faktum, fortsatte Kommissionen [i 1819], at »ubesindigen indgaaede Ægteskaber ere een af Armodens første Kilder«, burde myndighederne skride ind overfor »Løstgigheden«, (HJ s. 52 ff). Endvidere ses holdningen i følgende bemærkning fra en betænkning, der i 1836 kom til behandling på Viborg Stænderforsamling, »Drukkenskab, Tøilesløshed, Utroeskab og Dovenskab, som de voxne Fattige i Almindelighed ere saa tilbøielige til« (HJ s. 65). Der er ikke noget usædvanligt i disse syn-

spunkter, de var udtryk for en meget udbredt holdning.

Der var med loven af 1803 åbnet muligheder for at give hjælp til flere, men følgelovene og de lokale myndigheders administration gjorde fremskridtet begrænset. Flere af de nyeste undersøgelser, bl.a. Lars Færch Knudsens og Asger Th. Simonsens viser, at kun yderst få fattige fik vedvarende hjælp. Resten blev enten ikke anerkendt, blev skræmt eller »fordrevet«. Denne »fordrivelsespolitik« var et effektivt middel til at spare penge, og efterhånden som bønderne fik stigende politisk indflydelse, steg deres muligheder for at spare på fattigvæsenets udgifter, d.v.s. deres egne penge. Og det var det afgørende. Derfor blev, som Hans Jørgen Madsen tidligere i bogen har udtrykt det, den, der kunne spare mest, valgt til sognerådsformand. Sådanne spareholdninger trives stadig i bedste velgående, for som det er sagt i 1960'erne: pengene ligger bedst i borgernes lommer.

Et karakteristisk træk for udviklingen i 1800-tallet var, at liberalismens tanker vandt udbredelse blandt bønderne. Det var enkelt udtrykt holdninger som disse, der prægede synet på de fattige og administrationen af fattighjælpen: menneskets lod var naturgivent, – den driftige og duelige kom frem, de andre måtte gå til grunde, – et ansvarsbevidst menneske ydede enhver sit, – fattige var selv skyld i egen ulykke og fortjente det ikke bedre, – frihed under ansvar, – enhver må finde lykken for sig, – hjælp til selvhjælp, – man kan, hvad man vil, men flid skal der til, – eller kort og godt: enhver er sin egen lykkes smed. Det blev og er stadig en dominerende tankegang i befolkningen, og resultatet bliver et forsvar for en egoistisk og usolidarisk holdning (at være sig selv nok) og en tro på, at der heldigvis er forskel på folk.

Disse synspunkter førte i praksis til en meget ydmygende adfærd overfor fattige

med bl.a. tvangsendlæggelser på fattiggårde og foragt, så de fattige virkelig følte sig som ringere mennesker. Dertil kom en mængde nedsættende betegnelser, f.eks. at de var nogen forbandede drukkenbolte, noget pak, rak, udskud, uvæsen, nogle luseunger og horeunger. De var tyvagtige, ulydige, opsætsige, dovne, upålidelige, skødesløse, kivagtige, løgnagtige og havde en grov kæft, ja, de var utaknemmelige skarn, hvis hele eksistens var en byrde for sognet.

Sådanne benævnelser blev udtalt, de stod i skolebøgerne og i anden litteratur, og datidens opfattelse gentages i vore dages historiebøger, især kvinderne må have været slemme. Firebinds-værket »Dagligliv i

Danmark« bestyrker ved sit ordvalg følgende opfattelse af fattige kvinder: de var mundrappe, udbredte sladder, førte et slemt liv, var udstafferede, voldelige, vanskelige og forfærdelige. Der står intet om, at fattige mænd bandede eller var utugtige. Kvinderne derimod var slemme til at bande, og ordet »kvindfolk« bruges nedsættende. Det er som om forfatterne mener, det var en tand værre at være en fattig kvinde, der reagerede på en håbløs tilværelse, end hvis det var en mand. – Måske skyldes denne holdning, at det altid har været de ledende mænd, både lokalt og på landsplan, der tænkte, skrev og udtrykte sig? Det er i hvert fald deres synspunkter, vi har, og ikke de fattige kvinders.

Fig. 84. I slutningen af 1800-tallet bevilgede godsejerpatriet Højre ca. 36 mill. til Københavns fæstningsanlæg. Samtidig holdt kongeparret glade »sommerdage« for op mod 500 personer på Fredensborg slot, og aviserne meddelte en passant, at den fremtrædende rigsdagsmand Lensgreve Mogens Frijs og lensgrevinden »opholder sig for Tiden i Monte Carlo« for at muntre sig i de mægtige spillesale. Hjemme var der problemer på nogle af greveparrets besiddelser. Jysk Husmandstidende fortæller, at landarbejdernes hustruer blev beordret til at malke et større antal køer for samme ringe løn. Malkekonerne krævede imidlertid 20 øre mere om dagen, hvilket resulterede i, at alle familier blev smidt ud af deres elendige boliger – uden udsigt til andet arbejde. (JS s. 64 ff. og 121). Tegning K. Kollwitz.

Hvorfor blev man fattig?

Der går en grænse i befolkningen, nogle bliver aldrig fattige. – Andre fødes ind i fattigdommen eller glider langsomt og sikkert ud i den. Nogle kastes pludselig i nød af enkelte katastrofale begivenheder, fordi de ganske enkelt intet sikkerhedsnet har under sig. Idag som tidligere er det i forbavsende grad de samme familier, der rammes. De sociale tabere går igen generation efter generation. Idag kan de ofte udpeges allerede ved skolealderens begyndelse. Hvorfor er det sådan?

I indledningen er fattigdom beskrevet som et relativt begreb, forstået på den måde, at fattigdommens ydre kendetegn skifter med tiderne, det vil først og fremmest sige med samfundets forskellige måder at være organiseret på og med den mængde af goder, der som helhed står til rådighed uanset deres ulige fordeling mellem samfundsgrupperne. Ligeledes blev det nævnt, at det at være fattig ikke alene er et spørgsmål om at have færre goder til rådighed end gennemsnittet, men at fattigdom også er kendetegnet ved politisk afmagt, lav social status og kulturelt efterslæb.

Fattigdommens årsag er fundamentalt altid een og den samme i den forstand, at den er et resultat – resultatet – af undertrykkelsen i samfundet. Fattigdom og rigdom er intimt knyttet sammen, idet de er hinandens forudsætninger. Undertrykkelsen består da i, at en enkelt, men talrig gruppe holdes nede arbejdsmæssigt og kulturelt (bevidsthedsmæssigt) som forudsætning for det herskende systems og dermed rigdommens beståen.

I denne bog er der bragt adskillige beret-

ninger om fattigbørns elendige skolemuligheder. Mange måtte allerede fra skolealderens begyndelse op klokken 4 om morgenen for at gøre, hvad man fristes til at kalde hoveveri på bøndernes gårde, før skoledagen begyndte. Med til billedet hører de mange tabte skoledage, trætheden i skolestuen, lærerens og kammeraternes sociale foragt, manglende forberedelsesmuligheder o.s.v., o.s.v. – De velbjærgede har altid yndet at forklare fattigdommen som en følge af manglende personlige evner, – mangel på intelligens og vilje (de fattige er dovne), det er de foretrukne forklaringer. De velbjærgede ser netop en bekræftelse i deres teori i det forhold, at fattigdommen synes at arves i de samme slægter. Man har også fundet en bekræftelse på teorien i H. C. Andersens karriere: Den, der virkelig ville, kunne jo også, som det viste sig i hans tilfælde.

Sandt er det, at fattigdommen arves, for man arver i hvert fald sit miljø, og for fattighusbarnet var dette en umulig udgangsposition for en ændring af social placering. Man skulle være et geni som H. C. Andersen for at kunne trække sig selv op af sumpen. Iøvrigt melder historien af gode grunde intet om, hvor mange H. C. Andersen'er, der bukkede under.

Generelt kan man derfor sige, at fattigdommens årsag er undertrykkelsen i et samfundssystem, hvor privilegier og ulighed hersker.

Men også blandt de fattige var der forskelle. Nogle bjærgede sig tålsomt igennem, holdt skindet på næsen til de faldt omkuld af det slid, det havde kostet. Andre gik ned med

flaget i druk, sygdom, snavs, utøj og håbløshed. De rådnede op i elendighed, hvis de da ikke forinden var blevet indfanget som kriminelle. Den forskel, der her sigtes til, skyldes sådanne mere tilfældige og individuelle årsager, der i en vis udstrækning synes at ramme i blinde: sygdom, invaliditet, sindsyge, debilitet, enlig mor, enkestand, børnerigdom, alderdom, brand, misvækst o.lign. Flere af disse ulykker kan i princippet ramme mennesker i alle grupper. Men helt bortset fra, at nogle ulykker i sig selv synes socialt betinget, så er hovedårsagen, at den fattige har så lidt at stå imod med, at fattigdommen ofte bliver selve årsagen til, at en ulykke får uovervindeligt katastrofale følger for den, der rammes.

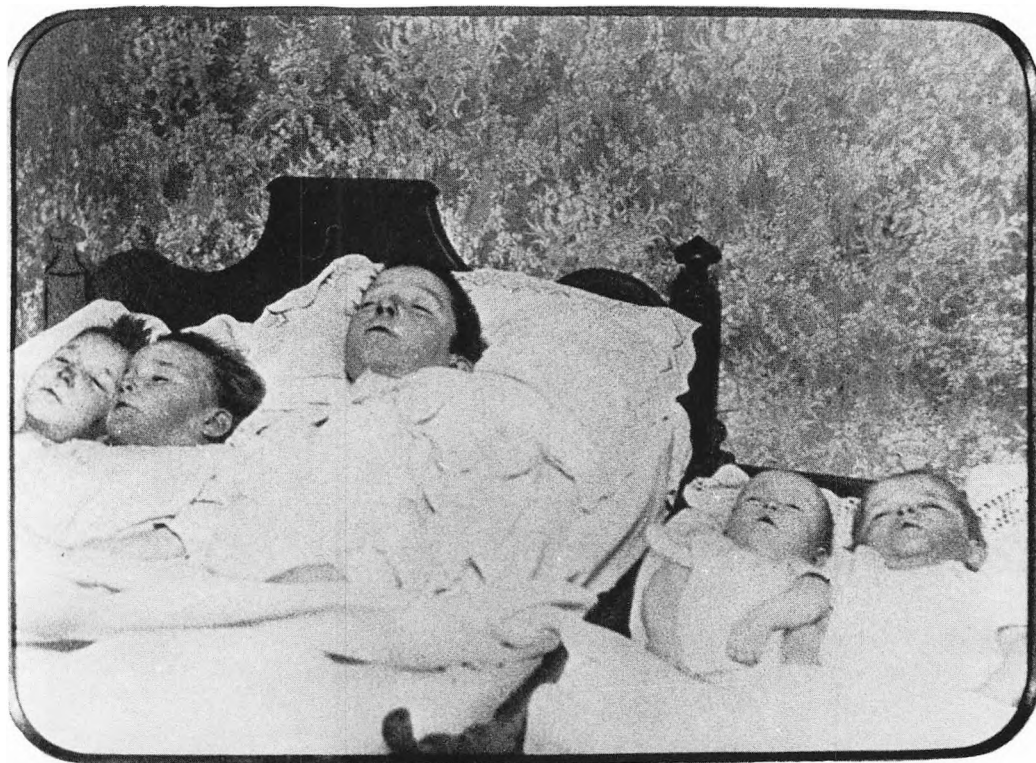
Derfor lykkedes det ikke de mange at komme ud af fattigdommen, ikke engang for dem, der sled sig op i et forsøg derpå. Fattigdom er en del af samfundssystemet. Mange skal slide og lide, for at få kan høste. Set fra de velbærgeades synsvinkel er denne tilstand nødvendig for at opretholde *deres* livsform. Set fra de fattiges stade var det en håbløs, ond cirkel.

Jeg skal i det følgende citere fra et par beretninger for at vise lidt om den undertrykkelse, de fattige udsattes for.

»Men der var også en anden Slags Fattighus: Arbejderboligerne ved Herregårdene og Polakkaserne. De var næsten lige så nedværdigende som Fattighuse.

Fig. 85. Det var dette syn, der mødte Mette Svensson, da hun d. 24.12. 1898 kom hjem fra morgenmalkning.

De fem af hendes børn lå kvalte af kulos i deres senge. – På næste side kan læses om baggrunden for tragedien.

Jeg har gået i Skole med mange Arbejderbørn fra Torbenfeldt. Der var altid mange Børn i Hjemmet, og som Regel 3-4 Lejligheder i hvert Hus.

Der var meget få Tilfælde af »Druk«, det var kun enkelte der tillod sig den Luksus, og dog var det vel undskyldeligt. Det værste var den Selvopgivelse, både fra Mandens og Konens Side. Hun skulle næsten altid være i Stalden Kl. 4 at malke. Børnene måtte tidt hjælpe til at fodre inden de skulle være i Skole, om Sommeren Kl 7, og jeg har været ude for, at Læreren sendte et af Børnene udenfor »for du lugter jo af Gris«. Det var sikkert ikke let for den Dreng at indordne sig vor Samfundsorden.

I Midten af Tyverne var enhver Arbejder der boede i det der i Dag kaldes Funktionærbolig (det er muligvis ikke bedre i Dag) helt afhængig af Arbejdsgiveren, var der den mindste Smule i Vejen, så var det ud. Derfor var Herregårdsarbejderen altid overset, altid nederst i Rangklassen, de måtte flytte og flytte, nogle af mine Skolekammerater har gået i op til 10 Skoler, det fremmer jo ikke Interessen.«

Det var i 1920'erne gartner Knud Nielsen, Holte, oplevede disse forhold, der fastholdt de fattiges status som proletariat. – Viola Hansen, Kalundborg, har i 1977 i en tv-udsendelse fortalt om lignende forhold i 1950'erne.

Man kunne også dø af fattigdom, og en del gjorde det. – Mette og Lars Svensson boede i et sølle hus ved Skejby nær Århus. Mette var malkekone og hendes mand røgter på den nærliggende gård. Selvom Mette kun fik 25 øre om dagen for at malke, var det helt nødvendigt, at begge arbejdede for at oprettholde livet for familien. De hørte til de tu-

sinder af landarbejdere, der levede på sultegrænsen, og som måtte indordne sig under kontrakter, der reelt gjorde dem til slaver af deres arbejdsgivere (JS s. 76).

D. 24.12.1898 forlod forældrene det lille hus kl. 5 om morgenen for at gå på arbejde. Familiens fem hjemmeværende børn sov godt i to senge, og moderen havde gjort ild i den gamle kakkelovn, så der kunne være lidt lunt, når hun et par timer senere kom tilbage. Da Mette Svensson kom hjem ved halvotte tiden, var stuen fyldt med tung røg, og alle fem børn lå kvalt af kulos fra den dårlige ovn. Tragedien optog sindene stærkt, og den århusianske avis »Demokraten« søgte at trænge bag ulykken og belyse landarbejdernes urimelige boligforhold og håbløse økonomiske situation. Avisen skrev bl.a.:

»Det skrækkelige Drama indeholder i sig selv en frygtelig Anklage mod det kristne Samfund og kaster lige som ved et Lynglimt et Lys over de umenneskelige Forhold, hvorunder vore Landarbejdere lever.« (JS s. 72).

Der kunne være mange årsager til fattigdommen, men den, der var hårdest at kæmpe mod, var selve samfundssystemet, der – trods junigrundlovens ideer om frihed, lighed og folkestyre – netop byggede på, at mange sled og levede i yderste nød, for at få kunne leve godt.

Fattigdommen idag

Idag lever langt over halvdelen af jordens befolkning i nød og elendighed. Vi har ligesom accepteret, at der er u-lande, og at hovedparten af befolkningerne dér mangler næsten alt. På globalt plan er fattigdommen således relativt taget til i de sidste 100 år. I de højt udviklede lande, derimod, er det vel lykkedes at gøre den mindre i det samme tidsrum.

Mange mener, at de to ting hænger sammen. Den velstandsforøgelse, der har fundet sted i den højt udviklede del af verden, synes i betydeligt omfang at være sket på bekostning af befolkningerne i u-landene. Den materielle undertrykkelse og udbytning synes i nogen grad at være ændret fra at have været et forhold mellem samfundgrupperne i det enkelte land til at være et forhold mellem rige og fattige lande.

I det samme tidsrum har den danske sociallovgivning undergået store forandringer. I den danske historieskrivnings egen terminologi beskrives denne udvikling med overskrifter som »Velfærdsstaten på vej« og lignende. En kort oversigt over lovgivningen lader da næppe nogen i tvivl om, at der er gennemført mange materielle forbedringer, men der er på den anden side ikke grund til at slå sig til tåls med, hvad der er opnået.

I 1891 opstod i Danmark de første svage spirer til en alderdomshjælp. Den blev dog kun givet til såkaldt »værdige« gamle over 60 år og kun til dem, der ikke var under fattigvæsenet. Risikoen for at miste frihedsrettigheder og personlige ejendele blev samtidig mindsket noget. I 1892 kom loven om sygekasserne, hvor man kunne forsikre

sig uden fattighjælpens retsvirkninger. Kun ubemidlede kunne optages, hvilket medførte en social nedvurdering af medlemmerne. Den første enkelov kom i 1913. Den gav lidt støtte til enker i visse situationer. 1922 blev aldersrenten en fast ydelse i stedet for tidligere en skønsmæssig hjælp, – men først fra det 65. år. I 1927 skærpedes imidlertid betingelserne for at have indtægter ved siden af aldersrenten, og denne regel findes omend i ændret form den dag i dag.

Socialreformen i 1933 bar præg af den økonomiske krise, samfundet var i. Den var en administrativ reform, der samlede alle love i fire. Tre af dem: syge-, arbejdsløsheds- samt alderdoms- og invalide-loven byggede på forsikringsprincippet. Forsorgsloven byggede på forsørgelsesprincippet og skulle opsamle alle de tilfælde, der faldt igennem det sociale sikringsnet. Et socialministerium blev oprettet ved samme lejlighed.

I 1958 og 1964 udvidedes og ændredes børneforsorgen. 1960 kom revalideringsloven. 1961 fjernedes den asociale bestemmelse om tab af valgbarhed og valgret. 1965 forbedredes invalidepensionsloven, 1967 kom loven om børnetilskud, der dog for de dårligst stillede blev forringet i 1975. Endelig kom i 1970 fuld folkepension til alle over 67.

Samfundet ændrer sig imidlertid så hurtigt, at lovene ikke passer til de problemer, samfundet skaber, derfor er der i 1970'erne gennemført en stor revision af sociallovgivningen. Resultatet blev styrelsesloven, der centraliserer beslutningsprocesserne og centraliserer forvaltningen, samt bistandslo-

ven, der samler langt de fleste sociale love i een (HR s. 21 ff. og 69 ff.).

Det var selve lovene. Principperne bag dem har været forsikring og forsørgelse på forskellige betingelser og ydet ud fra et skøn eller ud fra et retsprincip. Dertil kommer, at

»nogle mener, at socialpolitik er *tilskudspolitik*, således at nogle menneskegrupper via statsapparat og skattelovgivning får tilskud fra de besiddende grupper i samfundet. Andre kalder socialpolitikken *fordelingspolitik*, og i hele debatten om samfundet skal føre en såkaldt indkomspolitik indgår de sociale ydelser som en del af denne omfordeling af indtægter og goder.

Arbejderbevægelsen har ønsket, at sociallovgivningen skulle anvendes således, at de økonomiske skel i befolkningen blandt andet gennem en sådan omfordeling skulle mindskes eller udslettes. De liberale politikere har i mange år haft en anden målsætning. De har nemlig villet, at indkomstudviklingen i samfundet skulle regulere sig selv, mens samfundet blot havde pligt til at hjælpe de nødstedte. Det er den sidste tankegang, der i det store og hele har sejret, idet socialpolitikken aldrig har formået at ændre en samlet klasses lod i tilværelsen, men kun at forbedre eller tilsløre slette forhold. Samtidig udøves der gennem det sociale system en betydelig kontrol med den dårligst stillede del af befolkningen.« (HR s. 153).

En følge af den tekniske udvikling er, at mange har fået materielt bedre kår. Imidlertid udtaler socialforskningsinstituttets leder, Henning Friis i 1977, at det især er overklassen og middelklassen, der har mærket vel-færdet. De dårligst stillede har ganske vist økonomisk også fået det bedre, men de rige er blevet forholdsvis meget rigere.

Om konsekvenserne af den sociale lovgivning kan man bl.a. læse i den Internationale Arbejder Organisation, ILO's 1977-rapport. Her fremgår det, at en følge af lige pensioner til alle er en reel forringelse af de dårligere stilledes økonomiske vilkår. Alle betaler nemlig over skatten til de sociale ydelser, men på grund af skattelovgivningens udformning kommer de lavere indtægtsgrupper til at betale forholdsvis mest. Dette bekræftes også af Henning Friis. – »Vor for-

sorgspolitik har således ikke taget fra de rige og givet til de fattige. Den har inddraget dele af de produktives, – d.v.s. de arbejdendes, – løn for at tilbagegive dem dele heraf i uproduktive perioder.« (HR s. 155).

Hertil kommer, at man med den nye bistandslov flytter en overvejende del af de sociale udgifter fra statskassen til amter og kommuner. Da statsskatten er progressiv, skulle de bedst stillede *teoretisk* komme til at bære den tungeste skattebyrde. De amtskommunale og kommunale skatter er imidlertid proportionale, hvilket medfører, at de sociale udgifter fortsat rammer de små indtægter forholdsvis hårdest. »Med usynlig skrift over bistandsloven kunne der derfor stå: »De, der har mindst kommer til at betale mest«, og man kan fortsætte: »De, der har mindst, får de mindste ydelser.« (HR s. 109).

Ligeså problematisk er det, at med bistandsloven er skattebetalingen til og administrationen af en meget stor del af ydelserne blevet forenet hos de lokale myndigheder. Dermed har man faktisk genindført den tilstand, der herskede på socialforsorgens område i hele 1800-tallet, og hvis konsekvenser i form af smålighed, umyndiggørelse, undertrykkelse og lignende fra de lokale myndigheders side der i bogen er bragt adskillige eksempler på. De, der skal modtage ydelserne, er atter i en vis udstrækning udleveret på nåde og unåde til dem, der skal betale. Sålænge de fleste mener, at pengene har det bedst i borgernes lommer, er det næppe nogen gunstig tilstand set i forhold til lovens målsætning.

Det danske samfund er liberalistisk. Det bygger på den såkaldte frie konkurrences princip, der ganske vist ikke er særlig fri. Hvor der er konkurrence, vil der altid være vindere og tabere, – og altid flest af de sidste. Sociallovgivningens formål er at bøde på de værste virkninger heraf. Sociallovgivningen er en slags samaritertjeneste i den ublodige, men dog ikke mindre grusomme overlevel-

seskamp, som familier og enkeltpersoner fører i dagens Danmark. For at denne samaritertjeneste overhovedet skal kunne fungere efter hensigten, er det nødvendigt, at flertallet erkender værdien af den, og at der intet diskriminerende skal være i at bede om hjælp. For at en sådan holdning kan slå igennem hos ydere og nydere er det vigtigt, at det bliver accepteret, at fattigdom idag er noget helt andet end på et hvilket som helst tidspunkt i fortiden. I indledningen skelnedes der mellem knaphed, som er den absolutte mængde af materielle goder til rådighed, – og fattigdom, der er udtryk for denne mængdes ulige fordeling i samfundet. Samtidig blev det hævdet, at fattigdommen har andre sider end de materielle. Disse andre sider synes at blive stedse mere væsentlige for vor forståelse af, hvad fattigdom er idag. Fattigdom er nemlig som helhed mange slags undertrykkelse, der ikke blot viser sig i form af ringe indtjening, men også som dårlige boligforhold, dårlig uddannelse, større sygelighed, institutionsophold, fritidsproblemer, underbetalt arbejde, usundt arbejde, dobbeltarbejde, eller ironisk nok – slet intet arbejde. Altsammen forhold, der gør familier eller enkeltpersoner socialt særligt udsatte og øger risikoen for, at de tæres op psykisk og økonomisk.

Indirekte og mere uigennemskueligt kommer undertrykkelsen til udtryk gennem

f.eks. skattelovgivningen. Med de afskrivnings- og fradragsmuligheder, der findes, begunstiges de højeste indtægter. Fradragsmulighederne giver de velhavende de største fradrag. Dette fremgår klart af en undersøgelse offentliggjort i 1978 fra Geografisk Institut ved Københavns Universitet. Den viser bl.a., at i Søllerød kommune havde de 4 %, der tjente mest blandt de skatteansatte i 1974, et gennemsnitligt fradrag på 250.000 kr. Og i 1977 kunne TV berette om, hvordan man kan spare store summer i skat ved at forære alle sine penge til et såkaldt »vældædigt« fond, som man selv bestyrer, og som ikke er regnskabs- eller skattepligtigt. For blot at nævne et par eksempler.

Fattigdommen i dagens Danmark ses ikke umiddelbart som i gamle dage. Mange af samfundsgruppernes ydre kendetegn er ophævet eller i hvert fald mindsket. Det gælder fremfor alt vor fremtoning, som den kommer til udtryk i påklædning og til dels i vor omgang med andre. Men kunne man se ind i sjælene ville tvivlen sikkert blive mindre. Afmagtsfølelsen, håbløsheden, den manglende tro på mulighederne for ved egen kraft at bedre sine kår, ville måske da vise sig som et af undertrykkelsens væsentligste kendetegn.

Summary

In the Poorhouse

The glorification of the wise and the rich and the ignoring of the weak and the poor are characteristic features of history books. For this reason and also because the poor made up a much larger proportion of the population than is revealed by the written sources, it has been thought reasonable to devote the present book to this group of people.

The period that is treated is from about 1700 to about 1930 but reference is frequently made to the social conditions prevalent today. An account is given of poverty in rural Denmark. In the eighteenth and nineteenth centuries the poor could be divided into three groups: 1. poor people living under their own roof but to a greater or lesser degree dependent on public assistance. 2. inmates of public or privately run poorhouses. 3. the vagrant proletariat. It is the second group with which this book is mainly concerned.

A minority of the rural poor lived in private poorhouses, the so-called »hospitals«. These functioned in the same way as the poorhouses run by the poor-law authorities, which were much more numerous. The majority of the poor, however, lived in rented accommodation or in their own tumbledown hovels or eaked out an existence as vagrants.

The word of the law and the harsh way in which it was administered by the local authorities ensured that only a very few of the needy were recognised as being entitled to a little help in the form of food or money from the authorities.

It is not easy to find information or illustrations to throw light on the life of the

poor. This is because this section of the population has never interested historians, artists and others from whom we derive our knowledge of the past. The problems are greatest when, as in the present book, the subject is poor women and children.

The book gives an illustrated account of the appearance of the »hospitals« and the poorhouses, their size, state of repair, water supply, lay-out, furnishing etc. There is a discussion of the numbers of inmates and it is noted that the houses were generally overcrowded. There is an examination of the kind of people who lived in the workhouses and of the reasons for their ending up there. Since the majority of the inmates were women, particular attention is paid to their situation. The workhouses were almost the only possibility open to the widows of small-holders and farm-labourers, to spinners and to the successive generations of unmarried mothers. There is a description of the contempt that was felt for these latter and the question is raised as to whether women from the lower levels of society were sexually exploited and obliged to endure subjugation as a matter of course.

An attempt is made to throw some light upon the obscure history of poor children. Some of these were arrested as criminals and placed in a house of correction or condemned to gaol. Others were placed in the »care« of strangers by means of auctions that recalled the slave-trade. Still others grew up in wretched poor-houses, with or without their family. Examples are cited from historical sources, fiction and oral records from the

present century, of physical injury, spiritual indoctrination in schools, and the mental stunting that was the lot of these poor children.

An account is also given of the allowances paid to the poor-house-inmates, of their food and clothing, of their emotional life and their love life, and of the scorn and contempt to which they were exposed.

It was this contemptuous attitude to the poor that determined the small amount of assistance that was granted to some of them. The ethics, norms and outlook on life of the law-givers and the local authorities meant that the ostensible charity was kept well within limits. Liberalism, with its first commandment, »EVERY MAN IS THE ARCHITECT OF HIS OWN FORTUNE«, embraced the view that the poor were responsible for their own misfortunes and that they did not deserve any better. This opinion was the governing idea behind nineteenth-century public assistance and it is not altogether absent from modern concepts of social welfare.

The question is raised as to why some people became poor and why the poor are still with us in this part of the world. – At this point it is necessary to draw a distinction between scarcity and poverty. SCARCITY is an expression of the amount of goods available at a given time and place, dependent on the economic and technical development of the society in question. POVERTY is an expression of the unequal distribution of wealth in a given society. Poverty – then as now – is linked with economic insecurity, a low social status, a feeling of political and psychological impotence, and cultural starvation. The cause of poverty is always the same, since it is the result of oppression in society. Poverty and wealth are intimately related, since the one presupposes the other. Many are the people who have worn themselves out trying to escape from poverty.

They did not succeed because they were fighting against the machinery of society itself which, in spite of the words about liberty, equality and democracy in the Danish Constitution, required that the many should live in extreme poverty in order that the few could prosper.

Material conditions in this part of the world are greatly improved today but oppression is still an integral feature of the machinery of society, which tends to favour the upper and middle classes at the expense of those who are worst off. Poverty in the developed countries remains an economic problem but it is increasingly becoming a psychological and cultural phenomenon. If it were possible to look into the souls of the poor to day, it would probably be the feeling of impotence, the hopelessness and the lack of faith in the possibility of self-help that would be seen to be the most significant symptoms of oppression.

One section of the book is devoted to a case-study of Greve Hospital, a privately run poorhouse in the village of Greve, southwest of Copenhagen. In 1976 the building was dismantled and removed to The Open Air Museum in Sorgenfri, north of Copenhagen, with a view to its reconstruction in the near future. There is an account of the history of the hospital from its construction in 1710 to its dismantlement in 1976. The ground-plan had remained almost unaltered and with the help of the account-books it has been possible to trace and describe the few changes that were made. The charter of the hospital dating from 1738 describes the inmates and the rules to which they were subjected. The building was designed for 13 poor people but the sources reveal that there was constant overcrowding in the hospital. We have information about the ages of the inmates, their sex and marital status, but we know no personal details about them. We know that about half of the inmates were

female adults, and that about two-thirds of these were widows or spinsters. The inmates did not pay for their accommodation and they received a small allowance four times a year so long as they abided by the rules of the house. Non-attendance at morning and evening prayers, for example, could involve punishment or fines that would greatly reduce the amount of money available for food and heating.

It is a difficult task to rebuild and furnish a

poorhouse in an open air museum, since conservation and the maintenance of the building actually destroy the characteristic features of the poorhouse: the dilapidation, the dirt, the misery and the feeling of hopelessness. In spite of this The Open Air Museum will endeavour to show the setting in which the hospital inmates lived their lives so that future visitors to the museum will be able to get some impression of the harsh conditions that used to be the lot of the poor.

Reglement for Greve-Kildebrønde Hospital

Citeret fra: Hans de Hofman »Samlinger af Publique og Private Stiftelser, Foundationer og Gavebreve, som forefindes udi Danmark og Norge. VII, 1755–65, s. 370 ff. (Thune-Herred):

Hospitalet. 3. Reglement for Greve og Kildebrønde Hospital, er af følgende Indhold:

Nicolaus Baron af Giersdorff, Ridder, Hans Kongl. Majests. Geheime-Raad, Cammer-Herre, Stift-Befalingsmand over Siællands-Stift, og Amtmand over Kiøbenhavn-Amt; Og Peder Hersleb, Biskop over bemelte Siællands-Stift og General-Kirke-Inspecteur, gjøre alle vitterligt;

Eftersom ey har været at fornemme, om der nogen Tiid har været nogen Foundation eller skriftlig Reglement, for Greve og Kildebrønde Hospital, som skal være stiftet af et Overskud, hvilket afgangne Canzeler Hr. HOLGER WIND, og hans ligesaa afgangne Enke-Fruer MARGRETHE GJEDDE, har oplagt af deres eyende Kirkers Indkomster, og ere blevne til nu værende Capital 3500 Rdlr., hvoraf Aar 1710 ved Kongl. Allernaadigst Tilladelse dette Hospital skal være oprettet; Da paa det saadan gudelig Stiftelse ikke ved idelige Forandringer med Tiden skulde krænkes og misbruges, have vi efter Sogne-Præstens, Velærværdige Mag. Knud Gamborgs, derom til os giorte Erindring eragtet nødigt, et Reglement for Administrationen til vedkommendes Efterretning at forfatte, som følger:

1) Sogne-Præsten som hidtil dags haver havt Inspectionen, modtager Renterne af

Capitalen, som nu hos Hans Kongl. Majestet er bestaaende mod Obligation, og af dem uddeelt til Lemmerne deres Qvartal-Penge, forbliver fremdeles derved, dog skal han nu allerforderligst indrette en Protocoll, som vi autorisere, udi hvilken indføres

(1) Dette Reglement.

(2) Efterretning om Hospitalets Bygning, af hvor mange Fag og Værelser det bestaaer, og hvad Beskaffenhed.

(3) Hospitalets Inventarium, af Kakkel-Ovne, Borde, Bænke, Senge-Steder Og for det

(4) Efterretning om Hospitalets tilhørende Capitaler, hvor de nu ere bestaaende, samt naar dermed Forandring skeer, hvad Forsikring da derfor haves, hvortil gives nogle Blade ledige, og derefter udi samme Bog indføres Hospitalets Regnskab over Indtægt og Udgift med Lemmernes Alder og Navne fra Aar til Alder, og os aarligen imellem Nyt-Aar og Paaske tillige med Copie deraf, som i Stifts-Kisten forbliver, til Eftersyn og Decision indsendes.

2) Saasom i Mangel af Foundation dette Hospital i det ringeste som et Fattig-Huus, efter Lovens 2den Bogs 2 Cap. 75 Art., kand ansees, saa skal de, som efter bemelte Bogs 9de Cap. 2 Art. ere og blive Præstens Medhielpere, være ham assisteerlige ved Uddeelingen, hvorved de ere nærværende, samt tillige med ham underskrive Regnskabet i Bogen, og overalt tillige med Sogne-Præsten derhen see, og drage Omsorg at Hospitalet vorder holdet i forsvarlig Stand, og at, om det ikke allerede er skeet, en Fattiges Blok

med behørig Lukkelse vorder for Hospitalet hensat.

3) De Rente-Penge og andre Indkomster, som paa Hospitalets vegne imodtages, samt Documenter og Breve, skal forvares udi et vel beslaget Skriin, med tvende differente Laase forsynet, hvortil Sogne-Præsten skal have den eene og hans Medhielpere den anden Nøgel; Men Grund-Leyen efter den oprettede Contract, maa Præsten ikke forsømme, imod vedbørlig Qvittering, til hver 1ste May til Gieddesdals Eyere af Hospitalets Penge at betale.

4) Naar Pengene, efter Sædvane, Qvartaliter, Nyt-Aar, Paaske, St. Hans og Michels-Tiid, til Lemmerne uddeeles, aabnes tillige Hospitals-Blokken, og om Gieddesdals Eyere enten selv eller ved Fuldmægtig slig Samling, i Henseende dem tvende Steder i Hospitalet at besette efter Contract skal tilhøre, vilde bivaane, er det dem tilladt, da alletider ved saadan Samling korteligen ad Protocoll føres, hvo der have været overværende og hvad derved er passeret, hvilket af Sogne-Præsten og hans Medhielpere underskrives.

5) Ved hver uddeelse erkyndiger Præsten sig om nogen Forseelse, Uskikkelighed, Bøns eller anden Gudelig Øvelses Forsømmelse er begaaet af Lemmerne eller Læseren, som kunde fortiene Mulct, at den da kand tilbage holdes og Hospitalet til Indtægt føres. Men ved hver anden Uddeelse til Nyt-Aar og St. Hans-Dag, gjør Præsten en kort Tale, paa et Qvarteers Tiid, til alle Lemmerne, og formaner dem til at beviise deres Troes Frugter og Taknemmelighed til Gud i Taalmodighed indbyrdes, Kiærlighed og Enighed, Tienstagtighed, Bøn og anden Gudelig Øvelse, saa og da oplæser for dem de Leges, som ere eller kand blive giorte for Hospitalet.

6) Eftersom udi dette Hospital ere 6 Værelser, hvorudi skulle indlegges Tolv Lemmer, som nyde hver Qvartal enhver tre Rix-

daler to Mark, saa skal det derved stricte forblive, og saasnart nogen Vacance existerer, confererer Sogne-Præsten med sine Medhielpere, hvilke der omkring ere, de nødtørftigste af dem, trende Personer hos os bringes udi Forslag til Vacancens Besættelse; Men naar paa de tvende Steder som Gieddesdals Eyere tilkommer at besette, skeer nogen Vacance, forsyner Sogne-Præsten sig fra Gieddesdals Eyere, eller deres Fuldmægtig, med Attest, som følger Regnskabet, af Indhold, naar Stedet er blevet vacant, og igien besat, dog Sogne-Præsten at tilsee, at ligesaa vel paa disse tvende som paa de øvrige Steder, ingen anden end rette Hospitals-Lemmer, efter Loven vorder indsat.

7) Om dem som ere og indtages i Hospitalet, maa Sogne-Præsten og hans Medhielpere have tilforladelig Kundskab, at de ikke fordølge noget af deres Gods og Boehave, men rigtig angive og indbringe hvad de eye til Hospitalet, som dem efter deres Død arver, og om de intet efterlade, lader begrave.

8) Naar nogen Lem ved Døden afgaaer, skal Læseren, saa og den som er i Værelsen, tillige lade det Præsten ufortøvent viide, og have Tilsyn med den Afdødes Efterladenskaber og derfor staae til Ansvar, da Begravelsen skeer paa Hospitalets Bekostning, saa tarvelig som skee kand, uden den Afdødes Venner paa egen Bekostning det vil besørge. Efter Begravelsen berammer Præsten selv beleylig Tiid til Registrering og Auction, som i Byen kundgiøres, da det efterladte til Høystbydende bortsælges i Præstens og Medhielperens Nærværelse; Registreringen og Auctionen skal Degnen forrette uden Betaling, og saadan Forretning følger med Regnskabet.

9) Til et Lem som er ulydigt, liderligt, eller uforligeligt med andre, ikke paa Sogne-Præstens Advarsel og Formaning bedre sig, andrages det for os, da een saadan efter Beskaffenhed, sig selv til Bedring og andre

til Exempel, skal vorde inden Hospitalet anseet og med Mulct straffes, men skulle ikke naaes derved dette Øyemærke, skal en saadan forvises Hospitalet, og uden for enten med Gabe-Stokken eller anden vilkørlig Straf efter Sagens Beskaffenhed ansees.

10) Alle Lemmerne, som kand være oven Sengen, skulle uforsømmeligen være tilstede ved Bønnen Morgen og Aften, saa og saa længe de have de Kræfter indfinde sig i Kirken ved den offentlige Gudstieneste, befindes nogen det at forsømme uden Sygdom, bør det af Læseren ikke forties, men Præsten tilkiendegives, som da advarer saadant Lem, men skeer det tiere og forsætligen, da bør det Lem miste af sin Qvartal-Pension noget efter Præstens Tykke og vores Approbation.

11) Ingen af Hospitals-Lemmerne maa understaae sig at bortgive eller fordærve noget af deres udi Hospitalet indbragte Boehave, men snarere ved Arbeyd og Fliid det forbædre og formeere.

12) De friskere af Lemmerne skal være de svagere til ald muelig Hielp, ey allene de som ere i Kammer med hverandre, men endog i Almindelighed, sær naar nogen Lem falder i langvarig Skrøbelighed og ikke kand hielpe sig selv, da skal det gaae omkring efter Orden, at enhver kand vide sin halve Dag, saa at der ideligen een, foruden den som er paa Kammeret med den skrøbelige, kand være ved Haanden, og flere om fornøden gøres; Hvorfore det og kand tillades, at de i et Kammer tage en anden fattig inderste til Huuse hos sig, dog med Præstens Raad og Samtykke.

13) Ingen af Lemmerne maa vegre sig for, hvis den kand bestille ved Hospitalets Reparation eller anden Tarv, som og ikke heller nogen maa understaae sig at blive om Natten ude af Hospitalet uden Præstens Forlov, som gives skriftligen, og deri Aarsagen, hvorfor det skeer, anføres, som den der forretter Bønnen, til Efterretning tilstilles.

14) Angaaende Bønnen i Hospitalet Mor-

gen og Aften, som skal holdes om Morgen, Sommeren imellem 6 og 7, Vinteren 8 og 9, og om Aftenen, Sommeren imellem 7 og 8, Vinteren omtrent Klokken 4, da forfatter Præsten derom et skriftligt Reglement, baade om Psalmerne som hver Dag skal synges, hvilke Bøger af Bibelen skal læses som kand være mest begribelige for Lemmerne, saa og de Bønner som skal læses, hvorefter Læseren sig stricte bør rette og derudi intet paa egen Haand forandre, men have Tilsyn med Lemmerne, om nogen befindes forsømmelig eller uskikkelig, da strax for Præsten anmelde, og i det øvrige ikke understaae sig noget uden Præstens vidende at foranstalte i Hospitalet, eller at tilegne sig nogen Myndighed over Lemmerne, uden saavidt christelig Formaning kand være, men være Præsten hørsømmelig i alt det, som angaaer Hospitalets Tieneste.

15) For saadan Læserens Tieneste har ham fra Begyndelsen af været tillagt otte Rixdaler og Huusværelse i Hospitalet, og efterdi det allerede er forhen resolveret, at nu værende gammel og skrøbelig Læser skal nyde den første vacant værende Plads i Hospitalet som et andet Lem, saa gjør Præsten, naar det skeer, til os Forestilling, enten Degnen eller Sognets Skoleholder kunde være beqvemest, og have Leylighed uden Embedets Forsømmelse, at være Læser tillige i Hospitalet for de tillagde 8 Rdlr., uden noget videre derfor af Hospitalet at vente, da den Læseren tillagde Værelse kunde forundes een eller anden Fattig til Beboelse uden videre at nyde end Huus-Leye.

16) Skulde i det øvrige Provsten, Sogne-Præsten eller hans Medhielpere, skiønne at noget videre, Hospitalet og de Fattige til Beste, dette Reglement kunne tilføyes, ville vi paa derom indkommende Forestilling, sligt efter befunden Beskaffenhed foranstalte; men ellers forbliver det i alt ved dette Reglement, som alle vedkommende sig bør holde efterretligt, og Provsten ved Visitation

i disse Sogner, om dets rigtig Efterlevelse at erkyndige sig, og hans Nærværelse udi Hospitalets Bog at tegne, og om noget derimod skulde begaaes, da os det at tilmelde; til

hvilken Ende ham rigtig Copie heraf tilstilles. Saaledes af os forfattet, underskrevet og forsejlet, udi Kiøbenhavn, den 28 Nov. 1738.«

Bilag b

Folketællingen 1801

Greve og Kildebrønde Hospital (nr. 68, s. 16 ff). Findes på Rigsarkivet

1. ste Familie	Christen Larsen	Mand	68	} begge i første Ægteskab	Læser for Hospitalslemmer	Lærerstanden
	Birthe Mogensdatter	Hans Kone	61			
2. den Familie	Niels Jensen	Mand	80	Enkemand efter første Ægteskab	Hospitalslem	
3die familie	Sidse Willumsdatter	Kone	68	Enke efter andet Ægteskab	Hospitalslem	
	Kirsten Pedersdatter	Hendes Datter	40	Ugigt		
4de Familie	Rasmus Pedersen	Mand	73	} begge i første Ægteskab	Hospitalslem	
	Birthe Olsdatter	Hans Kone	62			
5te Familie	Ane Jensdatter	Kone	80	Enke efter andet Ægteskab	Hospitalslem	
6te Familie	Christen Andersen	Mand	83	gigt anden Gang	Hospitalslem	
	Ellen Jensdatter	Hans Kone	68	gigt første Gang		
7de Familie	Mette Andersdatter	Kone	55	Enke efter første Ægteskab	Meget sygelig og Hospitalslem	
	Peter Andersen	} hendes Sønner	16			
	Jens Andersen		10			
8de Familie	Hans Rasmussen	Mand	80	Enkemand efter første Ægteskab	Hospitalslem	
9de Familie	Anders Nielsen	Mand	78	gigt anden Gang	Nyde Huus i Hospitalet	
	Mette Jørgensdatter	Hans Kone	60	gigt første Gang		
10de Familie	Ellen Samuelsdatter	Kone	61	Enke efter første Ægteskab	Nyde Huus i Hospitalet og Almisse af Justitsraad Gjoes Stervboe.	
11de Familie	Ane Jensdatter	Kone	81	Enke efter første Ægteskab	nyder Huus i Hospitalet	
12de Familie	Peder Jensen	Mand	68	Gigt anden Gang	Nyder Huus i Hospitalet og tillige Almisse af sognet.	
	Mette Njelsdatter	Hans Kone	65	gigt første Gang		
13de Familie	Karen Christophers-Datter	Kone	53	Enke efter andet Ægteskab	Nyder Huus i Hospitalet.	

Folketællingen 1834

Greve og Kildebrønde Hospital (nr. 52, s. 2)

Christen Hansen	55 Aar	gift	Almisselem, er blind,
Sidse Pedersdatter	56	gift	Hans Kone
Johanne Jacobsdatter	38	Enke	Husmandsenke, Almisselem
Hans Rasmussen	12	ugift	} hendes Børn, som forsørges af Fattigvæsenet
Ole Rasmussen	10	ugift	
Maren Rasmussen	8	ugift	
Sidse Rasmussen	4	ugift	
Ellen Hansdatter	53	ugift	vanvittig, Almisselem
Peder Nielsen	40	ugift	er svagelig, sælger Hvedebrød
Ane Pedersdatter	74	Enke	Almisselem
Marie Kirstine Hansdatter	67	ugift	Almisselem
Sidse Nielsdatter	48	Enke	Husmandsenke, Almisselem,
Christen Johansen	13	ugift	} hendes Børn, som forsørges af Fattigvæsenet
Kirsten Johansdatter	10	ugift	
Hans Johansen	4	ugift	} vanvittig, Almisselem ligeledes skildt fra Manden
Jens Olsen	55	ugift	
Johanne Oldsatter	50	ugift	
Karen Poulsdatter	41	gift	
Kirsten Pedersdatter	9	ugift	} hendes Børn, forsørges af Fattigvæsenet
Søren Pedersen	8	ugift	
Johan Larsen	68	gift	Aftægtsmand, boer i Hospitalet
Kirsten Madsdatter	61	gift	Hans Kone
Kirsten Johansdatter	20	ugift	Deres Datter, har Slagtilfælde, forsørges af Fattigvæsenet
Maren Johansdatter	16	ugift	Deres Datter
Lars Christensen	69	ugift	Dagleier, Opsynsmand ved Hospitalet

Folketællingen 1890

Navn	Køn	Alder	Ægteskab. Stilling	Tro	Fødested	Stilling i Familien	Erhverv	Erhvervs- sted
Anders Pedersen	M	72	G	Folkek.	Karlslunde S.	Husfader	Under Fattig- forsørgelse	Greve
Maren Pedersdatter	Kv	76	G	do	do	Husmoder	do	do
Abelone Gregoriusdatter	Kv	64	U	do	Tåstrup Sogn	Husmoder	do	do
Niels Hansen	M	68	G	do	Greve Sogn	Husfader	do	do
Johanne Pedersdatter	Kv	64	G	do	Greve Sogn	Husmoder	do	do
Lars Peter Nielsen	M	22	U	do	Greve Sogn	Søn	Daglejer i Agerbruget	do
Anders Jensen	M	47	G	do	Greve Sogn	Husfader		
Dorthea Jensen	Kv	35	G	do	Rye Sogn, Loll.	Husmoder		
Ellen Kristine Jensen	Kv	11	U	do	Vallensbæk S.	Barn		
Jens Peter Kristian Jensen	M	7	U	do	Vesterborg S.	Barn		
Karl Ingersløv Mathæus Jensen	M	5	U	do	Lolland	Barn		
Niels Peter Viggo Jensen	M	4	U	do	do	Barn		
Emma Emilie Jensen	Kv	2	U	do	do	Barn		
Ingeborg Sophie Jensen	Kv	1	U	do	Greve Sogn	Barn		

Bilag c

Undervisningsideer

Disse undervisningsideer kan bruges i folkeskolen, på seminarier, på HF og i gymnasiet, samt i studiekredse og på højskoler. Den enkelte lærer skal blot tilpasse spørgsmål og diskussioner til sin gruppes eller klasses niveau og forudsætninger.

Det er tanken at fremlægge et *billed-* og *kildemateriale* samt stille nogle *spørgsmål*, der gør det muligt at sammenligne livsvilkår i 3 samfundslag i perioden ca. 1800– ca. 1850, nemlig : adelsfamilien, bondefamilien og de dårligst stillede familier på landet.

Det er svært at finde godt billedmateriale og skriftlige kilder fra nøjagtig samme tid, men det udvalgte skulle være karakteristisk. Til vurderingen af materialet skal oplyses, at fattiges *klædedragt* og *bolig* ikke ændres nævneværdigt gennem århundreder, og hos bondefamilien sker der først ændringer i sidste halvdel af 1800-tallet. I adelen sker der derimod hurtigere forandringer.

Billederne viser boligform og -størrelse samt arbejdsituationer og klædedragt. Skifterne (dødsbo-optegnelser) fortæller om klædedragt, indbo og arbejdsredskaber, og spørgsmålene forsøger at trænge bag de ydre fremtrædelsesformer for at klarlægge, hvorfor forholdene var, som de var.

Efter billedmaterialet forsøges opstillet generelle »*livsrytmer*« for henholdsvis pige og dreng i de 3 samfundslag som et sammenlignende materiale.

Litteraturhenvisninger findes i det følgende (se også s. 162 ff.), og yderligere kan undervisningsmaterialet »Fattig og udstødt« rekvireres på Frilandsmuseets Skolestue, tlf.nr. 02–85 42 56. – Endvidere henvises til udstillingen »Ulige kår« fra Odense Bys Museer. Den kan sammen med undervisningsmateriale lånes af skoler og gymnasier på Fyn. Tlf.nr. 09–12 05 74.

Boligforhold og ejendele

Adelsfamilien

Litografi:

Hovedbygningen på Svenstrup gods, Borup, Ramsø herred, Sjælland, 1853.

Beliggenhedsplan:

1894.

Grundplaner:

Stueetagen og 1. sal i hovedbygningen før ombygningen omkring 1895.

Antal beboere:

Folketællingen 1834 nævner under Svenstrup Hovedgård følgende personer (ikke

direkte citeret, men dog i denne rækkefølge):

1 avlingsforvalter, hans datter, 1 kusk, 2 karle, 2 tjenestekarle, 1 staldkarl, 5 røgere, 2 tjenestedrenge.

1 mejeribestyrerinde og hendes 3 børn (heraf 2 på 20 og 18 år), 1 bryggerpige, 1 kokkepige, 6 malkepiger.

1 godsforvalter, hans kone, 8 børn, 1 huslærer, 2 stuepiger, 2 mænd ved godsforvalterkontoret.

1 gartner, hans kone, 1 voksen søn og gartnermedhjælp, 3 plejebørn (heraf 1 almisselem).

1 ladefoged, hans kone, 1 datter, 1 tjenestepige.

1 murer, hans kone, 4 børn.

1 skovridder, hans kone, 5 børn, 1 lærerinde, 1 tjenestepige, 1 husholderske.

Ialt 67 personer.

Ejerne boede ikke på godset i 1834, sandsynligvis boede familien på et af deres andre godser, nemlig Skjoldnæsholm. Men i 1845 er de registreret således under Svenstrup gods:

J. P. Bruun Neergaard, Johanne Christiane Neergaard hans kone, 2 børn (på 8 og 1 år).

Ialt var der i 1845 registreret 52 personer på godset.

Jordareal:

I 1964 var der 780 tdl. agerjord og 3.070 tdl. skov. Siden 1860 er der imidlertid solgt følgende fra godset: 3 ret store gårde, alt bøndergodset (omkring 100 gårde), ca. 180 huse, 2 møller samt 2 kirker afløstes. (se: Slotte og Herregårde).

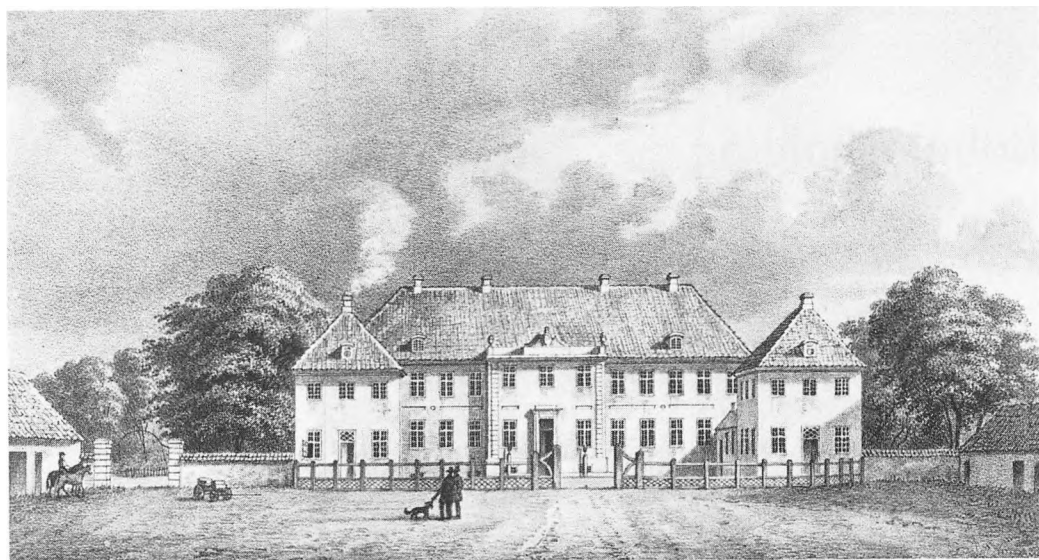
Indbo og klædedragt:

Der findes ingen trykte skifter, men i »Slotte og Herregårde«, bd. 4, s. 29 ff. og i J. Wedell-Neergaard: »Svenstrup, et sjællandsk Gods' Historie«, 1921, s. 293 ff, er der beskrivelser af inventaret i hovedbygningen, samt lidt om klædedragt.

Lærrelæsning:

Herregårdsliv, red. af Ernst Fr. Hansen, 1954. Heri J. Wedell-Neergaard: Erindringer fra Svenstrup (næsten de samme beskrivelser som nævnt under indbo).

Fig. 86. Hovedbygningen på Svenstrup gods, Borup, Ramsø Herred, Sjælland, 1853. Litografi.

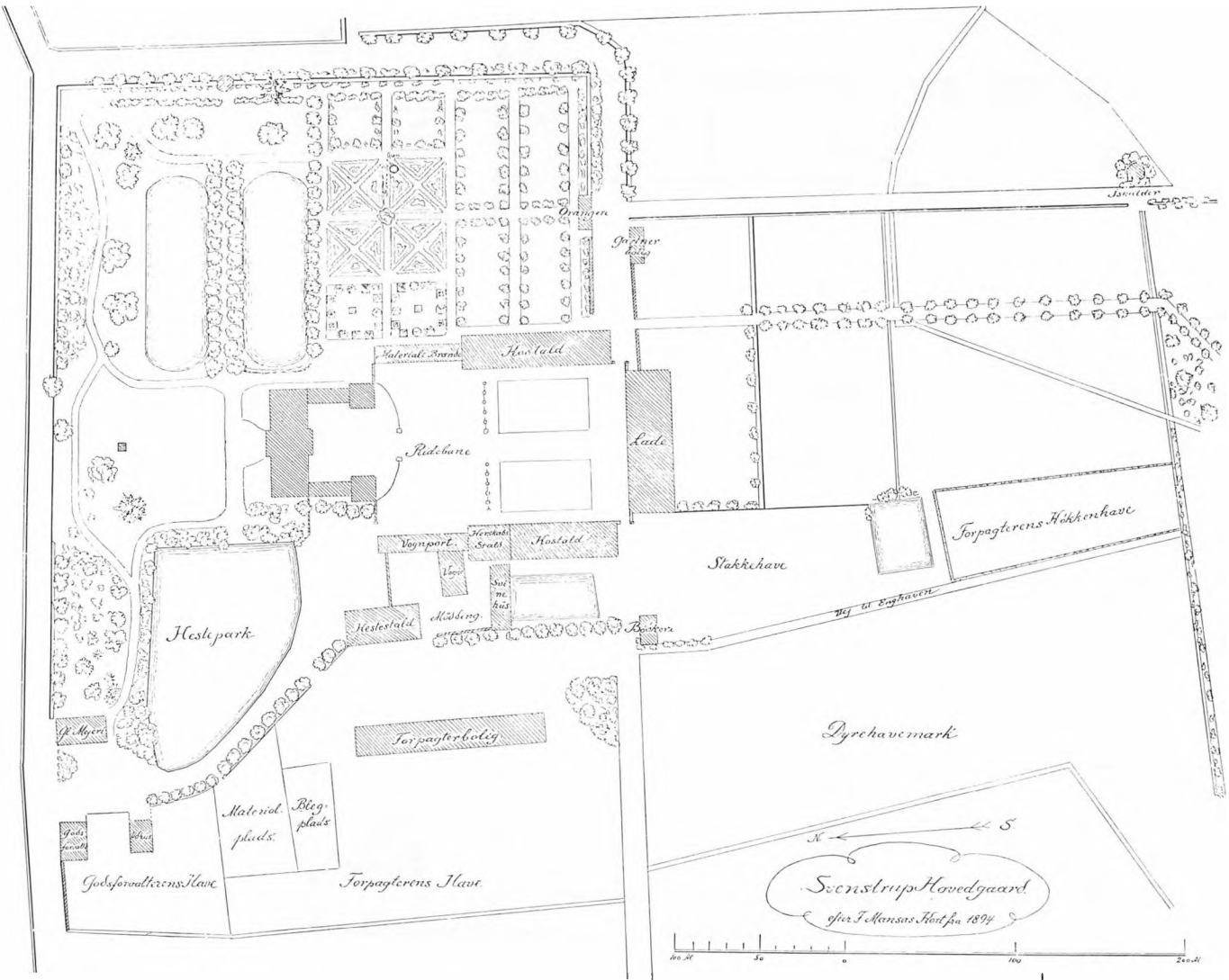
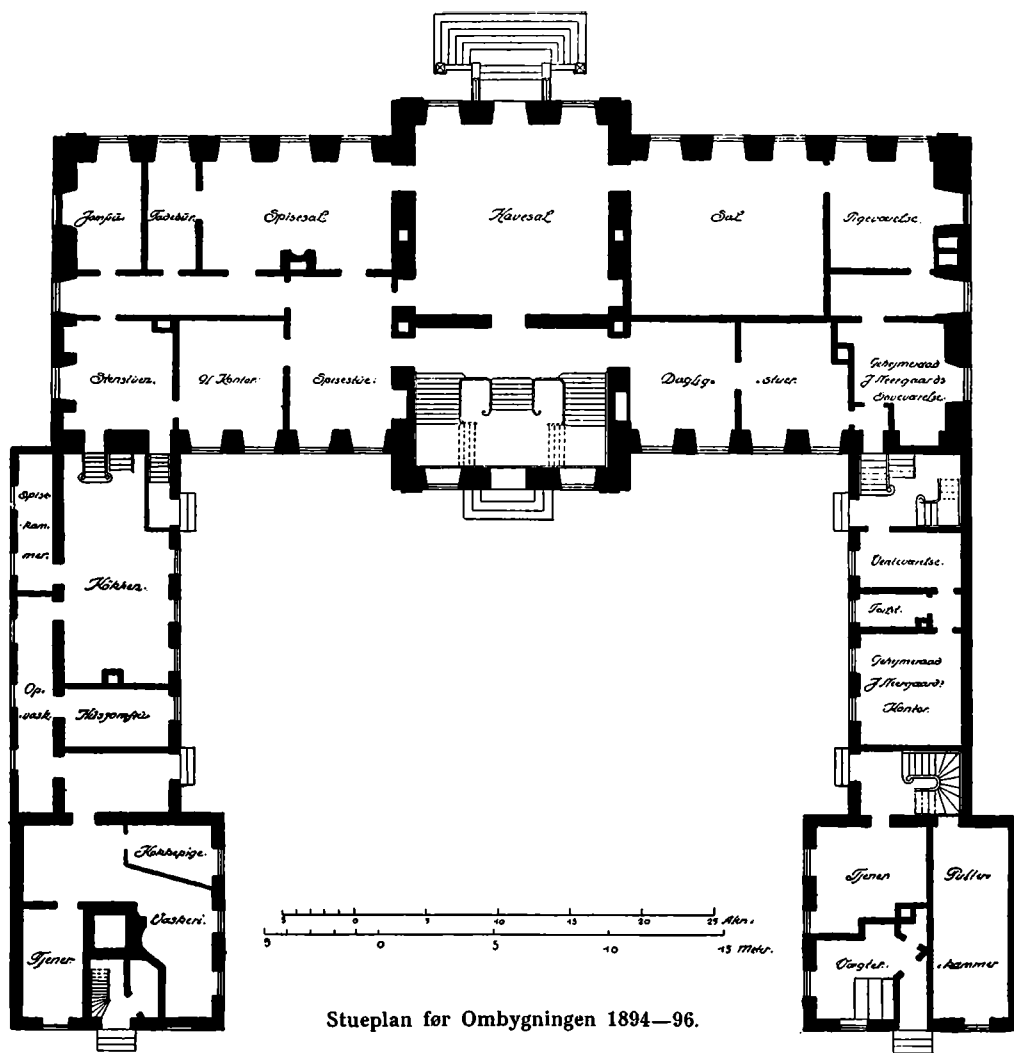
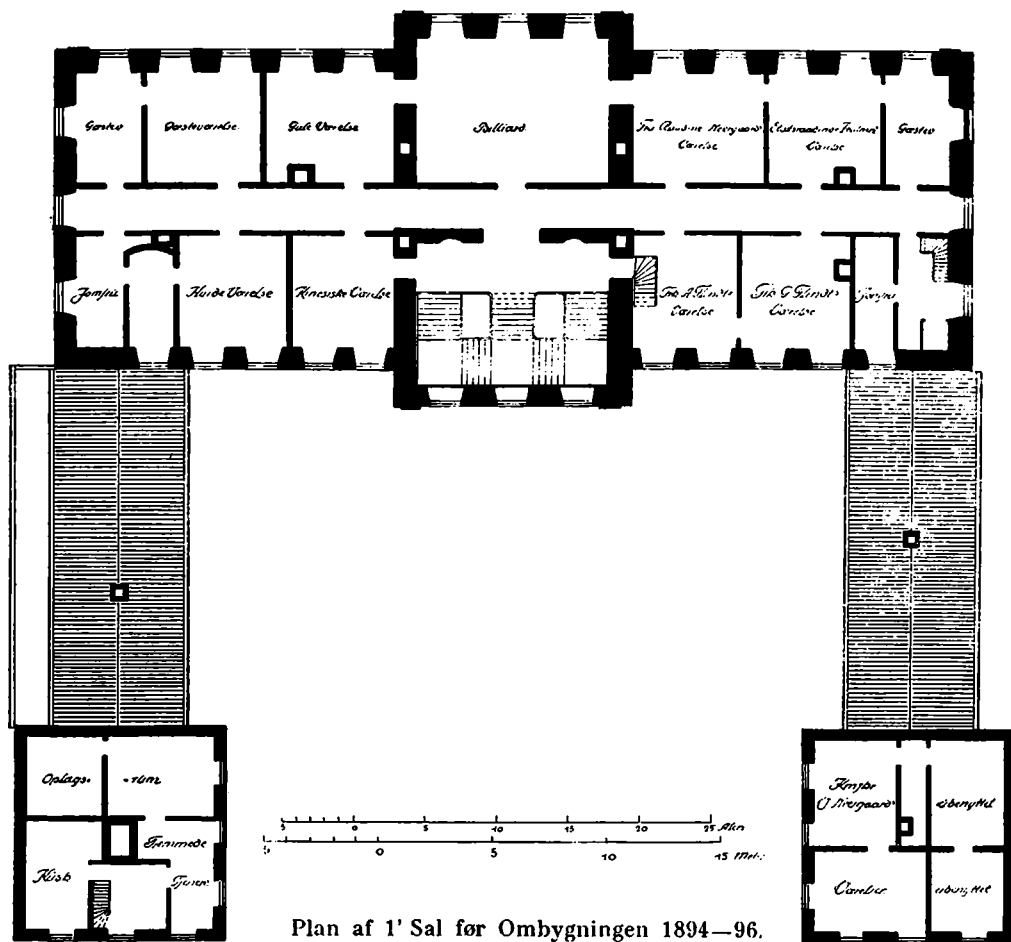

Fig. 87. Beliggenhedsplan over Svenstrup gods, Borup.
1894.

Stueplan før Ombygningen 1894—96.

Fig. 88. Svenstrup gods, Borup.

Plan af 1' Sal før Ombygningen 1894—96.

Fig. 89. Svenstrup gods, Borup.

Bondefamilien

Fotografi:

Gård fra Pebringe, Karise sogn, Sjælland, 1927. Findes nu på Frilandsmuseet.

Grundplan:

af samme.

Antal beboere:

se folketællingerne fra 1787 og 1801.

Jordareal:

Ca. 40 tdl. Gården var fæstegård under Turbyholm, der hørte under Bregentved gods.

Indbo og klædedragt:

se skifte fra 1788.

Lærrelæsning:

Nationalmuseets Arbejdsmark, 1941, s. 5–24. Frilandsmuseets Vejleder.

Fig. 90. En del af stuelængen og østlængen i gård fra Pebringe, Karise sogn, fotograferet på hjemstedet i 1927. Gården blev erhvervet til Frilandsmuseet i 1938. I

østlængen ses dør til karlekammer ved det lille vindue og t.h. herfor dør til fårehus.

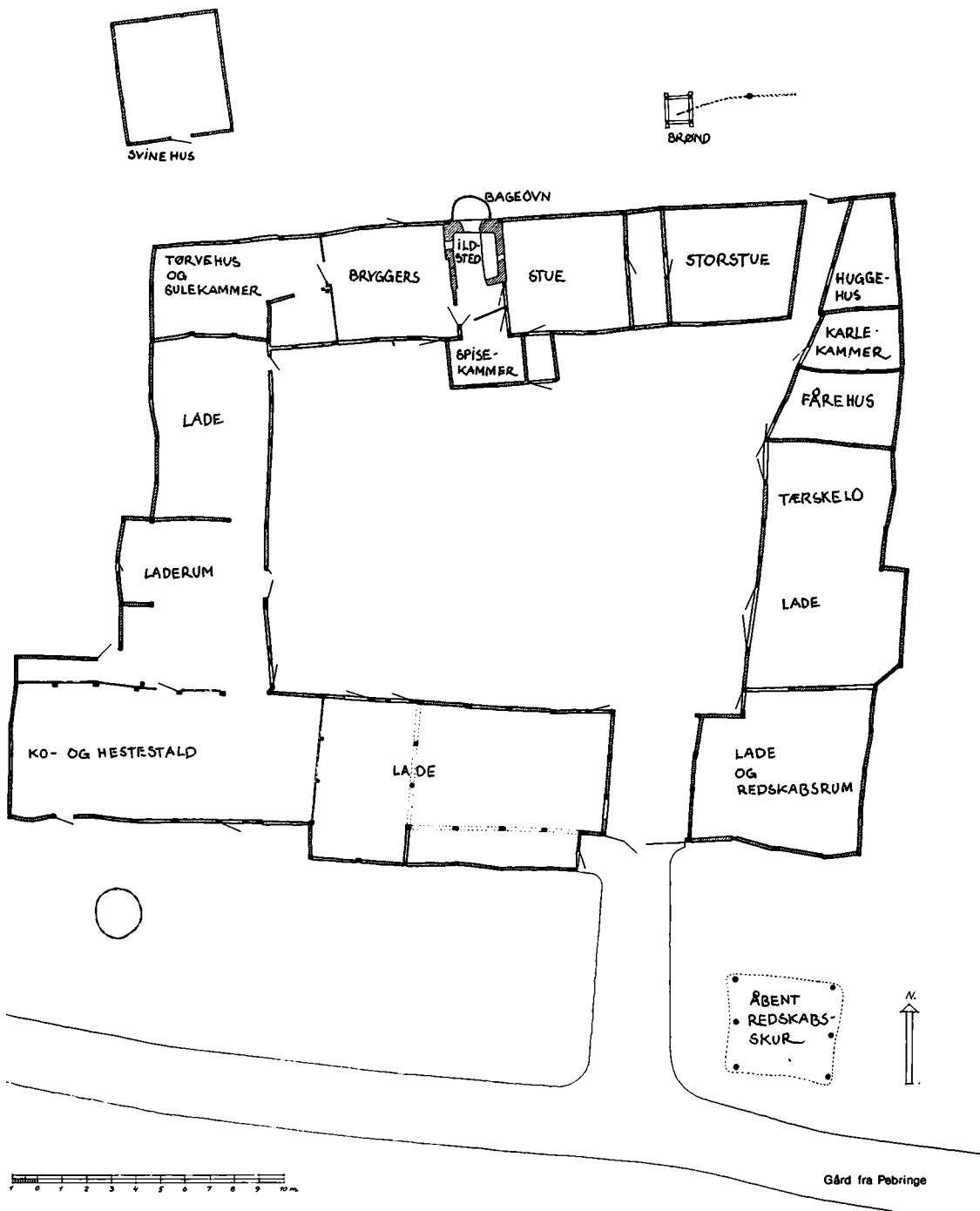

Fig. 91. Grundplan over gård fra Pebringe, Karise Sogn.

1787. Pebringe.

Clemmen Pedersen	husbonde	61 år	} begge i 1. ægteskab	bonde og gårdboer
Else Jensdatter	madmoder	50 år		
Niels Clemmensen	} børn	29 år	} ugift	
Peder Clemmensen		18 år		
Maren Jensdatter		25 år		Tjenestefolk
Jens Christensen		14 år		

1801.

Niels Clemmensen	husbonde	45 år	} begge i 1. ægteskab.	bonde og gårdboer
Karen Nielsdatter	hans kone	39 år		
Aase Nielsdatter	} deres børn	11 år	} ug.	
Niels Nielsen		8 år		
Sidse Nielsdatter		2 år		
Per Clemsen	hans broder	32 år	ug.	
Niels Olsen	} tjeneste- folk	13 år	} ug.	
Karen Nielsdatter		23 år		

Skifte 1788

Skifte fra gård i Pebringe, Karise sogn, Sjælland. Findes i Landsarkivet for Sjælland i København.

»Anno 1788 d. 29de Julii efter Gaardmand Clemmen Pedersens Hustrue i Pebringe, Else Jensdatter, ved Døden var afgaaet, mødte Underskrevne Peder Aggerup fra Bregentved med 2de Mænd, Bendt Jacobsen i Taagerup og Hans Madsen i bem. te Pebringe udi dette Stervboe [dødsbo] for at registrere og Vurdere den Afdødes og efterladte

Ægtemands Fælledsboe til paafølgende Skifte og Deling, imellem Enkemanden og hans med den Afdøde aulede og levende 3de Sønner naunl: Jens Clemmensen Gaardmand i Ammerup, Niels Clemmensen 30 aar gl, og Peder Clemmensen 20 aar begge hjemme hos Faderen alle paa den ene Side og Stervboets Debi- og Creditorer paa den anden Side; thi blev i Overværelse af Enkemanden og Sønnen Niels Clemmensen paa egne, og Brødrers Vegne forefunden og Registreret som følger:

I Stuen

1 Egebord paa 4 Fødder		5	
1 Gaasebænk		2	
1 Fyrrebænk			12
3de Træstole, 2 med Halmsæde		1	
1 lidet brunmalet Fyrre Hængeskab		5	
1 Jernkakkelovn, gl. og næsten ubrugelig	1		
2 Fyrre Hylder			8
11 Siebøtter a 4 sk.		2	12
1 Leerkrus			2
1 Sængested med gl. grøn Hvergarns Omhæng	1	2	
1 Rødstribet Olmerdugs Overdyne	2		
1 Hvid-bolsters Underdyne	1	2	
1 Hampedyne		5	
2 Rødstribede Hovedpuder		3	
1 graa Wadmels ditto		1	
2 Smaa Puder med Waar a 2 M		4	
1 Par Blaargarns Lagen		4	
1 Skabseng gl		1	
1 Rødstribet Olmerdugs Overdyne	2		
1 Hampe Underdyne	1	2	
1 Ditto Hovedpude		2	
1 Brunstribet Olmerdugs Ditto		2	
1 Pr. gl Blaarl. Lagen		4	
1 gl Fyrrekiste med Laas og Nøgel		3	
1 gl Sort Hvergarns Kiol	1		
1 Grøn Wadmels Skiørt		3	
1 Bais Ditto [tykt, groft uldstof]		4	
1 Graa Wadmels Trøye		2	
1 Brun Zartses Ditto [groft uldstof]		2	
1 Graat Hvergarns Skiørt		3	
1 Grøn bunden Nattrøye		3	
1 Klæde Kurv			6
1 Blaatl Linned Forklæde			12
6 Liin [hør]		1	8
2 Hør- og 3 blaarl. Tørklæder		2	8
1 Blaastribet Forklæde		1	
1 Pr. Uldne Wanter			8
2 Kartuns Hætter [bomuldsstof m. trykt mønster]		1	2
1 Hørl: hvid Forklæde og 2 Tørklæder		2	
3 Pr. blaa Strømper		1	8

I Kammeret

1 gl. Meel Kiste	1	
1 gl. Bænk		4
1 Kierne med Behør		10
1 Fløde Bøtte		6
1 gl. Halv Fierding		2
1 gl. Tin Talerken		4
1 Leerkruus og Smørfad		4
1 gl. Tin Talerken		4
1 Glas og 1 Pæleflaske		4
1 Peberquærn		2
1 gl Bord	1	
1 Driftetrug [slags sold]		6
1 Saltolden [salttrug]	2	
2 gl Bøtter og Aating		6
1 Øllflaske		6
1 gl Kurv		2
1 gl Fyrre Kar	1	8
1 Tønde Lad		4
1 Ølltønde	2	
1 dito Fierding og Anker	1	8
1 Trankrukke		6
1 Standfierding		4
1 Hankkurv		2
2 smaa Fierdinger		4
2 Fyrrehylder		4
6 stk. Leerfade og Talerkenes		12
1 Jern Lampe		2

I Kiøkkenet

1 Kiedelskrog og Ildtang		8
2 Jerngryder	5	
1 Hakkebrædt		2
1 gl Bøge Bænk		2
1 Ege ditto		4
1 Kobber Bryggerkiedel	4	
1 Jern Pande	2	
2de Smaae Jern Gryder	3	
1 Malkebøtte		6
2 Leerkrukker		6
1 lidet Egekar	2	
1 Par gl. Fyrre Ballier		4

1 Ske, 1 Bøtte og 1 Driftetrug			4
1 Sælle [lille sold]			8
1 gl Haand Quærn		4	
1 gl Degntrug		1	
5 Korn Sække gl.	1		
2 gl. Rokke		3	
1 Spand og 2 Karstoele			6

Paa Loftet

Omtrænt 2 Tdr. Kornhavre
til øvrige Sommerføde

I Karlekammeret

1 Stander sæng		1	8
1 Blaastribet Olmerdugs Overdyne	1	2	
2 Hampedyner	1	2	
2de Hampepuder		3	
2de Blaarlærrets Lagen		4	
1 Lidet Sængested			12
1 Overdyne		5	
1 Hvid Hampedyne		4	
1 Liden Pude		1	8
1 Pr. gl. Lagen		1	8

I Gaarden

1 Beslagen Vogn med Færrets Hauger [løse vogn- sider] og Behør	10		
1 gl. beslagen Vogn med Høsthauger	4		
1 gl. Træ ditto med ditto	3		
1 Ploug med Behør	2		
1 Harve med Jern-Tænder	1	1	
1 Ditto	1	1	
3 Leer	1		
2de HøeTyve a 8 Sk		1	
1 Slibesteen med Trug		1	
1 Skærekiste med Kniv		2	
3de Slæder	1		
Behørige Reeb til Høst Vogne		2	
1 Haand Øxe og Hugøxe 1 Naver [bor] og 2 Vægger [kile]	1		

Kreaturer

1 Blakket hæst 7 Aar	20		
1 Sort ditto 6 Aar	20		
1 Brun Ditto 14 –	8		
1 Ditto Hoppe 15 Aar	8		
1 Sort Ditto 17 Aar	6		
1 Sort Ditto 5 Aar	12		
1 Brun Hors Plag 3 Aar	10		
1 Sort Koe 13 Aar	5		
1 Rød Ditto 12 Aar	8		
1 Sort Tyrekalv 3 Aar	7		
1 Rød Koe 5 Aar	9		
1 Sorthielmed quie 2 Aar	4		
2 Sommer Kalve	1	2	
8 Faar med Grøde	16		
6 Stk Aars Svin	9		
6 Sommergrise	3		
3 Giæs og 1 Gase med Grøde	2		
4 smaa Høns og 1 Hane		2	8
<hr/>			
Tilsammen	214 R		14 Sk

At saaledes og intet viidere er forefunden
eller af Enkemanden og den nærværende
Arving anmeldt at være Stervboet tilhørende
bevidnes ut supra

P. Aggerup
Som Witterligheds og Vurderingsmænd

Hans H:M:S Madsen
Bendt B:J:S Jacobsen«

Husmandsfamilien

Fotografi:

Hus fra Tågense, Nysted sogn, Lolland, 1926. Nu på Frilandsmuseet.

Grundplan:

af samme.

Antal beboere:

se indledningen i skiftet fra 1815.

Jordareal:

Ca. 3 tdl., fæstehus under Christiansholms gods.

Indbo og klædedragt:

se skiftet fra 1815.

Lærrelæsning:

H. Zangenberg: Lolland og Falsters gamle Bondebygninger. Turistforeningen f. Danmark, årbog, 1936.

Frilandsmuseets Vejleder.

Sammenlignende materiale:

I Katterød Hospital (se fig. 1 og fig. 47) boede i 1870 23 personer i de 8 rum.

Se endvidere de forskellige skifter og auktionslister i denne bog, s. 39–40, 47 og evt. 71–72.

Fig. 92. Husmandshus fra Tågense på Lolland fotograferet på hjemstedet i 1926. Huset blev erhvervet til Frilandsmuseet i 1928.

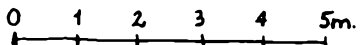
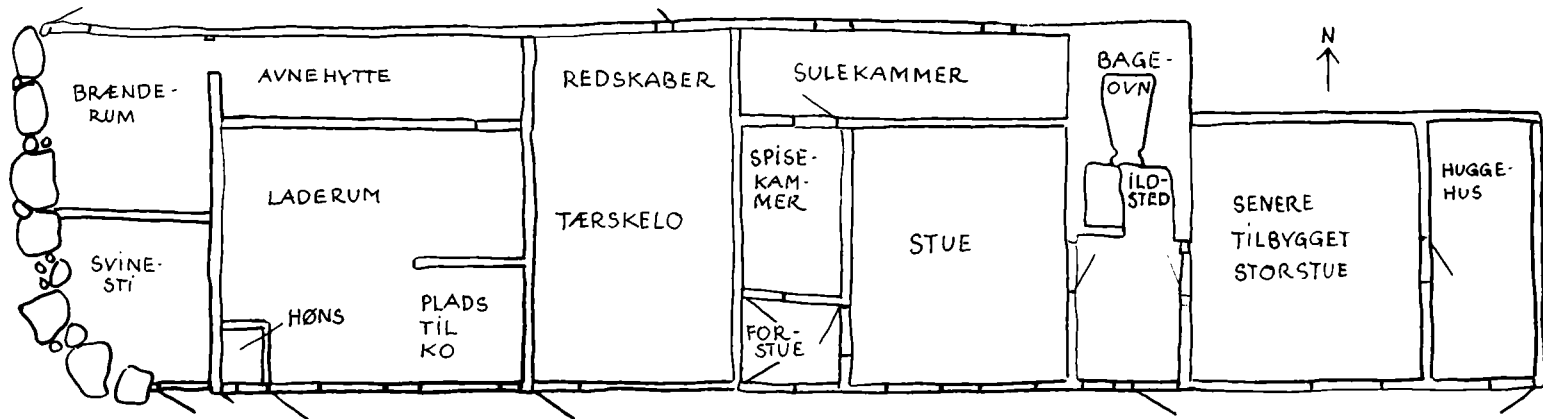

Fig. 93. Grundplan over hus fra Tægense på Lolland.

Skifte 1815

Skifte efter husmand Jørgen Christensen findes i Skifteprotokollen, 1796–1817, fra grevskabet Christiansholm, Lolland. Protokollen findes på Landsarkivet for Sjælland.

»Registreringsforretning efter afgangne Husmand Jørgen Christensen i Taagense.

Anno 1815 den 30. Marty mødte under tegnede Skifteforvalter efter Anmeldelse at

Huusmand Jørgen Christensen i Taagense ved Døden var afgangen for at registrere og vurdere hans Efterladenskaber til videre Skifte Og Deeling.

Den Afdødes Arvinger ere følgende: 1. Enken, 2. 1 Søn Christen 22 Aar hjemme, 3. 1 Ditto Hans 20 Aar hos Christian Erichsen i Taagense, 4. 1 Ditto Niels 18 Aar hos Jørgen Madsen i Taagense, 5. 1 Ditto Jørgen 14 Aar hos Rasmus Kjempe i Wanthore.

Rigsdaler Mark Skilling

	Rigsdaler	Mark	Skilling
1 Fyr Bord med Skuffe	2		
1 Dto [ditto] Bænk		2	
1 fiele Stoel [træstol]		2	
1 halm dto.		1	8
1 Skammel			4
1 lille dto.			4
1 Egekiste med Laas og Nøgle	5		
1 Blaae Kjole	2		
1 Bruun Trøie	3		
1 rød dto.	1		
1 grøn Bull	2		
1 Hat	1		
1 hvid Trøie	1	3	
1 grøn Bull		3	
1 hvid Stumptrøje		4	
1 Skindbul		3	
1 pr Skindbuxer	1		
1 pr lærred dto.		1	
3 Skiorter	5		
2 pr Strømper		4	
1 Vraaskab	2		
1 Kakkelovn		[ikke vurderet]	
1 Himel Sengested med Omhæng	6		
1 rødtribet Overdyne	2		
1 Blaastribet Underdyne	4		
2 lange Hovedpuder	2		
3 korte Dto.	1	3	
1 pr Blaargarnslagner	3		
1 liden Seng		2	
1 sorttribet Overdyne	2		

	Rigsdaler	Mark	Skilling
1 Blaastribet Underdyne	3		
1 lang Hovedpude	2		
1 Blaargarnslagen		3	
1 gl Hat			4
1 Løgte			4
1 Tragt		2	
6 stk. Talerkener	1		
2 Saxe		1	
2 Krukker og 1 Potte		1	
1 Mangletoøj		1	
1 Æske		1	
1 ditto			4
1 Skammel			1
1 Ballie		1	
1 Ditto		1	
1 pr Træskoe og 1 Eske			8
1 pr Karter		1	
2 Kiedelskroge		5	
1 Ildtang		1	
1 Spade		1	8
1 stor Gryde	2		8
1 liden Kaaberkiedel		3	
1 liden Gryde	1		
1 Øreballie	1	3	
1 vandspand		3	
1 Madspand			8
1 Hakkebret og 1 Driftetrug [sold]		1	
1 Jernpande		3	
3 Leerkrummer		2	
2 Kurve		2	
1 Øxe	1		
1 Baandkniv		1	
3 Huggejern, 1 Spigerboer		1	8
1 Sauge			8
1 Græslee		1	
3 Ærteleer		2	
1 Staver			8
1 Skiærlad [til hakkelse]		2	
1 Bænk			12
1 Hakkebret			12
1 rød Koe 14 Aar	20		
1 Faar med Grøde	6		

	Rigsdaler	Mark	Skilling
1 Qværn med Huus	1		
2 Ankere		4	
5 Sildefierdinger		1	
1 Kiærne	1		
1 Karstoel og 1 Bænk		2	
1 Tragt			4
1 Deinetrug og 1 Stige	1		
5 Høvle	3		
2 Jernbolter		4	
1 Garnvinde og Sildebord			8
1 Trug og 1 Tap			12
1 Lampe og 1 Trand Krukke			8
1 Speil			4
4 Bokker [bukke]		1	
2 Trøjer		2	
4 Fierdinger		1	
2 Standtønder		2	
1 Haspe			8
2 Skiættetræer [til hørbehandling]			4
1 Malkekande		2	
3 Poser	1		
1 Skuffe		1	
1 Tømme		2	
1 Mejeredskab med Lee	2		
1 Stie	1		
2 Høns		2	
Summa	109 Rd	2 Mk	12 Sk

Da saa intet videre var at forefindes som kunde regnes til den Afdødes Efterladenskab blev samme saaledes for i Dag sluttet i Overværelse af Arvingerne, dette til Bekræftelse under vore Hænders Underskrift.

Datum utsupra
Til Vitterlighed
Hans Render Lars Boesen

Paa Arvingers Vegne
Christian C. E. S. Eriksen«

Uddrag:

D. 29.1.1816 møder enken med værge og formynder for de 4 børn hos sognefoged Hans Rander for at afslutte skiftet.

Registreringssummen 109 Rdl., 2 mk., og 12 sk. godkendes.

Herefter anmeldtes følgende udgifter:

Enken havde udtaget til den afdødes begravelse	40 Rdl.
Enken havde udtaget til sin egen begravelse	40 Rdl.
Enken skyldte andre	19 Rdl., 2 mk., 12 sk.
Skiftets omkostninger	12 Rdl.
	ialt 111 Rdl., 2 mk., 13 sk.
Boet var opgjort til	109 Rdl., 2 mk., 12 sk.

Det måtte derfor konstateres, »at Boet er Falit, og intet arves. Dette Skifte blev saaledes

sluttet, og Enken paalagt at holde Skifteretten frie.«

Spørgsmål om bolig, indbo og klædedragt:

1. Sammenlign jordareal og boligareal i de tre samfundslag.
2. Hvilke arbejds- og opholdsrum var der på godset, gården og i huset?
3. Hvor mange arbejds- og opholdsrum var der i de tre bygninger?
4. Hvorfor var der forskel på boligen i de tre samfundslag?
(diskuter årsager som: økonomi, erhverv, samfundssystem, social stilling, tradition, teknik, forordninger og love samt privilegier).
5. Hvad ejede de af møbler, arbejdsredskaber og tøj?
Hvad var nødvendigt for at klare dagligdagen?
(brug evt. tegninger, der viser årets arbejde på en gård i 17–1800 tallet, trykt i Frank Lauridsens bog. Tegningerne fås også ved henvendelse til Frilandsmuseet).
6. Hvad forstås ved en fæstebonde og en fæstehusmand?
Hvori bestod afhængighedsforholdet mellem fæsteren og herremanden?
Hvorfor kan dette forhold karakteriseres som et »tvangsforhold«?
7. Hvad betød landboreformerne for fæstebønder og -husmænd?

Litteratur:

- Jens Engberg: Dansk guldalder. 1973. Heri oplysninger om bønder og husmænd, samt om følgerne af landboreformerne. Læs især s. 17–55.
- Frank Lauridsen: Landsbyen i 1700-tallet. 1978. Kilder og kommentarer. Heri om fæstebønder og -husmænd og om herremanden.
- Peter Michelsen: Frilandsmuseet ved Sorgenfri. 1973. Heri farvebilleder af interiører fra Pebringe-gården og huset fra Tågense samt billeder af interiører fra andre af museets gårde og huse.
- Holger Rasmussen: Bondens stue og arbejdsrum. I Turistforeningens Årbog, 1965. – Om boligindretning i 17–1800 tallet.
- F. Skrubbeltrang: Husmænd i Danmark gennem 300 år. Kbh. 1942. I serien, Vi og Vor Fortid nr. 9.
- Bjarne Stoklund: Bondegård og byggeskik. 1969. Om bondebygninger i 17–1800 tallet.
- Gerd Neubert og Ellen Andersen: Bydragt – bondebrugt. Historisk Årbog for Roskilde Amt. 1976. Heri om bondebragten ca. 1800–1850.

Børn

Spørgsmål til billederne af børn:

1. Hvad fortæller billederne om børns påklædning, leg og arbejde i de tre samfundslag?
Kan vi tolke noget ud fra børnenes ansigtsudtryk?
2. I hvilken udstrækning deltog børn i produktionen i de tre samfundslag? og hvorfor?
3. Hvordan blev pigen og drengen opdraget i de tre sociale lag? – og hvorfor?
4. Hvorfor var børn henholdsvis en velsignelse, en nødvendighed eller en straf for deres forældre?

Litteratur:

Birte Andersen: Adelig opfostring. 1971. Vedrører 15–1600 tallet, men mange normer og idealer fortsætter.

Axel Bolvig: Sociale tabere omkring år 1900. 1978. Undervisningsbog med billeder af fattige børn, beregnet for 5. klasse og op- efter. Giver et godt indblik i de dårligst stillede børns vilkår.

Christian Christensen: En rabarberdreng vokser op. 1971. Forfatterens erindringer om sin fattige opvækst i by- og landmiljø i begyndelsen af dette århundrede. Kan sammenlignes med den øvrige litteratur for at påpege evt. ændringer i børns vilkår.

Jens Engberg: Dansk guldalder. 1973. Om husmandsbørn og andre fattige børn i by og på land samt om den ideologiske undertrykkelse af børnene i skolerne m.m., s. 17, 19 og 24–46.

Ernst Fr. Hansen, red.: Herregårdsliv. 1954. Heri J. Wedell-Neergård: Erindringer fra Svenstrup. Om børn på herregårde i 1800-tallet. (se også fig. 100).

H. P. Hansen: Hyrdeliv på heden. 1962. Side 172–206 gengives mænds og kvinders beretninger om deres hyrdetid i barndommen i 1800-tallet.

Flemming Lundahl: Bestefar og bedstemors barndom. 1972. Undervisningsbog, kan bruges fra 4. klasse. Heri s. 80–103 afsnit om børns deltagelse i produktionen i 18–1900 tallet. Mange illustrationer.

Ussing Olsen: Børn på fabrik. Dansk Historielærereforening. Gyldendal, 1975. Kildehæfte og lærervejledning. Skildrer børns deltagelse i produktionen i byerne i slutningen af 1800-tallet. Oplysninger om lovgivning, arbejdstid m.m.

Marianne Therkildsen: Bondens børn. Folk og Kultur, årbog. 1974. Heri om børneopdragelse i 17–1800 tallets danske bondesamfund.

Jeppe Aakjær: Vredens børn. 1904. Om et fattighusbarns opvækst som tyende omkr. 1900.

En tidstabel over *børns historie* samt andet undervisningsmateriale om børn kan fås ved henvendelse til Frilandsmuseets Skolestue, 2800 Lyngby.

Se også sagregisteret her i bogen samt afsnittet om børn og livsrytmerne s. 158–161 – de fortæller om arbejde, kønsroller og opdragelse.

Fig. 94. Maleri fra slutningen af 1700-tallet af C. A. Lorentzen: Lille Pige i grøn Silkekjole.

Fig. 95. Udsnit af W. Marstrand: Det Waage Petersenske familiestykke, malet i 1836. Det er vanskeligt at finde tilsvarende fra landet, derfor dette bymiljø.

Fig. 96. Fr. Vermehren: Bondekone, der bader lille Piges Kjole. Malet i 1847(48). (Udsnit).

Fig. 97. Udsnit af Carlo Dalgas: Vogterdreng. Malet i 1843. Lidt romantiseret.

Fig. 98. Carlo Dalgas: *Kalven vandes*. Malet i Nord-sjælland i 1846.

Mænd

Spørgsmål til billederne af mænd:

1. Beskriv klædedragterne. Hvilke stoffer og dragtdele indgår i dem?
Kan man tolke noget ud af de forskellige mænds ansigtsudtryk?
2. Hvilke personlige og politiske rettigheder havde disse mænd henholdsvis omkr. 1770, omkr. 1820 og omkr. 1860?
Danmarks Riges Grundlov, 1849, par. 35, siger sammenfattet:
valgret til folketinget har enhver uberygtet mand, som har indfødsret, når han er fyldt 30 år, forudsat han har egen husstand, ikke er tyende eller modtager fattighjælp, har rådighed over sit bo og har boet mindst et år i valgkredsen.
Hvem har ikke valgret?
Hvad vil det sige at være »uberygtet«?
3. Hvordan var mandens stilling i følgende forhold:
herremand/fæster og lejehusmand, – husbond/madmor (spørgsmålet går på arbejdet), – ægtemand/kone (spørgsmålet går på forholdet mellem de to mennesker), – husbond/tyende.
4. Hvorfor var det sådan? (ad. spørgsmål 2 og 3).

Litteratur:

- Jeppe Aakjær: *Vredens Børn*. 1904. Giver et godt indblik i forholdet mellem husbond og tyende.
- Jens Engberg: *Dansk Guldalder*. 1973. Om landboreformernes følger for bønder og husmand, s. 19–25.
- Frank Lauridsen: *Landsbyen i 1700-tallet*. 1978. Kilder. Heri skemaer over arbejdsdelingen mellem mand og kvinde, fås også på Frilandsmuseet. Også kilder vedrørende fæsteforholdet.

Fridlev Skrubbeltrang: *Husmænd i Danmark gennem 300 år*. 1942. Vi og vor fortid nr. 9.

Jørgen Sørensen: *Her kommer fra Dybet. Landproletariatet 1880–1915*. Gyldendal 1976. Heri en mængde skønlitterære uddrag og historiske kilder om tyende, daglejere og husmænd. Bl.a. s. 64–77.

J. Wedell-Neergaard: *Erindringer fra Svenstrup*. I »Herregårdsliv«, red. Ernst Fr. Hansen. 1954. Heri beskrivelse af kammerherre J. P. C. Bruun Neergaard (fig. 100), hans dagligdag, beklædning m.m.

Tyendelove.

Se også livsrytmerne, s. 158–161.

Fig. 99. 1782 malede C. A. Lorentzen: Konferensråd Stephan Hofgaard Cordsen. Han var cand.jur. og købmandssøn fra Horsens, der dengang var en lille by.

Fig. 100. Joachim P. C. Bruun Neergaard (1770–1846), ejer af Svenstrup gods (se fig. 86–89) m.m., gift 1835–37 med Louise Bruun Neergaard, fig. 105. Malet af David Monies omkring 1840.

Fig. 101. Teksten til dette dragtbillede fra »Danske Nationale Klædedragter«, 1805, er: »Tvende Siællandske Bønder nærved Kiøbenhavn og Kiøgekanten i deres almindelige Dragt«. (se Gerd Neubert og Ellen Andersen: Bydragt – bonde­dragt. Historisk Årbog for Roskilde amt, 1976).

Fig. 102. Udsnit af Fr. Vermehrens: Sædemanden, malet 1859. Manden og påklædningen er lettere forskønnet. Se evt. Marianne Zenius' bog, s. 73 ff.

Fig. 103. Fr. Vermehren: Fårehyrde. Tegnet 1854 på hede ved Silkeborg. Se evt. Marianne Zenius' bog, s. 68 ff.

Kvinder

Spørgsmål til billederne af kvinder:

1. Beskriv klædedragten i de tre samfundslag. Hvilke stoffer og dragtdele indgår i den?
Sammenlign med skifternes oplysninger.
2. Hvilke ejendele har tiggersken?
Hvilke arbejdsredskaber og indbo ses i bondestuen?
Sammenlign fotografiet fig. 106 med oplysningerne i skifterne fra Pebringegården og huset fra Tågense. De viser generelt, hvilke ting der fandtes i gård og hus. Hvor mange beboelsesrum havde Louise Bruun Neergaard til rådighed på Svenstrup gods? (se fig. 88 og 89).
Hvilke tjenestefolk havde hun under sig og hvilket arbejde havde de? (Se grundplanerne og folketællingen).
3. Hvilke eksistensmuligheder havde den ugifte kvinde og den enlige mor med børn?
4. Hvordan var kirkens/samfundets opfattelse af den gode kvinde?
5. Hvilke personlige og politiske rettigheder havde kvinder omkr. 1800 og efter grundloven i 1849?
Hvorfor var det sådan?

Litteratur:

- A. C. Andersen: Husmandens datter. Roman, 1906. Om tre generationer af fattige kvinder og enlige mødre.
- Anders Bjørn m.fl.: Ugift eller lykkelig. Kvinden i 15–1600-tallet. Om kirkens syn på kvinden, om ægteskab, ugifte og enlige mødre. Kan uden videre bruges på tiden omkring 1800.
- Lone Fatum: Jesus, kvinderne og den kristne dobbeltmoral. Findes i Kønsroller i litteraturen, v. H. Hertel, 1975.

- Janne Hejgård: Familien. 1976. Historisk redegørelse, med kilder.
- Janne Hejgård: Kønsroller. 1974. Historisk redegørelse, med kilder.
- Bettina Heltberg: Kvindesag. 1976. Undervisningsbog. Fra 6.–7. klasse.
- Jørgen Sørensen: Her kommer fra Dybet. Landproletariatet 1880–1915. Gyldendal. 1976.
Uddrag af skønlitteratur og historiske kilder til belysning af tyendes forhold, husmandsdøtre samt problemerne omkr. fødsler i dølgsmål (s. 49–61).
Se også livsrytmerne, s. 158–161, vedrørende kvindens arbejde, muligheder og kønsrolle. Endvidere kan en tidstabel over kvindens historie rekvireres på Frilandsmuseets Skolestue, 2800 Lyngby.

Generelle spørgsmål:

Sammenlign de i spørgsmålene vedrørende børn, mænd og kvinder berørte problemstillinger med de tilsvarende sociale, økonomiske og kulturelle forhold idag.

1. Hvilke forandringer er der sket?
2. Hvad har kun ændret sig lidt – og hvorfor?

Fig. 104. C. A. Lorentzen: Fru Tutein, malet i 1810.

Fig. 105. Hans Christian Jensen: Louise Bruun Neergaard, kammerherreinde til Svenstrup, gift 1835-37 med J. P. C. Bruun Neergaard, fig. 100, død 1837. Malet i 1870'erne efter daguerreotypi fra 1830'erne.

Fig. 106. Fr. Vermehren: En fattig Bondestue ved Midtdagstid. Malet i Særslev ved Jyderup på Sjælland i 1863. Denne kvinde er yngre, se også den ældre bondekone fig. 96, samt læs i Marianne Zenius' bog s. 82 ff.

Fig. 107. Mikkel Fosie: Tiggerske. Stik fra 1700-tallet. Disse kvinders klædedragt ændrede sig ikke meget gennem århundreder, se f.eks. fig. 7. Se også Vermehrens maleri fig. 82.

Livsrytmen for adelen ca. 1750 – beg. af 1800-tallet

Opstillingen viser de *muligheder* et almindeligt livsforløb kunne indeholde/medføre.

Piger

0–6 år

leg, oplæring til »gudsfrygt«.

6–?

privatlærer, fag: husgerning og håndarbejde, religion, dannelse og sprog.

gift:

godsejerfrue, officers-, embedsmands- eller købmandsfrue.

ugift:

jomfrukloster, evt. bestyre et gods (boglige sysler og håndarbejde).

enke/gammel:

bliver på godset, evt. stiftelse for adelige.

Drenge

0–6 år

leg, oplæring til »gudsfrygt«.

6–?

skole (privatlærer, katedralskole, kostskole).

fag: religion, sprog, regning, dannelse (evt. ridning, dans, fægtning, jagt og musik).

ung:

universitetet, hæren, embedsmand, rejser i udlandet.

gift:

godsejer, embedsmand eller officer.

ugift:

godsejer, embedsmand eller officer.

gammel:

godsejer, pensioneret embedsmand eller officer.

Livsrytme for manden og kvinden på en GÅRD ca. 1750–ca. 1850

Opstillingen viser de *muligheder* et almindeligt livsforløb kunne indeholde/medføre. – Aldersangivelserne er ca.-tal.

Piger

Drenge

0–6:

leg, passe mindre søskende.

0–6:

leg.

6–14:

mere eller mindre regelmæssig skolegang efter ca. 1820.

Sortere uld, karte, spinde, strikke, passe mindre søskende, passe ilden, vogte dyr, samle fjer, dun, kvas og brænde. Holde lys om aftenen. Plukke bær.

Øve sig i alt kvindearbejde, hjælpe med hø- og kornhøst.

Lege.

6–14:

mere eller mindre regelmæssig skolegang efter ca. 1820.

Vogte dyr, passe dyr, samle kvas og brænde.

Sortere uld, karte, holde lys om aftenen.

Plukke bær.

Øve sig i alt mandsarbejde, hjælpe til med hø- og kornhøst samt tærskning.

Lege.

14–25:

tjenestepige, lære alt kvindearbejde (d.v.s. uddanne sig til ægteskab).

Hjælpe til i hø- og kornhøst og evt. deltage i andet mandsarbejde (evt. hoveriarbejde). Lave sit udstyr. (Evt. få børn udenfor ægteskab. Konsekvenser?)

14–28/30:

tjenestekarl, »uddanne« sig i alt mandsarbejde i mark, stald, lo og lade. Passe de større dyr, huggehusarbejde.

Evt. soldat.

Før landboreformerne deltage i hoveriarbejde.

25–50:

madmoder, arbejde. Føde børn (mellem 1/3 og 1/2 dør). Sørge for udstyr til døtre.

Enke: gift igen? Enke på en dårlig gård, havner hun på fattighus?

28/30–50/55:

bonde, arbejde i mark, stald, lo og lade.

Før landboreformerne deltage i møder på bystævnet.

Enkemand – gift igen?

50–død:

aftægt, passe børn, spinde, passe have og kålgård. Viderebringe mundtlig tradition (fortællinger, sange).

50/55–død:

aftægt, lidt arbejde f.eks. snittearbejde og passe bier.

Viderebringe mundtlig tradition.

Vedrørende arbejdsdelingen mellem mand og kvinde på en gård henvises til Grete Rungs tegninger heraf. Kan enten rekvireres på Frilandsmuseet eller ses i Frank Lauridsen: Landsbyen i 1700-tallet, 1978. (Kilder med kommentarer).

Livsrytme for manden og kvinden i HUSMANDS- og DAGLEJER GRUPPEN ca. 1750–ca. 1850

Opstillingen viser de *muligheder* et almindeligt livsforløb kunne indeholde/medføre. – Aldersangivelserne er ca.-tal.

Piger

0–5:

leg, passe mindre søskende.

5–7/8:

vogte dyr, samle kvas, dun og fjer.
Sortere uld, karte og spinde. Passe ilden, holde lys om aftenen. Plukke bær, samle spiselige planter. Evt. tigge, – evt. skolegang.

Hvor meget leg?

Pille aks efter høst. Gå til hånde.

7/8–14:

lillepige på en gård, vogte dyr, passe børn, samle fjer, dun, kvas og brænde.

Øve sig i kvindearbejde. Gå til hånde.

Hvis hjemme så: pille aks, evt. tigge, evt. skole, evt. hjælpe forældrene med arbejde. (se ovenfor).

14–22/25:

tjenestepige, alt kvindearbejde samt hjælpe til i hø- og kornhøst, møjsspredning og andet mandsarbejde.

Skaffe sig udstyr.

Evt. få børn udenfor ægteskab, – følger: amme i byen? fattighus? føde i dølgsmål med medfølgende straf?

22/25–50:

gift: fæste- eller leje hus, jordløst hus, inderste.

Føde børn, passe børn, alt kvindearbejde,

Drenge

0–5:

leg.

5–7/8:

vogte dyr, samle kvas, dun og fjer. Sortere uld, evt. karte. Passe ilden, holde lys om aftenen. Plukke bær, samle spiselige planter. Evt. tigge, – evt. skolegang.

Hvor meget leg?

Pille aks. Gå til hånde.

7/8–14:

dreng på en gård, vogte dyr, samle kvas og brænde, forefaldende arbejde.

Øve sig i alt mandsarbejde.

Hvis hjemme så: pille aks, evt. tigge, evt. skole, evt. hjælpe forældrene med arbejde. (se ovenfor).

14–25/30:

tjenestekarl, arbejde, se skemaet for GÅRDEN.

Ellers: tigger, omstrejfer, fattiglem, evt. fattighus.

25/30–50:

gift: fæste- eller leje husmand, inderste, jordløst hus.

gift og ugift: forefaldende arbejde,

evt. også arbejde for andre i hus eller mark, f.eks. spinde. Evt. fattiglem.

ugift: tjenestepige, vævepige, omvandrende løsgænger/tigger, inderste, fattiglem evt. i fattighus, skøge.

Enke: fattiglem oftest i fattighus, evt. gå på omgang i sognet.

forskelligt håndværk og andre binæringer.

Livsvarig tjenestekarl.

Tiggeri, omvandrende, løsgænger, natmand, fattiglem evt. på fattighus, evt. gå på omgang i sognet.

50-død:

inderste, fattiglem, oftest i fattighus, omstrejfer, tigger. Evt. gå på omgang i sognet.

50-død:

inderste, fattiglem evt. på fattighus, gå på omgang i sognet, evt. bortliciteret, tigger, omstrejfer.

Sygdom var i denne gruppe oftest ensbetydende med at flytte på fattighus. »Gå på omgang«: bønderne skulle i en bestemt rækkefølge give den fattige lidt mad og et halmleje. »Bortlicitering«, den fattige »solgtes« på en auktion til den lavestbydende, der så skulle »pleje« den fattige i et år.

Litteraturliste

Forkortelser er angivet i parentes.

Utrykte kilder:

Fattigvæsenets protokoller i Greve-Kildebrønde. Findes på Landsarkivet for Sjælland, (LA).

Regnskaber fra Greve Hospital samt andre arkivalier vedrørende hospitalet, LA. (udskrift fra regnskaberne findes på Fri-landsmuseet).

Folketællinger, findes på Rigsarkivet (RA). Beretninger i Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser, (NEU), nr. 25.430 og 28.491.

Beretninger i Dansk Folkemindesamlings arkiv, (DF), nr. 873, 1115, 1257, 2494 og 3224.

Edvard Christiansens erindringer (kopi hos forfatteren).

Hovedbog over Lemmerne. Fra Riis fattiggård. Tilhører Anna Petersen, Fårevejle. Skriftlige beretninger direkte til forfatteren.

Trykte kilder:

Love og cirkulærer.

Hofman, Hans de: Samlinger af Fundationer, 1755–65 og 1780.

Højrup, Ole (OH): Levnedsløb i Sørbymagle og Kirkerup Kirkebøger, 1646–1731. – Kbh. 1963, I og II.

Faglitteratur:

Antoniewicz, W. v. (Ant.): Greve og Kildebrønde Sognes Historie. 1967.

Heri afsnit om Greve Hospital.

Bentsen, J. (JB): Om Fattighusene i Kongeriget Danmark. – Kbh. 1865.

Bentsen, der var læge, har bearbejdet di-

striktslægernes indberetninger til Indenrigsministeriet omkr. 1860. Der er meget spændende oplysninger om fattighusenes tilstand samt andet social-politisk materiale.

Bolvig Axel: Sociale tabere omkring 1900. 1978. Undervisningsbog fra 5. klasse. Meget inspirerende med fotografier af fattige børn samt citater af Peter Sabroe om børnemishandling m.m. God lærervejledning.

Bjørn, Anders m.fl.: Ugift eller lykkelig. Kvinden i 15–1600 tallet. Gyldendal 1974. God gennemgang af den gifte og ugifte kvindes stilling. Mange illustrationer.

Boyhus, Else-Marie (EMB): Dansk hospitalsvæsen og staten i første halvdel af det 18. aarh. 1963. (Duplikeret, kan lånes på Specialekontoret, Københavns Universitet, Pilestræde 58, tlf. 01–134570). – Heri oplysninger om de 108 hospitaler, der fandtes i Danmark omkring 1760.

Bryld, Tine: »–vi kan vel alle enes om at ønske Beth en glædelig jul...«, Kommentar i Information d. 13.12.77. Her også »Sangen om Grethe« af læge Peter Ege. Begge skildrer på fremragende måde problemer i vort sociale system ud fra eksempler på sociale tabere.

Christensen, P. (PC): Nogle Træk af Al-misselemmernes Kaar paa Landet i gamle Dage, Historisk Aarbog for Randers Amt, 1939, s. 134 ff.

Heri oplysninger om fattiglemmer i fattighuse.

»Dagligliv i Danmark« (DL), red. Axel

- Steensberg, de tre bind om det 17., 18. og 19. århundrede, 1963–71.
- Dansk tidsskrift for museumsformidling, 1 og 2, 1975–76.
- Heri bl.a. om formålet med museerne siden deres oprettelse i slutningen af 1800-tallet.
- Engberg, Jens (JE): Dansk Guldalder. Eller oprøret i Tugt-, rasp- og forbedringshuset. Rhodos 1973.
- Mange spændende synspunkter om den historiske udvikling i 1800-tallet samt i særlig grad oplysninger om undertrykkelsen af de dårligst stillede i samfundet. Oplysninger om børn s. 17, 19 samt 24–46.
- Falbe-Hansen, V. og W. Scharling (FH): Danmarks Statistik, 1881, bind V.
- Oplysninger om fattighuse og -gårde, især talmateriale s. 103, 310, 323 ff, 373 og 375.
- Fuglsang, Vivian: Sygdom og samfund. Kronik i Politiken d. 10.9.1976.
- Hansen, Svend Aage: Økonomisk vækst i Danmark, I, 1972.
- Udmærket kort oversigt over den økonomisk-historiske udvikling i 17–1800 tallet.
- Haugbøll, Charles: Børster. Munksgård, 1955.
- Oplysninger om og beretninger af de omvandrede folk i perioden ca. 1870 og frem.
- Henningsen, Lars og Jørgen Witte (LH): Fattigvæsenet i Sønderjylland. Katalog til udstilling på Landsarkivet i Åbenrå, 1976.
- Heri konkrete eksempler på fattighjælp til personer.
- Håndbog for danske lokalhistorikere (HDL), red. Johan Hvidtfeldt. 1965.
- Jansen, Henrik M. (Jansen) og Otto Jonassen: Fattiggården. Træk af fattigforsorgens historie i Svendborg. 1976.
- Heri oplysninger om de enkelte fattiglemmer.
- Jensen, Ole (OJ): En undersøgelse af i hvor stor udstrækning fattigvæsenet i Vendsyssel, specielt Vrejlev-Hæstrup, er i overensstemmelse med fattigvæsenet i det øvrige land i tiden 1708–1933. (Historieopgave til Hjørring Seminarium, 1974).
- Heri oplysninger om fattiggården i Vrejlev samt forskelligt kildemateriale til belysning af fattiglemmernes liv og vilkår.
- Jørgensen, Harald (HJ): Det offentlige Fattigvæsens historiske Udvikling i Danmark. 1940, genoptrykt i 1975.
- Detaljeret redegørelse med mange citater fra officielle kilder. Sagregisteret giver indgang til en mængde oplysninger. Ene-
ste større undersøgelse om fattiggårde.
- Jørgensen, Harald: Fattiggården i Ringe 1864–90. Fynske Aarbøger, 1941. s. 399 ff.
- Jørgensen, Harald (HJ kat.): Fra tiggerstav til alderdomsunderstøttelse. Katalog til udstilling på Landsarkivet for Sjælland, 1971.
- Konkrete oplysninger om enkelte fattiglemmer.
- Knudsen, Lars Færch (LFK): Den offentlige fattigforsorg 1804–13 på landet i Maribo amt, med særlig henblik på fattighjælpsmodtagerne. – Speciale, 1976 (kan lånes på Specialekontoret, se Boyhus).
- Meget spændende undersøgelse med oplysninger om fattiglemmernes alder, køn, fødested, om børn samt i hvilken udstrækning, der blev givet hjælp.
- Krog, O. Villumsen (OVK): Fra tiggerstav til samfundspligt. 1971.
- Gode kilder om fattige og fattigvæsenet fra 1500-tallet og op til 1970. Dertil lærervejledning, se også s. 166 under AV-midler.
- Madsen, Hans Helge: Jens Birkholms to byer. 1976.
- Heri Jens Birkholms malerier af fattige samt oplysninger om disse.
- Mathiesen, Eske K. (EKM): Hvem skriver

- folkets Danmarkshistorie ?, DFS Nyt, 1974, 4, fås for 5 kr. på Dansk Folkemindesamling, Birketinget 6, 2300 Kbh. K. Spændende debatoplæg med eksempler på kilder til folkets Danmarkshistorie.
- Mathiesen, Hugo: De kagstrøgne. 1964. God indføring i de prostitueredes historie. Museum og samfund, katalog til udstilling på Århus Kunstmuseum, 1977. Heri diskussion om museerne gennem tiden og specielt om kunstmuseerne samt vurdering af deres indsamlingspolitik og opfattelse af kunst.
- Neubert, Gerd (GN) og Ellen Andersen: Bydrag – bondedragt. Historisk Årbog for Roskilde Amt, 1976, s. 26 ff. Heri vurdering af tegninger, stik og malerier som kulturhistoriske kilder, samt gennemgang af mange skifter fra 1800-tallet for så vidt angår klædedragten.
- Nielsen, Beth Grothe: Letfærdige Qvindfolk. Kronik i Politiken d. 11.12.1976. God gennemgang af lovgivning samt straf for fødsler i dølgsmål med efterfølgende ombringelse af barnet. Konkrete eksempler.
- Novrup, H. P. H.: Fattigvæsenet i ældre tid. Historisk Aarvog for Ribe Amt, VII, 1931, s. 760 ff. Heri oplysninger om enkelte fattiglemmer.
- Philip, Kjeld (KP): Staten og fattigdommen. 1947. Let læst oversigt over lovgivningen og fattigvæsenets udvikling fra middelalderen og op til 1930'erne.
- Reintoft, Hanne (HR): Om forsorg. 1976. God, kort oversigt over forsorgsvæsenet fra 1500-tallet og til idag, samt analyse af lovgivningen idag.
- Riismøller, Peter (PR): Sultegrænsen. 1972. Spændende gennemgang af fattigmiljøet fra middelalderen til 1900-tallet. En del konkrete oplysninger om fattige personer samt nogle fotografier.
- Rindholt, Svend: Fattigmaleren Carl V. Meyer. Kbh. 1946. Heri oplysninger om Meyer samt gengivelse af en del af hans malerier fra fattige miljøer.
- Rymose, Harald (Rymose): Fattighuset. Ballerup historiske Forening. Årshefte nr. 8, 1962. Heri oplysninger om og reglement for Ballerup fattighus.
- Simonsen, Asger Th. (AS): Husmandskår og husmandspolitik i 1840'erne. Kbh. 1977. Heri gode oplysninger om fattigvæsenets virksomhed i praksis illustreret med konkrete eksempler.
- Skrubbeltrang, F. (FS): Husmand og inderste. 1940, genoptrykt 1974. God og grundig historisk redegørelse for disse gruppers levevilkår. Stikordsregisteret giver gode muligheder for at bruge bogen som håndbog. Mange konkrete eksempler.
- Sterm, S. (Sterm): Beskrivelse over Kjøbenhavns Amt. 2. deel, 1836. Heri detaljeret beskrivelse af Greve sogn, både hvad angår topografi og beboernes antal og erhverv.
- Svalgaard, A. C. (ACS): Fattigforsørgelsen i Nors og Tveds i sidste halvdel af det 18. Aarh. – Historisk Aarvog for Thisted Amt, VIII, 1939. Heri oplysninger om de enkelte fattiglemmer.
- Sørensen, Jørgen (JS): Her kommer fra Dybet. Landproletariatet 1880–1915. Gyl-dendal 1976. Uddrag af socialrealistisk litteratur suppleret med historiske kilder omhandlede følgende emner: tyende, daglejere og husmænd. Oplysninger om fødsler i dølgsmål. Velegnet til oplæsning og undervisningsbrug.

Sørensen, Th.: Markarbejdernes Vilkaar i Jyske Hedeamter. Kbh. 1881.

Sørensen var læge og socialstatistiker og har også lavet en tilsvarende undersøgelse over købstadsarbejdernes forhold. Bøgerne er fyldt med tal og oplysninger om levevilkårene i de laveste sociale grupper. Materialet er indsamlet af Th. Sørensen, og det er et fremragende socialpolitisk dokument.

Zenius, Marianne (MZ): Genremaleri og virkelighed. 1976.

Kulturhistorisk vurdering af malerier.

Zerlang, Martin: Bøndernes klassekamp i Danmark. 1976.

Spændende værk om den åndelige og politiske udvikling i 1800-tallet.

NB. udkommet lige før »På fattighuset« gik til trykning:

Vilby, Knud og Kjeld Sørensen: Fattig i Danmark. 1978.

Bogen er ikke læst, men synes umiddelbart meget anbefalelsesværdig. Den handler om fattigdom i Danmark i de sidste 50 år. God litteraturliste og gode illustrationer.

Stenbæk Jensen, Grete : Waterloo retur. 1978.

10 beretninger om fattige kvinder i Danmark i vort århundrede.

Trykte beretninger:

Olga Jakobsen Kærvangs erindringer. Dansk Folkemindesamlings Erindringsserie, nr. 3, 1975.

Om at være kvinde i landarbejdermiljøet i 1930'erne og 40'erne.

Grønset, Dagfinn : Anna i ødemarken. Kbh. 1974.

Anna fortæller om et liv i fattigdom i Norge i 1920'erne og 30'erne.

Sørensen, Andrea E.: En daglejerkone fortæller. Historisk Aarbog for Holbæk Amt, 1943, s. 117 ff.

En gammel enke beretter om sit liv i slutningen af 1800-tallet.

Wesselhoff, Sofus: Mine kære Barndoms-erindringer. »Perspektiv«, 1. årgang, nr. 8, 1954.

I bogen er disse levende skildrede erindringer citeret i uddrag, i Perspektiv kan man læse dem i sammenhæng. Erindringerne fortæller om forholdene på fattiggårde i 1890'erne.

Brockenhuus-Schack, Anne: Signalement af en narkoluder. Artikler i Information d. 16. og 17. dec. 1977 om Beth, en af vort samfunds sociale tabere. (Se også under Tine Bryld).

Skønlitteratur:

Aakjær, Jeppe: Vredens Børn. 1904.

Meget fin skildring af et fattighusbarns opvækst som tyende omkring 1900.

Andersen, A. C.: Husmandens datter. 1906. Socialrealistisk roman om tre generationer af fattige kvinder og enlige mødre.

Andersen Nexø, Martin: Ditte Menneskebarn. 1917-21.

Om husmandsdøtrene og tjenestepigerne vilkår omkring 1900.

Bundgård, Christian: Proletarer. 1967.

Roman fra slutningen af 1800-tallet om bønder, tjenestefolk, husmandsdøtre og om at føde i dølgsmål.

Kirk, Hans: Daglejerne. 1965.

Skildring af en gruppe daglejerfamiliers tilværelse og livet i landsbyen omkring århundredskiftet.

Pontoppidan, Henrik: Fra Hytterne. 1973, noveller.

Heri fortællingen om Stine Bødgers, der kom på fattiggården samt novellen om gårdmandssønnen, der mente at have ret til at afreagere på husmandsdøtrene. Andre noveller om fattigfolk.

Skjoldborg, Johan: Gyldholm. 1949.

Skildring af herregårds-husmænds dagligdag og levevilkår.

Disse forfattere har også skrevet andre fremragende bøger om vilkårene for fattigfolk på landet.

Børnelitteratur:

Andersen, Leif Esper: Heksefeber. 1976.

Drengen Esben fortæller om sit liv med moderen, der er enlig og klog kone. Vi hører om de begivenheder, der førte til moderens død som heks på bålet.

Anesen, Niels: Lars Holger. 1969.

Vi følger Lars Holger fra 8-års alderen, hvor han kommer ud at tjene. Om hans skolegang og tjenestesteder i begyndelsen af dette århundrede.

Bang, Kirsten: Laust fra fattighuset. 1976.

Om et barns opvækst i et fattighus i første halvdel af 1800-tallet.

Lindgren, Astrid: Søndeng. 1967.

Fire eventyr om livet i fattige miljøer, bl.a. om en lille pige, der vokser op på fattiggården.

Se også Axel Bolvig under faglitteratur.

Museer:

Greve Hospital vil om nogle år kunne beses på Frilandsmuseet i Kgs. Lyngby.

Katterød Hospital kan ses i frilandsmuseet Den fynske Landsby i Odense. Intet oprindeligt inventar bevaret.

Fattiggården »Viebæltegård« i Svendborg er delvist indrettet som museum således som gården så ud i 1950'erne, da den endnu fungerede som arbejdsanstalt.

Gården hører under Svendborg Museum.

Flere lokalmuseer er indrettet i tidligere fattighuse, f.eks. Otterup på Fyn og Orø Museum, men bygningerne er naturligvis ændret.

Øster Brønderslev Hjemstavnsmuseum har enkelte genstande fra fattiggårde.

I undervisningsmæssig sammenhæng kan ovennævnte bygninger sammenlignes med f.eks. museet i Brede Hovedbygning, Kgs. Lyngby samt med andre herregårdsmuseer landet over, og med bymiljøer som Nationalmuseets Klunkelejlighed, Den gamle by i Århus og arbejderboligen på Randers Kulturhistoriske Museum.

Yderligere kan man sammenligne med følgende frilandsmuseer: i Sorgenfri nord for København, i Maribo, Den fynske landsby i Odense og Hjerl Hede.

AV-midler:

Film:

»Ditte Menneskebarn«, instr. Bjarne Henning Jensen, 1946. 35 mm.

»Kun en mor«, Alf Sjøbergs filmatisering fra 1953 af Lo-Johanssons »Rya-Rya«.

102 min. Udlån: Elite Film, Kattesundet 12 a, 1458 Kbh. K., ca. 150 kr. 16 mm.

»Martin Andersen Nexø«, forfatteren fortæller om sit forfatterskab, bl.a. om Pelle Erobreren og Ditte Menneskebarn.

7 min., 1947, Statens Film Central.

Bånd:

»Fra tiggerstav til Samfundspligt«, I-III. Tre skoleradioudsendelser, produceret i 1973 af O. Villumsen Krog (se også litteraturlisten). Hertil lærerhæfte.

Beregnet til 8.-10. klassetrin, kan lånes i Undervisningsministeriets Båndcentral.

Liste over illustrationer:

- Forsiden: Udsnit af Jens Birkholms maleri: Frelserhæren i Fattiggården. 1904. (Ejer: Harriet Schallemose). Fot.: Niels Elswing (NE), Nationalmuseet, 1978.
- Bagsiden: Vindue i Greve Hospital. Fot.: Ingeborg Christmas-Møller, (ICM), 1974. Alle fotografier af Greve Hospital findes i Frilandsmuseets arkiv (FM).
- Fig. 1. Katterød Hospital. Fot. H. G. Skovgaard, 1922. Nationalmuseets 3. afd.s arkiv: Dansk Folkemuseum (NM 3).
- Fig. 2. Fattighus i Vallensved, Sorø amt. Fot.: Peter Michelsen (PM), 1970. FM.
- Fig. 3. Fattiggården »Ørkieldegård« i Svanninge, Svendborg amt. Fot.: PM, 1970. FM.
- Fig. 4. Spisereglement fra Svendborg Fattiganstalt. 1838. Fra: Henrik M. Jansen: Fattiggården. 1976, s. 21.
- Fig. 5. Kagstrygning (rekonstruktion). Fot.: Richard Frederiksen, 1973.
- Fig. 6. Maleri af Carl V. Meyer: Arbejdsløse. 1912. Fra Svend Rindholt: Fattigmaleren Carl V. Meyer. 1946, s. 81.
- Fig. 7. Mette Østergaard fra Mosbjerg, Jylland, omkr. år 1900. Fot.: Privat eje.
- Fig. 8. Erik Jensens enke Inger, Ordrup, Fårevejle, Holbæk amt. Fot.: Søren Bay, omkr. 1910. Slægtsgårdsarkivet, Kbh.
- Fig. 9. Fattig negerfamilie, og: Kvinde ser TV. Fot.: Jacob Holdt, beg. af 1970'erne.
- Fig. 10. To kort: a. Landsbyen Greves beliggenhed på Sjælland. b. Hospital, præstegård og kirke i Greve.
- Fig. 11. Greve Hospital. Fot.: ICM, 1974, FM.
- Fig. 12. Pastor F. D. Møllerup, Greve. Roskilde Amtskommunes arkiv.
- Fig. 13. Pastor P. W. v. Wylich, Greve. Greve Lokalhistoriske arkiv.
- Fig. 14. Greve Hospital, nordsiden. Fot.: PM, 1966. FM.
- Fig. 15. Tørvehuset ved Greve Hospital. Fot.: ICM, 1974. FM.
- Fig. 16. Skitse til grundplan over Greve Hospital 1976.
- Fig. 17. Skitse til grundplan over Greve Hospital 1710.
- Fig. 18. Stue, Greve Hospital. Fot.: Lars Friis (LF), 1974. FM.
- Fig. 19. Køkken, Greve Hospital. Fot.: LF, 1974. FM.
- Fig. 20. Udsnit af nordsiden på Greve Hospital. Fot.: Frode Kirk (FK), 1976. FM.
- Fig. 21. Tom stue, Greve Hospital. Fot.: FK, 1976. FM.
- Fig. 22. Dobbeltkorsten, Greve Hospital. Fot.: ICM, 1976. FM.
- Fig. 23. Dobbelttildsted, Greve Hospital. Fot.: FK, 1976, FM.
- Fig. 24. Nedtagning af Greve Hospital. Fot.: FK, 1976. FM.
- Fig. 25. Udgravningsoversigt, Greve Hospital. Fot.: FK, 1976, FM.
- Fig. 26. Paragraf i reglementet fra Greve Hospital. Fot. NE, 1977.
- Fig. 27. Gabestok, Nationalmuseet (rekonstruktion). Fot. Rich. Frederiksen, 1973.
- Fig. 28. Gjeddesdal, 1863. Litografi. Nationalmuseets 2. afd.s arkiv.
- Fig. 29. Hr. Dam og fru Feder i Greve Hospital. Fot. LF, 1974. FM.
- Fig. 30. Kloset i Greve Hospital. Fot.: LF, 1974, FM.
- Fig. 31. Fru Feders stue, Greve Hospital. Fot.: LF, 1974, FM.
- Fig. 32. Hr. Petersens stue, Greve Hospital. Fot.: LF, 1974, FM.
- Fig. 33. Hr. Petersens køkken, Greve Hospital. Fot.: LF, 1974, FM.
- Fig. 34. Fattig kvinde på loft. Tegning af G. L. Lahde, beg. af 1800-tallet. Det Kgl. Bibliotek.
- Fig. 35. Maleri af C. Wentrop: Interiør fra Radsted Hospital. 1891. Lolland Falsters Stiftsmuseum, Maribo.
- Fig. 36. Loftet i Greve Hospital. Fot.: LF, 1976, FM.
- Fig. 37. Hr. Petersens køkken, Greve Hospital. Fot.: LF, 1974, FM.
- Fig. 38. Sovekammer, Greve Hospital. Fot.: LF, 1974, FM.
- Fig. 39. Tobaksarbejders bolig, rekonstruktion, Nordiska Museet, Stockholm, 1977.
- Fig. 40. Sandstensornamenter fra Bursø Hospital. a. tiggerkvinde, b. skelet. Fot.: Lolland Falsters Stiftsmuseum, Maribo.
- Fig. 41. Bursø Hospital, Lolland. Fot.: Keld Snedker, 1968. Lolland Falsters Stiftsmuseum, Maribo.
- Fig. 42. Radsted Hospital, Lolland. Fot.: C. A. Jensen, 1906. NMs 2. afd.
- Fig. 43. Interiør i Radsted Hospital. Fot.: C. A. Jensen, 1906, NMs 2. afd.
- Fig. 44. Interiør i Ryde Hospital, Lolland. Fot. Aa. Linddegård efter amatør fot. 1922, Lolland Falsters Stiftsmuseum, Maribo.
- Fig. 45. Kæng Hospital, Sydsjælland. Fot.: Holger Rasmussen, 1944. NMs 3. afd.

- Fig. 46. V. Aby Hospital, Fyn. Fot.: H. G. Skovgaard, 1921. NMs 3. afd.
- Fig. 47. Skitser af: a. marmorplade fra Sørup Hospital, b. snit og grundplan fra Sørup Hospital. c. grundplan over Katterød Hospital (se billedteksten).
- Fig. 48. Hornslet Hospital, ved Århus. Fot.: H. Zangenberg, 1922. NMs 3. afd.
- Fig. 49. Svanninge Hospital, Fyn. Fot.: H. G. Skovgaard, 1921, NMs 3. afd.
- Fig. 50. Fattighuset i Nakke ved Nykøbing Sj. Fot. PM, 1964, FM.
- Fig. 51. Sorterup fattighus ved Slagelse. Fot.: PM, 1970, FM.
- Fig. 52. Vindekilde Asyl, Odsherred. Fot.: C. O. Vang, omkr. 1910, foto hos forfatteren.
- Fig. 53. Fattighuset i Stubberup, Odsherred. Fot.: Søren Bay, omkr. 1910. Slægtsgårdsarkivet, Kbh.
- Fig. 54. Fattighus i Fårevejle, Odsherred. 1907, Slægtsgårdsarkivet, Kbh.
- Fig. 55. Hørve fattighus. Fot.: C. O. Vang, beg. af 1900-tallet. Foto hos forfatteren.
- Fig. 56. Gislinge fattighus, Odsherred. 1959. FM.
- Fig. 57. Ulse fattighus ved Fakse. Fot.: PM, 1967, FM.
- Fig. 58. Hvornum fattighus, Randers amt. Fot.: PM, 1963, FM.
- Fig. 59. Alsted fattighus, Mors. Fot.: Kai Uldall, 1924, NMs 3. afd.
- Fig. 60. Ørre fattighus ved Holstebro. Fot.: H. P. Hansen, 1950'erne, Herning Museum.
- Fig. 61. Riis Fattiggård. 1930'erne. Tilhører Anna Petersen.
- Fig. 62. Skitse til grundplan over Riis Fattiggård. Udarbejdet 1977.
- Fig. 63. Anna og Peter Petersen med børn. Fot.: Søren Bay, 1920'erne. Tilhører Gudrun og Robert Risegård, Fårevejle.
- Fig. 64. Maleri af Carl V. Meyer: En sulten ved Døren. 1911. Fra Svend Rindholt: Fattigmaleren Carl V. Meyer, 1946, s. 79.
- Fig. 65. Riis Fattiggård. Fot.: Søren Bay, 1942, Slægtsgårdsarkivet, Kbh.
- Fig. 66. Maren Pedersdatter. Fot. P. Olsen, Hadsten, 1895, Dansk Folkemindesamlings arkiv.
- Fig. 67. Roland Peder Andresen. Fot.: M. Christensen, Sindal, omkr. 1895. Dansk Folkemindesamlings arkiv.
- Fig. 68. To gamle, tegning af Käthe Kollwitz, nr. 134 i Herbert Bittner: Käthe Kollwitz Drawings, 1959.
- Fig. 69. Arbejdsstue i Kværkeby Fattiggård ved Ringsted, omkr. 1900. Fot. Julius Aagaard. NMs 3. afd.
- Fig. 70. Tekst fra P. C. J. Rasmussen: Billed-ABC og Læsestykker for de første Begyndere. 1858.
- Fig. 71. Spiserum i Kværkeby Fattiggård ved Ringsted, omkr. 1900. Fot. Julius Aagaard. NMs 3. afd.
- Fig. 72. Veterslev fattighus ved Ringsted. Fot.: FK, 1973. FM.
- Fig. 73. Tegning af P. Klæstrup: Fattig pige sælger svovlstikker. Omkr. 1870. Københavns Bymuseum.
- Fig. 74. Vejmand Peter Petersen, omkr. 1915. Arbejdsbevægelsens Arkiv og Bibliotek.
- Fig. 75. Viola og Edvard Christiansen. Amatørfoto omkr. 1960. Tilhører Viola Christiansen, Vindekilde, Hørve.
- Fig. 76. Edvard Christiansens forældre. Amatørfoto. Tilhører Viola Christiansen, Vindekilde, Hørve.
- Fig. 77. »Enken«, tegnet af Käthe Kollwitz, se ovennævnte bog nr. 68.
- Fig. 78. Erik Henningsens maleri: Barnemordersken, 1884. Statens Museum for Kunst.
- Fig. 79. Veddelev Fattighus ved Roskilde. Fot. ICM, 1977. FM.
- Fig. 80. Gamle kvinder samler brænde. Begyndelsen af 1900-tallet. Billedsamlingen i Søllerød kommunes Bibliotek.
- Fig. 81. Maleri af P. Raadsig: Akssamlerne. 1864. Fotosamlingen, Charlottenborg.
- Fig. 82. Maleri af Fr. Vermehren: Huslig Syssel i fattig Bondestue, 1859. Statens Museum for Kunst.
- Fig. 83. Kludesamler Peder Povlsen. Fot.: C. O. Vang, 1927. Tilhører forfatteren.
- Fig. 84. Fattig mand og kvinde med et lille barn. Tegning af Käthe Kollwitz. Se nr. 131 i ovennævnte bog.
- Fig. 85. Fem døde børn. 1898. Skejby-Lisbjerg-Ølsted sognearkiv.
- Fig. 86. Hovedbygningen, Svenstrup gods, Borup. Litografi, 1853. NMs 2. afd.
- Fig. 87. Beliggenhedsplan for Svenstrup gods, Borup. 1894. J. Wedell-Neergaard: Svenstrup, et Sjællandsk Gods' Historie. 1921.
- Fig. 88. Stueplan på Svenstrup gods, Borup. Fra samme bog som ovenfor.
- Fig. 89. Plan over 1. sal på Svenstrup gods, Borup. Fra samme bog som ovenfor.
- Fig. 90. Gård fra Pebringe, Karise sogn, Sjælland. Fot.: H. Zangenberg, 1927. NMs 3. afd.
- Fig. 91. Grundplan over gård fra Pebringe, Karise sogn. Frilandsmuseet.
- Fig. 92. Hus fra Tågense, Nysted sogn, Lolland. Fot.: Kai Uldall, 1926. NMs 3. afd.
- Fig. 93. Grundplan over hus fra Tågense, Nysted sogn. Frilandsmuseet.
- Fig. 94. Maleri af C. A. Lorentzen: Lille Pige i grøn Silkekjole. Slutningen af 1700-tallet. Fotografisamlingen, Charlottenborg.
- Fig. 95. Udsnit af maleri af W. Marstrand: Det Waage-Petersenske Familiestykke. 1836. Statens Museum for Kunst.
- Fig. 96. Maleri af Fr. Vermehren: Bondekone, der bøder lille Piges Kjole. 1847(48). Se Marianne Zenius: Genremaleri og virkelighed, s. 57 f.
- Fig. 97. Udsnit af maleri af Carlo Dalgas: Vogterdreng. 1843. Fotografisamlingen, Charlottenborg.
- Fig. 98. Udsnit af maleri af Carlo Dalgas: Kalven vandes. 1846. Fotografisamlingen, Charlottenborg.
- Fig. 99. Maleri af C. A. Lorentzen: Stephan Hofgaard Cordsen. 1782. Fotografisamlingen, Charlottenborg.
- Fig. 100. Maleri af David Monies: Joachim P. C. Bruun Neergaard. Omkr. 1840. Fotografisamlingen, Charlottenborg.

- Fig. 101. Tegning i »Danske Nationale Klædedragter«, 1805.
- Fig. 102. Udsnit af maleri af Fr. Vermehren: Sædemanden. 1859. Statens Museum for Kunst.
- Fig. 103. Tegning af Fr. Vermehren: Fårehyrden. 1854. Kunstmuseet i Sorø.
- Fig. 104. Maleri af C. A. Lorentzen: Fru Tutein. 1810. Fotografisamlingen, Charlottenborg.
- Fig. 105. Maleri af H. C. Jensen: Louise Bruun Neergaard. Omkr. 1870 efter daguerreotypi fra 1830'erne, Fotosamlingen, Charlottenborg.
- Fig. 106. Maleri af Fr. Vermehren: En fattig Bondestue ved Middagstid. 1863. Se Marianne Zenius: Genremaleri og virkelighed. s. 82 ff.
- Fig. 107. Stik af Mikkel Fosie: Tiggerske. 1700-tallet. Statens Museum for Kunst. Kobberstiksamlingen.

Sag- og stednavneregister:

- Aistrup fattighus, s. 102, 103.
Alkestrup fattighus, se Valkestrup fattighus.
almisselem, s. 12.
Alsted fattighus, Mors, s. 65.
ammer, s. 15, 96, 97.
antal fattige, s. 12–14, 37, 45–46, 59, 66, 69, 78.
- Ballerup fattighus, Sj., s. 59, 108–09.
begravelse, se død.
Birkerød fattighus, Sj., s. 100, 106.
Bløvstrød fattighus, Sj., s. 100, 106.
Bræstrup-egnens fattighuse, Midtjylland, s. 107.
Bursø hospital, Lolland, s. 52.
Børn, s. 13, 15, 19, 20, 24, 25, 37, 38, 66, 69, 72, 73, 74, 78–83, 84, 86–94, 96, 97, 98, 99, 100, 104, 105, 107, 108, 109, 111, 113, 114, 115, 116, 118, 127–28, 130, 148–51, 158–61, 162 ff.
Børnehuset, s. 86.
- Christiansen, Edvard, Vindekilde, Sj., s. 90–94.
cirkulærer, se love.
- Damsholte fattighus, Sj., s. 100.
død og begravelse, s. 39, 41, 46, 77–78, 83, 102.
- ekstraskat, s. 38.
enker, s. 37, 38, 42, 44, 53–54, 79, 94, 96, 98, 102, 105, 117, 127–28, 146, 158–61.
enlige mødre, s. 38, 69, 76, 78, 80, 96–99, 109–10, 159–61 og bagsiden.
- Falkerslev fattighus, Falster, s. 89.
Fanefjord fattighus, Møn, s. 100.
fattigdom, s. 11, 114–19.
fattiggård, s. 13, 25, 46, 66–85, 98.
fattighjælp, se fattigvæsen.
fattigkommission, se fattigvæsen.
- fattiglem, s. 12.
fattiglovgivning, se love.
fattigmaler, forsiden, s. 17–18, 19, 71.
fattigvæsen, s. 12, 14, 23–25, 26, 44–46, 66 ff., 88, 89, 91, 92–93, 96–97, 98–99, 100 ff., 109, 111 ff.
Fejerskov Hede fattighus, Jyll., s. 60.
Flade fattighus, N.jyll., s. 100.
folketællinger, s. 13, 36 ff., 127–28, 129–30, 136.
»fordrivelsessystemet«, s. 24, 44, 89, 96, 112.
Fyns fattighuse, s. 100.
fødsler i dølgsmål, s. 96–98.
følelsesliv, se kærlighed.
Fåborg fattiggård, forsiden, s. 17.
Fårevejle fattiggård, Sj., se Riis fattiggård.
Fårevejle fattighus, Sj., s. 62, 72.
- Gislinge fattighus, Sj., s. 63.
Greve, Sj., landsbyen, s. 22, 25–26, 44 ff.
Greve Hospital, Sj., s. 26–47, 53, 110, 123–28, bagsiden.
Grevinge fattighus, Sj., s. 60.
Grinderslev Kloster fattighus, Jyll., s. 98.
»gå på omgang«, s. 44, 161.
- Hammel fattighus, Midtjylland, s. 101.
Hammerslev fattighus, Fyn, s. 100.
Herning fattiggård, s. 98.
Herning fattighus, s. 60.
Horbelev fattighus, Falster, s. 89.
Hornslet hospital, Midtjylland, s. 58.
Houen fattighus, Vestjylland, s. 101.
Hvornum fattighus, Midtjylland, s. 64.
hygiejne, s. 31, 76, 77, 80, 100 ff., 106–08.
Hørsholm fattighus, Sj., s. 106.
Hørve fattighus, Sj., s. 63.
Hårbølle fattighus, Sj., s. 100.
- ideologi, s. 24, 66, 79–82, 111 ff.
indbo, s. 17, 29, 30, 39–40, 42–43, 46–47, 51, 63, 68, 72, 79, 91 ff., 102.
- justits, s. 38–39, 41, 70, 74 ff., 77, 79, 81, 84, 123–26.
- Katterød hospital, Fyn, s. 10, 57, 141.
Kirke Hvalsø fattighus, Sj., s. 100.
klædedragt, forsiden, s. 17, 39–40, 45–47, 48, 52, 70, 71–72, 74, 75, 79–80, 82, 84, 89–90, 93, 103, 105, 106, 107, 150–51, 153–54, 156–57.
kommunehus, s. 64, 84.
Kundby fattighus, Sj., s. 100.
Kvinder, forsiden, s. 11, 15, 17, 18, 19, 20, 25, 35, 37, 38, 39–40, 42, 44, 45, 46–47, 52, 53, 54, 56, 63, 66–72, 73, 74, 76, 77, 78, 79, 80, 82, 83, 86, 87, 89, 90, 91 ff., 94–99, 103, 104, 105, 107–10, 111, 113, 115, 116, 127–28, 130, 136 ff., 146, 155–57, 158–61, bagsiden.
Kværkeby fattiggård, Sj., s. 80, 82.
kærlighed og følelsesliv, s. 74, 75, 76, 77–78, 79, 80, 82, 83, 84, 87–88, 97–99, 107, 108–10, 111–13, 116.
Køng hospital, Sj., s. 56.
- »lemmer«, s. 4.
liberalisme, s. 24, 112–13.
licitation af børn, s. 79, 87–88.
livets opretholdelse, s. 38, 44–45, 53, 70, 102–03, 116.
lokum, s. 31, 60, 68, 73, 76, 107
love og cirkulærer, s. 23–24, 44–45, 59, 60, 64, 98, 100, 109, 111–12, 117–19.
lus og lopper, se utøj.
»læser« (en slags opsynsmand), s. 29, 36, 38, 40, 53, 123–26.
- mad, s. 20–21, 54, 70, 76–77, 83, 84, 91–93, 102–04.

- Madsen, Hans Jørgen, Stubbekøbing, s. 89–90.
- Majbølle fattighus, Lolland, s. 102.
- Menstruation, s. 107–08.
- Merløse fattighus, Sj., s. 107.
- Moral, se normer.
- Mænd, forside, s. 17, 19, 20, 25, 36, 42, 43, 47, 48, 49, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 82, 83, 86, 87, 88, 89–94, 95, 99, 105, 106, 109, 110, 111, 113, 116, 127–28, 130, 136, 143 ff., 152–54, 158–61.
- Nakke fattighus, Sj., s. 60.
- Nordsjællands fattighuse, s. 100, 106.
- Normer og moral, s. 23, 24, 44, 109–10, 111–13.
- omgangsforsørgelse, se »gå på omgang«.
- omvandrende proletariat, s. 11, 12, 13, 14, 17, 44, 45, 46, 68, 71.
- opholdsstedsregler, s. 24, 45, 112.
- Petersen, Anna, Fårevejle, Sj., s. 66–71.
- prygl, se straf.
- Radsted hospital, Lolland, s. 54, 58.
- registrering af ejendele, s. 24, 25, 39, 46, 47, 71–72, 75, 105, 136–40, 143–46.
- reglementer for fattiggårde, s. 69, 74, 75, 76, 79, 80, 108–09.
- religion, s. 38, 39, 41, 80, 81, 82, 108, 112, 123–26.
- Ribe amts fattighuse, s. 101.
- Riis fattiggård, Fårevejle, Sj., s. 66–72.
- Ringe fattiggård, Fyn, s. 66, 73.
- Ringkøbing amts fattighuse, s. 101.
- Ryde hospital, Lolland, s. 55.
- råderet over ejendele, s. 45, 75–76, 112, 117.
- Samsøs fattighuse, s. 100.
- Serridslev fattighus, N.jyll., s. 100.
- Skagen fattighus, N.jyll., s. 100.
- Skamstrup fattighus, Sj., s. 100.
- skolegang, s. 79, 80–82, 91, 92, 93, 116.
- Soesmarke fattighus, Lolland, s. 102.
- sogneforstanderskab (se også fattigvæsen), s. 26, 88, 98–99.
- Sorterup fattighus, Sj., s. 61.
- stemmeret, s. 24, 117.
- Stenløse fattighus, Jyll., s. 102–03.
- Stigs Bjergby hospitaler, s. 53–54.
- straf, s. 18, 38, 39, 41, 44, 46, 74, 77, 79, 81, 84, 91, 92, 98, 109, 111, 123–26, bagsiden.
- Stubberup fattighus, Sj., s. 62.
- Svaninge hospital, Fyn, s. 58.
- Sydsjællands fattighuse, s. 100.
- Søllested fattighus, Lolland, s. 59–60, 98–99.
- Sønder Omme fattighus, Midtjylland, s. 101.
- Sørup hospital, Sj., s. 57.
- Terndrup fattighus, N.jyll., s. 107.
- tiggeri, tiggere, s. 13, 18, 23, 44, 45, 46, 52, 71, 86, 87, 88, 93, 102–03, 104, 111.
- tøj, se klædedragt.
- Tårnmark fattighus, Sj., s. 100.
- Uddesundby fattighus, Sj., s. 100, 106.
- Uggerløse-Nyrup fattighus, Sj., s. 106.
- ugifte kvinder, s. 37, 38, 39–40, 69, 72, 96–99, 109–10, 127–28 og bagsiden.
- Ullerup fattiggård, N.jyll., s. 72.
- Ulse fattighus, Sj., s. 64.
- underhold, (penge og naturalier), s. 26, 37–38, 44–45, 46, 51, 66, 76, 102–04, 105.
- utøj, s. 70–71, 76, 80, 90, 93, 94, 107.
- Valkestrup fattighus, Sj., s. 90–91. (Edv. Christiansen har formodentlig skrevet Valkestrup i stedet for Alkestrup.)
- vandforsyning, s. 67, 68, 76, 106–07.
- Veddelev fattighus, Sj., s. 101.
- Vejle-Skanderborg distrikts fattighuse, s. 107.
- Vester Åby hospital, Fyn, s. 56.
- Vetterslev fattighus, Sj., s. 85.
- Vindekilde asyl, Sj., s. 61.
- Vindinge fattighus, Sj., s. 100.
- Visborg fattighus, N.jyll., s. 107.
- ægtepar, s. 25, 74, 109.
- ægteskab, s. 24, 45, 56, 74, 97, 109, 112.
- Øbjerggårds hospital, se Køng hospital.
- Ørby fattighus, Samsø, s. 100.
- Ørre fattighus, Midtjylland, s. 65.
- Øster Svendstrup fattiggård, N.jyll., s. 75.
- Ålborg-Hjørring distrikts fattighuse, s. 100, 106.

Abelone Gregoriusdatter boede i fattighuset Greve Hospital mellem Roskilde og Køge.

I 1870 skrev Greve sogneråd til amtet: »... at Abelone Gregoriusdatter, som den 1. April d.A. nedkom med det femte uægte Barn, maa blive taget i Forhør for at udlægge Barnefader, samt tildelt Straf, da hun fik Vand og Brøds Straf, da hun var nedkommet med det fjerde i Aaret 1864.«

Folketællingen 1880: Abelone Gregoriusdatter, 52 år, ugift, fattiglem.

Folketællingen 1890: Abelone Gregoriusdatter, ugift, under fattigforsørgelse.

Folketællingen 1901: Abelone Gregoriusdatter, hendes alder kan ikke opgives, hun er »daarligt begavet og havende 7 Børn med forskellige Fædre.« Erhverv: Fattighjælp.

Folketællingen 1906: Ingen Abelone.

Kirkebøgerne 1901–06: Intet notat om Abelones eventuelle død.

For nogen var børn en rigdom og velsignelse, – for andre en straf.

Har Abelone mon ofte stået foran denne vask i tørverummet i Greve Hospital og stirret med tomme øjne ud af vinduet? Vi ved det ikke. Alt hvad vi ved om hende, er de citerede oplysninger, som myndighederne har efterladt os.